

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1914—1916. CYCLUS

PULSZKY FERENCZ
KISEBB DOLGOZATAI

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
DR. LÁBÁN ANTAL

AZ 1914-İK ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

PULSZKY FERENCZ
KISEBB DOLGOZATAI

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

PULSZKY FERENCZ KISEBB DOLGOZATAI

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

DR. LÁBÁN ANTAL

BEVEZETÉSSSEL ELLÁTTA

MARCZALI HENRIK

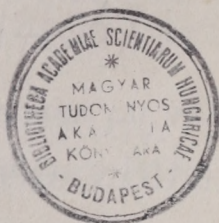

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

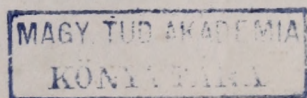
1914.

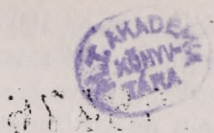
108476

HORNÝÁNSZKY V. CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

BEVEZETÉS.

Pulszky Ferencz a tudományban és a közéletben.

A M. T. Akadémia büszkeségei közé sorolta Pulszky Ferenczet, míg élt és működött és kegyelettel őrizte volt tiszteleti tagjának és másodelnökének emléket, elhunytá után. Akadémiánk elnöke 1888 szeptember 7-én e szavakkal üdvözölte őt megválasztása félszázados évfordulóján: „Ifjú éveiben, mint a nyugoti cultura eszméinek hirdetője lépve a közélet küzdterére és alighogy első irodalmi dolgozatai, az „Uti Vázlatok“ és az „Eszmék Magyarország történeti philosophiájához“, megjelentek, magára vonta Méltóságod a Tudós társaság figyelmét és az 1838-iki nagygyűlés, mint Toldy Ferencz és Szemere Pál ajánlóiratában olvassuk, az újabban feltűnt íróknak egyik leggenialisabbikát, világot látott, alapos szakismeretekkel és kiváló ítélettel felruházott férfit választotta meg.“ Három évvel később, midőn tiszteleti tagságának telt le ötvenedik fordulója az Akadémia elnöke, az előbbieket ismételve, e szavakkal fordult hozzá: „Engedje az Ég, hogy Méltóságod, ki az évek és viszontagságok súlya által meg nem törve, ma is fiatal lelkesedéssel s lankadatlan erővel működik, körünkben még sok évig maradjon tényezője Akadémiánk munkásságának, fejlődésének és sikereinek.“

Hat évvel halála után, az 1903. évi nagygyűlésen, a II. osztály mostani elnöke tartott fölötte emlékbeszédet.¹ Most pedig ugyancsak az Akadémia Pulszky műveinek válogatott részeit bocsátja sajtó alá.

Ma, midőn száz év telt el Pulszky Ferencz születése óta és a M. T. Akadémia engem tisztelt meg emlékezetének méltatásával, teljesen érzem feladatom nagyságát és nehézségét. Oly férfiúról kell szólnom és ítélnem, ki több mint egy félszázadon át összeforrott összes politikai s művelődési mozgalmainkkal és ki amellett hogy tevékeny tényezője volt átalakulásunknak, mindig és minden körülmények közt fenntartotta egyéniségét, akkor is, mikor másoknak, nagyobbaknak vezetése alatt szolgálta a közt. Egy férfiúnak, kinek szellemessége és sokoldalúsága szinte mesegyánánt hatott kortársaira, kit egyaránt bálványoztak és gyűlöltek, kinek jelleme azonban egyaránt állotta ki a forró szeretetnek és maró haragnak tűzpróbáját.

Feladatomat megkönnyíti, hogy ily hosszú idő után nyugodtabban ítélnünk és mérlegelhetjük az apotheozisra való jogcímét, mint azt előttem tehatték. Egyszerűsíti, hogy a M. T. Akadémia Pulszky tudományos működése egyik fontos terének, az archneológiának, méltatását, nálamnál illetékesebb szaktudósra bízta.

„Megnyilt előttem az élet és én az élet előtt.“ E szavakat iktatja naplója elejére, midőn őt tizenkilenczéves korában nagybátyja, Fejérváry Gábor magával viszi olasz útjára. Mi ő maga; mi az az élet, mely megnyilt előtte?

¹ Megjelent az Akadémiai Értesítőben, 1903, 323—373. 1. és az „Olcso Könyvtárban“.

Az a közvetlen környezet, melyben született, gyermekkorát átélte s férfivá fejlődött, egy jómódú evangélikus vallású nemesi család volt Eperjesen. A cselfalvai és lubóczi Pulszky-család azáltal különbözött a többi egyenlő rangú s birtokú felvidéki családtól, hogy vagyonának alapja a kereskedelem volt. Ezzel nagyobb utazási kedv; sűrűbb érintkezés különböző érdekű és műveltségű körökkel és ezek eredménye gyanánt szélesebb látókör járt együtt, mint mennyivel táblabíráink legnagyobb része dicsekedett. Az, hogy a családból több vitéz és nagyrangú katona került ki, bizonyos tekintetben ugyanazon következással járt. A régi latinos műveltséget, melynek erős bátyái voltak az evangélikus kollegiumok, köztük az eperjesi is. már a XVIII. század vége felé kiszorította a német renaissance classikus műveltsége. Ez a hatás érlelt meg, ugyanazon vidéken, oly férfiakat, mint Schwartner Márton, Berzeviczy Gergely, kik nemcsak magokévá tették koruk tudományos műveltségét, hanem képesek voltak azt, honi vonatkozások felhasználásával, ki is egészíteni. A Voltaire és az angol felvilágosítók által uralkodóvá vált nyugoti műveltség, göttingai német alapossággal párosodva, így találta meg útját hazánkba. Ennek nyomába lépett a Kant, Schiller, Herder és Goethe által képviselt, kétségtelenül magasabban álló német-görög gondolkodás és érzés, mely szintén megtalálta útját az eperjesi főiskolába, a művelt családok könyvtáraiba és így a Pulszkyak házába is.

Minde szellemi irányok ébresztőleg hatottak az értelemre, az észre, alapját nyújtották annak a világfelfogásnak, melyhez Pulszky holtáig hű maradt és melyben egyforma rész jutott a XVIII. század rationalismusának és a weimari nagy pogányok idealismusának.

De a képzelet, a szép iránt való érzék ébresztése, táplálása sem maradt árván. Eperjes régi patricius és főúri házai, köztük a Rákócziak palotája és saját családi házuk is egy elmúlt nagy korszakot örökítettek meg, oly stilusban, mely az építészetben az egyszerűségnek, a harmóniának és az előkelő, czikornyától mentes dísznek megtestesítése. Pulszky emlékirataiban olvassuk, hogy labdázás közben lejött házuk falának egy részéről a vakolat, alatta betűk látszottak, és nem volt nyugta, míg el nem olvasta a lépcsőajtó fölötti feliratot. Ez a felirat tanította meg arra, hogy házuk egyszer Zimmermanné volt, Carafa eperjesi mészárszékének leggazdagabb áldozatáé. Így nyúlt be egy nagy tragikus mult minden rémületével és tanulságával a serdülő fiú játékaiba.

Ez a fiú testben, lélekben egészséges, gyors fel-fogású — iskolában mindig első — erősen családi érzelmű, minden szépért, jóért rajongó. Mohón szedi magába a tanítást, az igét, de lelkéhez legjobban az a tanítója szólott, ki Schiller költeményeit magyarázta és a classikus hajdankor történeteit adta elő. Atyja szigorú, pedans férfiú: az autoritás megtestesítője. Nagyobb szabadságnak örvendett nagyanyjánál, özvegy Fejérvárynénál, Komlósskeresztesen, hol a magyar szó dívott, majd Miskolczon, hova magyar szóra küldték és hol annyi német olvasmány után élvezni tudta Kisfaludy regéit és Katona Bánk-bán-ját is. Korán-érett — a methodikus paedagogiának most divatozó túlhajtásai még nem ölték el az egyéniséget. Tizen-négy-tizenöt éves korában már körülbelül mindent elolvasott, mit az akkori német és magyar irodalomban remeknek vagy úttörőnek ítétek.

A pályaválasztás réme akkor a birtokos nemesség

intellectualis részében sem kísértett. Pap protestáns úrfiból nem lett. A szent szövetség által biztosított világbéke unalmasnak, sivárnak mutatta a katonai pályát. Maradt tehát a gazdálkodás, vagy magában, vagy a politikai élettel kapcsolatban. A politikai élet hagyományos lehetőségei pedig a táblabírói tisztség, szolgabíróság, aztán követség. A követ pedig vagy megmarad ellenzéki hazafinak és aztán holtá napjáig a megyénél marad, vagy pedig a kellő pillanatban átvedlik helytartótanácsi vagy cancellariai tanácsossá, esetleg királyi táblai bíróvá, udvari szolgálatban emelkedik, főispánságig, sőt báróságig és grófságig viheti.

Pulszky Ferencz erős egyénisége már fiatal korában is megnyilvánul. Megnyilvánul abban, hogy e hagyományos életpályák egyike sem bírja őt lekötni. Megszerzi az ügyvédi oklevelet, megyéje még követnek is megválasztja. Nem is hagyja el holtig a politikai életet, melyre az a törekvés vitte, hogy érvényesülésével a hazát is szolgálja. De emellett más életpályát is választ: a tudományt. Különösen azt a tudományt, mely a régiségtan és a művészettörténet közös gyökeréből vonva táplálékát, a szép eszméjének fejlődését és átalakulásait veszi tárgyául.

Úrnak, a tekintetes haza szabad nemes tagjának született a magyar táblabíró. Természetes, hogy mindenhez kell értenie. Hiszen a közigazgatás még nincs elválasztva az igazságszolgáltatástól, a politika szinte mindennapi kenyeré, azonfelül meg, mint insurgens, született katona. A kezdetleges kulturai fokoknak ez a sokoldalúsága termőföldje a dilettantizmusnak és a polyhistságnak egyaránt. A józan észnek, a gyakorlatnak kell pótolnia az elmélet, a tanulás hiányát. Hiszen a mai napig él, e korszak emléke gyanánt,

az a babona, hogy a jogász mindenhez egyaránt ért, mindenre egyaránt használható. De tudományyal, az igazságnak minden elfogultság nélkül való keresésével tüzetesen foglalkozni, minden gyakorlati haszon és alkalmazás nélkül, éppen nem tartozott a tanult és birtokos nemesség programjához. Hisz : „a tudósok mind szegények“, id est nem urak. Rhetor, poeta akadt köztük, nagyon kiváló is. De tudományos megértés, philosophiai összefoglalás és átgondolás színvonalára az a társadalom még nem emelkedett.

Pulszky Ferencz ebben úttörő, úttörő, anélkül, hogy tisztában lett volna a szerepével. Fellépése, élete azt mutatja, hogy a magyar nemesség a kutatás és gondolkodás szabad terein is nemes versenyre kél a művelt nemzetekkel. És ki más tehetne volna ezt nagyobb sikerrel, mint a született úr? A szegény protestáns pap vagy tanár, vagy a tudós jezsuita csak a szószéken és az iskolában érvényesülhetett, az életben, a társadalomban soha. Egyeseket taníthatott : a nemzet igazi nevelésére és vezetésére csak egészen hozzátartozó lehet hivatott.

Goethe egyszer úgy nyilatkozott, hogy jelentékeny sikerhez két dolog szükséges. Először, hogy az illetőnek esze legyen, másodsor, hogy örökség várjon reá.

A fiatal Pulszkyban megvolt a koránérettnak minden tehetsége. Befogadó- és felfogóképessége épp úgy kitűnt, mint emlékezése, melyet még aggkorában is bámultunk. 18 éves volt, mikor nagybátyja, Fejérváry Gábor kijelentette, hogy elvinné őt Olaszországba, hová annyira vágyott, ha eleget tudna görögül „mert e nélkül mindig dilettáns maradsz, tudós nem leszel belőled“. Pulszky ekkor jogot tanult, ügyvédi vizsgára készült, de mégis megtanult görögül, úgy hogy Homért

— bárhol lapozta fel nagybátyja — folyékonyan tudta olvasni — németül. Mikor Münchenbe értek, az öreg Thiersch, ekkor Németország első régésze, egy márvány relief töredékét mutatta neki, melyről csak azt jegyezte meg: homéri tárgy. Találja ki, mi ez, mutassa meg, lesz-e belőle archaeologus. Pulszky kitalálta, mire az öreg úr megölelte és ráadta archaeologiai áldását az első tanulmányi útjára induló ifjúra.

A Goethe követelte első feltétel megvolt tehát bőven. De az örökségben sem volt hiány. Ez kettős: positiv és negativ. Az első családi viszonyaiból folyt. Már anyai nagyatya, Fejérváry Károly híres gyűjtő volt, nagybátyja, Fejérváry Gábor pedig nemcsak a gyűjtést folytatta nagy eredménnyel és szakértelemmel, hanem valóban tudós régészszé is fejlődött. A Pulszkyak családi házának első emeletét múzeumná alakította át. De nem csupán anyagot nyújtott öcscsének a gyűjteményével és olasz, angol, francia utazásaival hová őt magával vitte, hanem tapasztalásaival és ízlésével Mentorává vált ebben a nehéz és annyi megtevesztésnek kitett studiumban. Neki köszönhető, hogy Pulszky aránylag könnyen hidalta át azt a mély örvényt, mely a műkedvelést a komoly, kutató tudománytól mindenkor el fogja választani.

Negativ öröksége a tudománynak és különösen a történetinek ekkori állapota Magyarországon.

Senki nem kicsinyelheti és nem ronthatja le azt a bámulatós munkát, melyet magyar kutatók: Bél Mátyás, Pray és Katona, a régészetben Schönwisner végeztek a XVIII. században. Összehordták, bizonyos tekintetben meg is rostálták az anyagot. De sem az általános történeti fejlődésre nem voltak tekintettel, sem ennek folyománya gyanánt a művelődés terjedé-

séről, haladásáról nem nyújtottak képet. Még csak politikai történetet sem írtak: inkább egyházpolitikait. Fessler aztán nagy szeretettel gyűjtötte a művelődéstörténeti adatokat is, de inkább curiosum gyanánt függesztette azokat a politikai történetek elbeszélése mögé. Szerves összefüggésről, úgy az európai, mint a nemzeti szellem megismeréséről alig lehet szó. A fiatal Pulszky keresve keres igaz hazai történetet, de nem talál különbet, mint Virág Benedek „Magyar Század“-ait, mely minden szépsége és érdeme mellett csak töredék, inkább lelkesítő elbeszélés, mint igazi történelem.

Még tovább mehetünk. Régi történetírásunk, már valláspolitikai irányánál fogva is, főképen ethikai szempontokból ítél. Nem a dolgok belsejébe hatolás, a megértés és átérzés lebeg előtte, hanem bizonyos vallás-erkölcsi szabályoknak érvényesítése. A multtal való rokonszenves együttérzés a felvilágosodással és a régi hittel egyaránt ellentétben álló romanticismusnak gyümölcse. Ennél érvényesül először az aesthetikai szempont. Ennek az iskolának Pulszky Ferencz volt nálunk első apostola.

A paradicsomi embert a jó és rossz tudása ejtette meg, vitte bűnbe. Ez a tudás pedig szükségkép csak az utilitarismushoz vihet. A modern embert a szép cultusa bűvöli el: az szerez neki paradicsomi gyönyört, az viszi kárhozatba.

Ne higyjük azonban, hogy ez mind egyszerre tört ég felé. Eleinte tapogatódzást találunk sokfelé, inkább érdeklődést, mint beható munkát. Szinte látjuk, mint keresi a friss szellem azt a talajt, melyben legerősebben verhet gyökeret, melyen legtöbb virágot, legjobb gyümölcsöt teremhet. Még minden egyaránt érdekli:

tudomány és politika, költészet és nemzetgazdaság, régiségtan és nyelvészet. Ekkori jegyzetei egyaránt mutatják sokoldalúságát és dilettantizmusát. Talán érdekes megmondani, hogy egyik nemzetgazdasági elmefuttatásában előfordul a „takaréék” szó kérdőjellel (Sparkasse). Lehet, hogy tőle származik az a jelen-tése. De a történeti és műtörténeti tanulmányok egyre túlnyomóbbá válnak. Már a nyilvánosság előtt is megjelenik. Érezte tehetségét, készségét, de hivatásával még nincs tisztában, csak azzal, hogy cselekednie kell. „Ha Bécsbe megyek, archaeolog válik belőlem, Pesten magyar költő, Eperjesen német költő, legjobb esetben oppositionalis táblabíró.” Úgy látszik, a nyilvánosság előtt aratott sikerei döntöttek. A Tudóstársaság tag-jául választotta és székfoglalója: „Az ókor emlékeinek befolyása művészetünkre” volt az első műtörténelmi fel-olvasás Magyarországon.¹

Már előbb megjelent „Eszmék Magyarország története philosophiájához” című értekezése. Talán többet ígér a cím, mint a mennyit ma az essayben találunk, de ez nem sokat von le akkori értékéből. Akkor, mikor Péczeli Históriáját tartották jóformán az egyetlen olvasható magyar történelmi munkának, nagy sor volt, nemcsak egyes eseményeket beszélni el, hanem belső összeköttetésükre is reámutatni. Még jelentősebb az a kísérlete, az egymást követő különböző keleti és nyugati culturhatások jelentőségét méltatni. A külső keret a régi megszokott, a dynastiák szerint való hármas felosztás, de a tartalom már lényegesen más. A külföldi hatást az egyetemes történetből vett általános jellemzések magyarázzák meg. A keresz-

¹ Pulszky Ferencz. Életem és korom I. 195 1.

tesháborúk és a magna charta először szerepelnek mint II. Endre korának magyarázói, Mátyás királyt nagyon szigorúan megbírálja, noha korát megelőző nagyságát elismeri. A Habsburgokról már nem ír — fél a censurától.

Ki nem adott értekezései közül egy Rákócziról szól. Ez bizonyos világosságot derít felfogására a mohácsi részt követő korszak és a szabadságharczok felől. Azt fejtegeti benne, hogy az előző felkelések vezérei nemzeti és vallásos érdekek mellett saját személyes és dynastikus céljaikért is küzdöttek. Rákóczi ellenben, teljes önzetlenséggel, csak hazájáért harczolt, annak rendelte alá minden más érdekét. Ennek köszönheti, hogy ő az egyetlen, ki valóban népszerű, kinek emléke összeforrott a magyar legnemesebb érzéseivel.

Látjuk ebből, hogy bár aránylag kevés adattal dolgozott, kritikája résen van, ítélete biztos, és ha szigorúan ítéli meg az udvar politikáját, nemzeti tekintetben sem az elfogultság, hanem az igazság a vezetője.

Az igazi történeti szellem megnyilatkozása mellett, mely akkori dolgozatait most is becsesekké teszi, megtalálta a szellemének legjobban megfelelő formát is, az essayt. A forrásokba elmerülés nem az ő dolga. De igenis kevés anyagból sok tanulságot tudott levonni és a maga széleskörű olvasottságával, a külföldi irodalomnak és az általános történeti fejlődésnek ismeretével oly módon világítani meg tárgyát, mint ez eddig Magyarországon nem történt meg.

Mindezen tulajdonságai tán legragyogóbban nyilvánultak meg mindjárt első művében, angol utazása leírásában, mely német nyelven jelent meg 1837-ben. Útjában Fejérváryval főképen a gyűjteményeket tanulmányozta, de fiatal szívvel élvezte az angol vidék

báját, parkjainak, rétjeinek kies zöldje épp úgy lelkesíti, mint a sziklás Skócia és Fingal barlangjának komor fensége. Meg akarja ismerni a világnak akkor első nemzetét is: a jelen csak úgy érdekli, mint a multnak romba dülő emlékei és mint az örök természet. Ez, szerintem, legtökéletesebb munkája és nem tudom, mit bámuljak benne inkább, a fiatal elmének rohanó szellemességét, mely földet, társadalmat, épületet és képet egyaránt megvilágít egymást érő szikráival, vagy pedig a több mint férfias ítéletet, mely úgy a történeti, mint a jelen alkotásaiban megtalálja a lényegét, az igazat.

Mi volt Anglia akkor a magyarnak és nemcsak a magyarnak, hanem a szárazföld minden szabadságra, haladásra sóvár nemzetének! A szellemi, anyagi, erkölcsi fejlődésnek, a politikai hatalomnak és szabadságnak utólérhetetlen megtestesítése, az a nép, mely Róma erejét egyesíteni tudta Görögország irodalmi és tudományos hegemoniájával. És Pulszky mégis, szinte rideg kritikával áll vele szemben. Elriasztja őt a kereskedelemnek minden széptől idegen szelleme. Csak a tapasztalás győzhette meg arról, hogy a rideg, önzőnek látszó külszín mellett meleg szív dobog az angolban is, hogy a „business“ nem fojtta el benne az emberi érzést, hogy élvezni akarja, tudja az életet is.

Minden egyes, bárminő ötletes és kedves megjegyzésnél értékesebb az egészen átlengő, valóban historiai felfogás és világnézet. Mintha Ranke-t olvasnók, pedig semmi nyoma annak, hogy Pulszky ismerte a német tudomány e nagymestere első, friss műveit. A British Museum nagyszerű gyűjteményeinek megtekintése azt az eszmét kelti benne, hogy az emlékek egész sorozatát kellene létesíteni, hogy az emberi nem

culturájának és művészeti fejlődésének teljes történetét bírjuk. „A művészre nézve ki sem számítható az ily gyűjtemény eredménye, haszna, belátva, hogy a művészetben csak a nemzeti életképes és az idegennek, bármily kitünő, el kell buknia. Festőink még mindig Rafaelek és Fra Angelicók akarnának lenni. Szobrászaink pedig mindig Pheidiasra és Michel Angelóra gondolnak. Mily hatást gyakorolhatna, ha emlékekben kifejezésre jutna az egyes népek nemzeti iránya s ha fel lehetne tüntetni, mikép fogta fel minden nemzet szobrait. A művészinél is nagyobb volna az ilyen gyűjteménynek tisztán emberi érdeke.“ Következik aztán az egyes nemzetek művészetének rövid, mesteri jellemzése az indusoktól a modernekig, mindig azon elvből ítélve meg az egyes jelenségeket, hogy a művészet csak az egyes korok, társadalmak és nemzetek productuma és tükre, és csak ezen történeti alapon érthető meg valóban.

Még meglepőbb az az elfogulatlanság, melylyel a keresztyénség emlékeiről ítél. Nyugoti Angliában látja romba dőlve Tintern Abbey gyönyörű gothikus monostorát. „Sem a veronai arena, sem Róma foruma, sem Paestum templomának romjai nem szomorítottak el annyira, mint ez az omladék. Mert ott a régmúlt emlékeinek pusztulását látjuk, itt ellenben egy keresztyén egyház maradványait taposta lábunk. Keresztyén egyház, mint egy elenyészett korszak emléke! Mintha rózsabokrok közt kedvesünknek, ki még egy óra előtt forrón csüngött keblünkön, találnók meg holttetemét.“

Ez a szép munka egy „Anglia és Magyarország“ című fejezettel végződik. Az akkor az angol parlamentben megvitatott helyhatósági reformból indulva ki, azt ajánlja, hogy a britt vegye mintául a magyar megyét. Egyúttal ismerteti Magyarország helyzetét,

reformtörekvéseit is és e szavakkal végzi: „Lassan ment eddig előre ez ország a tökéletesedés útján, hasonlóan Angliához és még mindig megvan minden okunk és alapunk azon szilárd meggyőződéshez, hogy e biztos és törvényes úttól soha egy pillanatra sem fog eltérni.“

Az az ifjú, ki a nemzetiséget, a műveltségét, a történeti fejlődést írta zászlajára, ki oly lelkes és mély szavakkal fejezte ki hódolatát a keresztyén vallás iránt, jutott aztán az internationalis, vallástagadó radicalis felforgatónak hírébe.

Mindez, a történetünkkel való foglalkozás, a historiai világnézet azt mutatja, hogy a magyar nemzeti érzés akkor már teljes erővel uralkodott lelkén.

Pulszky maga, emlékirataiban úgy tünteti fel fejlődése menetét, mintha kezdetben egészen internationalis érzelmű, német műveltségű lett volna és csakis Kölcsey személyes hatása az 1832-ben kezdődő országgyűlésen avatta volna őt a hazafiság és a magyar nyelv ihletett bajnokává.

Nem vétünk a történeti kritika és elfogulatlanság apostolának emléke ellen, ha ezt a vallomását legalább is megszorítjuk. Pulszky szülőházában nem uralkodott a magyar nyelv, az iskolában latin volt az oktatás, olvasmányai, utazásai pedig inkább a classikus nyelvek felé vonták. Vallomása tehát állhat annyiban, a mennyiben Kölcsey fennkölt személyiségének hatása nélkül nehezen gondolt volna arra, hogy magyar író, vagy éppen magyar költő legyen.

De hazafiságot nem kellett tanulnia sem Kölcseytől, sem mástól. Az idegen, különösen a német nyelv annak sohasem volt akadálya; az idegen műveltség még kevésbé. Ne feledjük, hogy még latin volt a hivatalos Magyarország és igen sokan, kik magukat

jó magyaroknak tarthatták, még később is ellentmondottak a mindenáron való magyarosításnak, sőt sokan hazánk pusztulásától remegtek miatta. A felvidéki magyar nemesnek idegennyelvű szolganépszerűség közt a magyarság volt palladiuma. A művelt társalgás nyelve a német, sokan megtanultak francziául is, de a haza szeretetében nem állottak mögötte az alföldi vagy dunántúli nemesnek, ki a magyaron kívül legfőljebb deákul tudott. Ez az érzés nemcsak a felvidéki nemesiséget hatotta át, hanem a németnyelvű polgárságot is. Éppen a szepesi és sárosi városok története, köztük különösen Eperjesé, teljesen bizonyítja ezt az állításomat.

Az internationalis műveltség még nem kosmopolitismus, sőt azzal homlokegyenest szemben áll. A nemzetközi műveltség Pulszkynál, ezt egész élete tanúsítja, azt jelentette: tudományban, művészetben, az élet nemes fel fogásában ne legyünk alábbvalók semmi más nemzetnél.

Csak akkor látszik nemzeti veszedelemnek egyesek magasabb, általánosabb műveltsége, ha a nemzet lelke meglegedve azzal, mit addig elért, vagy éppen régiebb, alacsonyabb színvonalra vágyva vissza, letér a haladás, az emelkedés útjáról. Az a reactio, mely II. József és Leopold korát követte, magyarázza, hogy oly főrfiakat, mint Berzeviczy Gergelyt és Schwartnert, kik már csak a külföldön találták meg ideáljaikat, a visszamaradt sokaság nemzetietlennek tartotta.

De ha a magasműveltségű itthon is megleli eszményét és körét, melyben annak megvalósításáért küzdhet, szellemi fegyverének teljes túlsúlyával erősíti a nemzetünkért küzdők táborát és biztosíthatja annak diadalát.

Hát Széchenyi nem arra gondolt-e előbb, hogy Ausztriának vagy Észak-Amerikának szenteli tétlenségre kárhoztatott lángelméjét? Csak midőn 1821 óta

életjeleit észlelte a szerinte agonizáló nemzetnek, vált igazán magyarrá.

Pulszkyt is az országgyűléseken, az irodalomban és a megyékben is megnyilvánuló nemzeti és szabadelvű szellem ragadta magával, a haza szolgálatában. Már 1838-ban, galicziai útjában, Jablonovszky hercegnél meglepi őt, „hogy a szabadság és a nemzeti önállás vágya nem mindig párosul a modern szabadelvűség eszméivel“. Büszkén mondhatta emlékirataiban 1880-ban, hogy eszményeihez mindvégig hű maradt. „Politikai pályám végén ugyanazon alapon állok, melyet első kezdetén elfoglaltam.“

E politikai pályának irodalmi tekintetben is jelentékeny és szintén élete végéig folytatott része Magyarország ismertetése külföldön.

Mint a nagy német philosophus, a magyar is elmondhatja magáról, hogy Nyugat-Európában senki sem érti és a ki érti is félreérti. Ezért éppen átalakulásunknak, mely annyi régi érdekebe s hagyományba ütközött, elfogulatlan és komoly ismertetése nevezetes szolgálatot tett a nemzetiség és haladás ügyének. Minél erősebb támadásnak volt kitéve belső reformunk osztrák és szláv részről, annál inkább szükség volt Pulszkynek finom, de ha kellett, ugyancsak szűrő tollára. A harczot az ellenség területére vitte át. Az Augsburgi Allgemeine Zeitungba írt, melynek Börne és Heine is dolgozótársai voltak és melynek hasábjain megvívott Bátor Zedlitz-czel, az osztrák centralistáknak és gr. Thun Leóval, a cseheknek legerősebb képviselőjével. Különös említést érdemelnek azon cikkei, melyekben a nyugaton annyira ignorált irodalmi és tudományos törekvéseinket méltatja. E cikkeinek volt jutalma, hogy Kollár nagy hőskölteményében, a Slávy

Deérában őt is belétaskítja, mint apostatát, a nagy pánszláv pokolba. Ez időbe esik Petőfi költeményeinek bírálata; tán ő sem fogta fel mindjárt e tünemény egész nagyságát, de bizonyos, hogy kora kritikusai közül ő volt a legigazabb és legbelátóbb ebben is.

Boldog, ki a külfölddel szemben akkor képviselheti Magyarországot, midőn hazánk halad és jövőjének új, biztosabb, szélesebb alapjait készül lerakni. Pulszkynak nemcsak ez a szerencse jutott, hanem az a még nagyobb is, hogy ennek az átalakulásnak tevékeny és számbajövő tényezője lehetett.

Politikai pályája teljesen összeesik modern állammá fejlődésünk korával. Az első reformországgyűléssel kezdődik, melyen mint gr. Haller Ferencz képviselője vett részt és eltart a kiegyezés teljes megerősödéséig Tisza Kálmán alatt és az egyházpolitikai reformok keresztülviteléig. Több mint hatvan éven át épp úgy tényezője volt közéletünknek, mint tudományunknak és irodalmunknak. Sohasem játszotta közéletünkben az első szerepet, de mint a hazafias és szabadelvű törekvések törhetetlen és világszerte ismert és elismert bajnoka nagy érdemeket szerzett ezen a téren is.

Ez átalakulás egyes mozzanatai kimagasló nagy férfiak vezetéséhez fűződnek. Széchenyi, Kossuth, Deák és Andrassy végre Tisza Kálmán táborában egyaránt küzdött. Mindegyiket becsületesen követte; Deákok kivéve mindegyiket elhagyta. Így közléte bizonyos tekintetben tükre, mikrokosmosa politikai életünknek 1834—90 közt. Ez a kor sokkal ismeretesebb, semhogy ez emlékbeszéd szűk körében kiterjeszkedhetnénk részleteire. Azonfelül Pulszky Ferencz maga is megírta érdekesen, tartalmasan, mémoire-okban alig szokott őszinteséggel „Életem 's korom“ című, 1866-ig nyúló emlékiratai-

ban. Tehetségét, munkáját leginkább azon időszakokból ismerhetjük meg, melyekben vezéreit szolgálta.

Egyénisége akkor tűnik elénk legtisztábban, mikor az addig híven követett úttól eltér és más irányhoz, más vezérhez csatlakozik.

„Nytva áll előttem a világ, és én a világ előtt“, írta volt 1833-ban. És minő világ! Nemcsak a művészet varázsa, a tudománynak vonzó, elfátyolozott Saisi-képe; nemcsak a társaság és a szép nők bővülő köre, hanem mindenekfelett a jövő Magyarországnak az a lelkesítő és hevítő, minden ideget megrázó és minden izmot munkára keltő rajza, mely Széchenyi műveiből világlott ki. A kisszerű, philistrosus, cliques környezet helyett, oly nemzet, mely az emberiség magaslatán foglal büszkén állást. Már 1833-ban, még németül, írja naplójában Széchenyiről szólva: Törvényeink lélektelen szavak; holtak és gyilkosok. Majd 1834 elején: „Nevezetes és jó jele a kornak a Széchenyi tisztelete. Neve a legnépszerűbb Magyarországon.“ Őt bámulja, őt követi. Ekkori kísérletei a nemzetgazdaság terén legjobban mutatják a nagy gróf hatását. Reformot óhajt és 1834-ben összeállított 12 pontja — a Stadium mintájára — máris egyéni. Első: a magyar nyelv terjedése, mi Széchenyinnél csak a végére marad. Az 5. és 6. pont pedig a rendes közjogi és liberalis chab-lontól elütően az egyház és a nevelés reformját foglalja magában. De az Ausztriával összetűzést, a változás gyorsítását máris hibának, veszélynek tartja. Pedig él-hal a szabadságért, tanulmányozza a francia forradalmat és mint ifjú társai a pozsonyi társalgási körben, meghalni is kész a szabadságért. „Egy daemon lánggal írta be az ifjú szívébe a szabadság nevét. Elpusztult bele“ — mondja egy akkori német versében.

Mégis Széchenyi politikáját tartja az egyedül helyesnek, azt védi meg az Augsb. Allg. Zeitungban a feudális rebellio vádja, itthon a túlzók ellen.

Mikor 1839-ben a conservativ Sáros megválasztja követének, első beszédében a városok követelése ellen szól. „Az ország alkotmánya aristokratiai, ők pedig, mint a mozgékony kereskedésnek és munkásságnak emberei, demokratikus elvűek valának. — Majd egykor dicső lesz azon törvényhozás hivatása, mely őket hosszú álmukból fel fogja ébresztteni.“¹ Ne feledjük, hogy Széchenyi a nyárspolgárságtól is féltette alkotmányunkat. De a legfontosabb kérdésben, a szólásszabadság ügyében utasítását követve, a kormánnyal szavazott. „Korunknak úgy is sok árnyéklatai közé tartozik“, így szólt, hogy minden nagyot le akar dönteni. Legalább a bírói függetlenséget kell megmenteni.² Ő a történeti fejlődés alapján áll itt. Széchenyi nem.

Egyrészt Széchenyi személyes hatását, másrészt Pulszky éleslátását a legfontosabb nemzetközi kérdésekben is bizonyítja egy 1840-ben megjelent röpirata a keleti kérdéstről.³ Történeti és geographiai alapon fejtegeti, hogy az Alduna Magyarország természetes terjeszkedési vonala. Ott most a török birodalom romjain új élet kel. Az oláh és szerb fejedelemségek fejlődését mindenkép elő kell mozdítanunk. A mint a művelés ott terjed, azok természetes versenytársai lesznek a szintén gabonát és marhát exportáló Oroszországnak, nekünk pedig szükségkép barátaink és

¹ 1839 jún. 18. országgyűlés. Országgyűlési tudósító I. k., 62. levél.

² U. ott. 78. I. v. kerületi ülés jún. 24-én.

³ Pulszky Ferencz töredékes észrevételei a Dunaszabályozás és a keleti kérdés iránt. Pozsonyban 1840.

szövetségeseink. Figyelmeztet a moldvai magyar telepekre, melyeket fenn kell tartanunk. Európa mostani feladata a *kelet polgárosítása*, azon régi terv, mely egykor Nagy Sándort perzsiai győzelmeire hívta. Ezen nagyszerű feladat kivitelének nagy részét az ausztriai birodalomnak s nemzetünknek látszik fenntartani a gondviselés, ha az oroszok által magunkat megelőztetni nem hagyjuk.

Az Árpádok és Anjouk nagy hagyománya e szavakban nyújt kezét Andrássy Gyula és Kállay Béni nemzetbiztosító törekvéseinek.

Pulszkyt az országgyűlés beválasztotta a büntető-törvénykönyv javaslatát készítő bizottságba. Ott annak az albizottságnak volt jegyzője, mely Deák vezetése alatt az anyagi részt dolgozta ki. Pulszkynak az is jutott feladatul, hogy munkájuk minden egyes mozzanatáról értesítse Mittermayert, a híres heidelbergai jogtudóst és ennek nézeteit viszont a bizottság előtt tolmácsolja. Érdemei e téren általánosan ismeretesek.¹ Csak annyiban terjeszkedünk ki e működésére, a mennyiben kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy Széchenyitől eltérően az ellenzékhez közeledjék. Már az 1839-iki országgyűlésen kezdődött e fordulata. Egy nevezetes szavazásnál ő döntötte el az ellenzék győzelmét. Addig azt mondták: „lakatot a szájára, tollat a kezébe.“ Most már „senkinek sem volt kifogása ellene“.

Íme a közhangulat, a népszerűség hatása.

Midőn Széchenyi a „Pesti Hírlap“ miatt szembe szállott Kossuth-tal, majd, midőn az Akadémiában tartott beszédében a túlságos magyarosításnak oda-

¹ Életem és korom I. 195—200. Fayer László. I. k. 87.

vetette kesztyűjét, ez az eltérés tőle és az ellenzékhez csatlakozás még élesebbé vált. Az akadémiai beszédet megtámadta, gyanúsítást, általánosítást vetett a nagy gróf szemére, kinek érdemeit azonban most is elismeri és fényes szavakkal méltatja.

Mindamellet a személyes érintkezés Széchenyi-vel, melynek Pulszky annyit köszönt és melynek egyes részleteiről később is szívesen beszélt, tovább is fennmaradt. Hisz „Széchenyi ebédjei s estélyei voltak az egyedüliek, melyeknél fel nem tűnt a kasztszellem, hol az ország minden rendű kitünőségei időről időre találkoztak“.

Ennek az érintkezésnek s annak, mennyire méltatta Pulszkyt akkor is, mikor az már ellene fordult, érdekes emléke Széchenyi egy levele, mely 1842 nov. 1-én kelt, tehát az akadémiai beszéd után, és bizalmasnak van jelezve. Így szól: Szeretetreméltó rebellis! Gróf Bombelles, *könnyen érthetően*, különös vonzódást érez Ön iránt. Kár, mondja, hogy ilyen csinos ember, oly sokat ígérő ember, nem csak „feketeharisnyás“, hanem valószínűleg a Herrengasse-ban (a titkos rendőrségnél) is feketén van megjelezve.

„Úgy látszik, *valami szándéka* van Önnel, természetesen becsületes. De tréfán kívül. Azt hiszem, az Ön fiatal állásában (korában, akartam mondani) nem való visszautasítani vagy elhanyagolni olyan ismeretiséget, melynek révén talán egyszer igen szoros érintkezésbe léphet azzal, a ki *uralkodik* (uralkodni fog).“

Ha ez a nézet nem ellenkezik az Önével és a Pesti Hirlap infallibilitásával, nagyon lekötelezne (mert én csak a jót akarom), ha ma három órára eljönne¹ hozzám ebédre.

¹ Liebenswürdiger Rebell!

Sehr leicht erklärlich hat Graf Bombelles eine besondere

Bombelles Ferencz József főherczegnek volt nevelője. De már néhány év múlva Széchenyi éppen nem tartja oly szeretetreméltónak a „rebellis“-t. Pulszkyt naplójában Kossuth és Deák társaságában azok közé sorozza, kiknek ellenére is lehet tán még valami a magyarból.

Pulszky, kiindulásakor, kétségtelenül sokkal conservativabb volt Széchenyinél. Ezt már történeti fel fogása is bizonyossá teszi. Ha mégis ellenzéki lett, ha Kossuth emelkedő csillaga mind nagyobb vonzóerőt gyakorolt reá, azt nem tulajdoníthatjuk sem a népszerűség hajhászásának, sem a nagyravágyásnak. Már Kölchey megtanította arra, hogy a demokratia hálátlan, hogy a nagy embereknek meg kell szenvedniök nagyságukért. Ezt a tanítást soha el nem feledte, későbbi beszédeiben is gyakran ismétli.

Az eltérés valóban elvi és általános. Az oly radikálisan megindult Széchenyi. 1840 után már csak az aristokratikus földbirtok képviselőjének látszott. Óhaj totta ugyan a jobbágyság megszüntetését, de éppen

Neigung für Sie gefasst. Schade, sagt er, dass ein so hübscher Mann, mit so viel versprechenden Extramitäten nicht nur ein Schwarztrümpfler, sondern höchst wahrscheinlich auch in der Herrengasse schwarz angeschrieben ist.

Er scheint etwas mit Ihnen *vorzuhaben*, natürlich ganz in Ehren.

Nun aber ohne Spass. Mir kommt es vor, dass man in Ihrer *jungen* Stellung (Alter wollte ich sagen) eine solche Bekanntschaft nicht zurückweisen, noch negligiren sollte, durch welche man einst vielleicht in engsten Kontakt mit dem kommen dürfte, *der da regiert* (regieren wird).

Sollte diese Ansicht nicht gegen die Ihrigen und die Infallibilität des „Pesti Hirlap“ seyn, so würden Sie mich verbinden (denn ich will nur das Gute) heute um 3 Uhr bei uns zu essen, to meet Count Bombelles.

nem tartotta sietősnek. Már csak az Ausztriával való jó viszony fenntartása végett is óvakodott attól, hogy nemzetét a kereskedés és különösen az ipar mezejére terelje, hol az összeütközés az osztrák érdekekkel el nem kerülhető. De lehető e szabad nemzet független parasztság és jómódú, számos polgárság nélkül? Nyugat-Európa államainak példája mást mutat. Iparossá, kereskedővé, gazdaggá kell tehát tenni Magyarországot, hogy a reformnak csakugyan legyen foganatja és hogy a nemzet, megújhódva, megerősödve, százezrekből sok milliókra emelkedve, daczolhasson újabb századok viharával.

Kossuthnak szózata: Veletek, ha lehet, Nélkületek, Ellenetek, ha kell — épp úgy szólt Ausztriának, mint a birtokos nemességnek.

Forradalomra senki sem gondolt, Kossuth sem. Az új erőre kapott nemzeti érzés lehetőnek tartotta minden lehető akadály legyőzését, békés, komoly munkával.

Pulszky 1840-ben írott értekezése máris mutatja, minő nagy szerepet tulajdonít a nemzetek életében a kereskedésnek. Így a hazai ipar fejlesztésére irányuló törekvések, különösen a védegylet, képzett jól felfegyverezett bajnokra találtak benne. Ezt az ügyet nemcsak a védegyletben való tevékeny részvételével szolgálta, hanem főképen az egész mozgalom beható ismertetésével, német nyelven.¹

Gr. Batthyány Kázmér és Kossuth Lajos e tárgyhoz szóló beszédeihez előszót írt, melyben Magyarország akkori állását ismerteti és a védegyletet az

¹ Aktenstücke zur Geschichte des Ungarischen Schutzvereins. Leipzig 1847.

osztrák sajtó támadásai ellen megvédi. Az osztrák publicisták felségsértőknek mondták a védegylet vezetőit és még azzal is gyanúsították őket, hogy aljas pénzbeli érdeket hajhásznak. Pedig, úgy mond Pulszky, arról van szó, hogy e magyar nemzet egyenlő jogon foglaljon helyet Európa népei közt. Most dől el, lesz-e jövője vagy sem, hogy már a legközelebbi években együtthangzó húrja lesz-e a nagy világlatnak, vagy pedig elszakad-e, mint az összhangot zavaró dissonantia. „Az a meggyőződésünk, hogy Magyarország megerősödése nem hogy megszakítaná Ausztriához való kapcsolatát, inkább az egész monarchia megerősödéséhez vezet. Arról van szó, megmásíthatatlan végzete-e a kisebb nemzeteknek, hogy a nagyobbak elnyomják és beolvaszszák őket, vagy nem.“

Széchenyi hangját halljuk erős és szép változatban, midőn azt írja, hogy csak kevesen fogják fel, mit jelent egy sajátságos népet a civilisációnak megtartani, lehetővé tenni az emberiség legfőbb érdekeinek új felfogását és le nem rombolni azt az új erőt, mely a legmagasabb feladatok megoldását is megkísérti. De midőn azt fejtegeti, hogy az ellenzék az adót teszi napirendre „hogy mindenki vagyona arányában járuljon a közkiadásokhoz“, míg túl a dohánymonopoliumot firtatják, hogy az eladósodott nagybirtokos e közterhekhez ne fizessen többet a „pipázó napszámosnál“, az elszakadás Széchenyitől végleges és gyökeres. Hisz Széchenyinek a dohánymonopolium volt akkor kedvencz eszméje.

Ily viszonyok közt következett be a senkitől sem óhajtott forradalom, melyet Széchenyi előre látott, de nem olyan formában, mint valóban megnyilatkozott. Pulszky, ki 1846-ban nősült, házassága által össze-

köttetésbe lépett a bécsi financialis és irodalmi körökkel, már 1848 márczius 1-én tisztában volt azzal, hogy a francia köztársaság nálunk is megszünteti a feudalismust. Az ellenzéknek tett szolgálatai — Kossuthtal és Szentkirályival együtt ő szerkesztette az ellenzéki programot, melylyel az a választásokon győzött — még inkább erős egyénisége és európai híre lehetetlenné tették mellőzését e nagy átalakulásnál. Ő maga legszívesebben Deák mellett szolgált volna, de az Kossuthhoz küldte, végre az „érintkezési miniszternek“, herczeg Eszterházy Pálnak lett államtitkára. Úgy hitte, legtöbbet Bécsben használhat a hazának.

Közben, mint a közcsendbizottság tagja, nagy érdemeket szerzett Pesten és Székesfejerváron, hol a zsidók ellen irányuló lázongást nagyon ügyesen lecsilapította.

Megmutatta, hogy nemcsak emberekkel tud bánni, hanem tömegekkel is.

Eszterházy reábizta az ügyek vezetését. Az alapjában conservatív nagyúr [nem óhajtott az udvarnak már akkor valószínű ellenzésével szembeszállni. Pulszky pedig, tisztán látva e viszonyokat és nem tartva lehetetlennek a reactio győzelmét, készségesen magára vállalta a veszedelemmel járó felelősséget.

Itt tehát valóban önálló volt hatásköre, annál is inkább, mert Eszterházy május 15-ike után Innsbruckba követte a királyt. Bécsben sajnálkozással észlelte, hogy az utca győz a miniszterek fölött: a forradalom jut újra uralomra.

De azért ez a forradalom őt is magával ragadta. Midőn értesült arról, hogy a főherczeg nádor éppen Jellasics betörése idején eltávozott az országból és az

udvar gróf Lambergét akarja teljes hatalmú biztosul küldeni Magyarországra, audientiát kért Ferencz Károly főherczegtől és figyelmeztette őt, minő szerencsétlenséget vonhat maga után a törvényes formák mellőzése. A főherczeg megnyugtatta őt. Ezután gróf Latour osztrák hadügyministerhez ment, kinek összejátszása Jellasics-csal már ismeretes volt, de az nem ért reá őt fogadni. Erre a Lamberg kinevezéséről szóló kiáltványt Szontágh Páltól elküldte Batthyánnak és Kossuthnak.

Tudjuk, mi következett ebből. Most már nem volt lehető alku e reactióval. Pulszky kiadja Bécsben Jellasics levelezését is a bécsi kormánykörökkel és így hathatósan hozzájárult a bécsi október 6-iki forradalom kitöréséhez.

Ez két nagy érdeme a magyar ügy körül. Ezeknek köszönte, hogy in effigie felakasztották és hogy sokkal később is, 1866-ban, a bécsi udvari körökben őt tartották a legveszedelmesebb pártütőnek. Egyénisége ekkor nyilatkozik meg leghatározottabban. Elszánt, gyors cselekvés, semmi bajtól vissza nem rettenés, ha hazájának használhat. És nála ez a cselekvés morális szempontból annál magasabban álló, mert ő nem a lelkesedés, hanem a megfontolás embere és mert úgy mint Széchenyi, teljesen tisztában volt azzal, hová vezethet az udvar rosszakarata. Hiszen már tavasszal megmondta volt Duscheknek: „örüljünk, ha egy év múlva nem leszünk még felakasztva!”

Érdemeit még egy harmadikkal, a legnagyobbal tetézte. Nagy része volt abban, hogy Bem a magyar ügynek lett koszorús bajnoka.

Mindez visszavonhatatlanul Kossuthhoz és a forradalomhoz kötötte őt. Még egyszer megnézi Szé-

csényt, melyet házassága után szerzett meg és azon érzéssel hagyja el, hogy ezt a gyönyörű helyet többé nem látja. Deczemberben Kossuth őt elküldte Angliába, hogy ott Magyarországot a kormánynál, Lord Palmerston külügyministernél képviselje.

Ezzel kezdődik életének második, kalandos szaka. A magyar táblabírónak, ki lemond otthonáról, családjáról, a megszokott kényelemről és jómódról, kinek hazafias feladatai mellett az a feladat is jut, hogy a legsúlyosabb viszonyok közt: kenyeret szerezzen idegen földön, a világpolitika és műveltség e nagy központjában kell megmutatnia életrevalóságát, valóban illetékes bírák előtt bizonyítania, mit ér.

Életének és működésének ezt a szakaszát részletesen megvilágítják emlékiratai és Kossuthal, valamint magyar és angol barátaival, köztük Cobden Rikárdal és Newmannel váltott nagyszámú és becses levelei. Az európai szabadelvű s forradalmi emigrációnak akkor London volt főfészke: csak Albion szabad intézményei és szelleme védelmezhetette meg a menekülteket a szárazföldi hatalmasok üldözései ellen. Ez emigrációnak egy nagy és megérdemelt irodalmi híre jutott német tagja, Meysenbug Malvida kisasszony, szép lapokat szentel Pulszky családi életének és nagyon kiemeli azt a kiváltságos állást, melyet annyi kiváló ember közt foglalt el, kik a balsorsban társai voltak. *Mémoires einer Idealistin.* II. k.

Kettős feladatot kellett megoldania. Először is élnie kellett egyre szaporodó családjával. Szécsényt lefoglalta az osztrák kormány, apósa is csak ritkán segíthette, nem maradt más, mint az irodalom: idegen, angol vagy német nyelven. Olyan irodalom, melynek értéke abban áll, hogy megfizetik. Ezt a gondot,

munkát megosztotta vele nagyműveltségű neje. De így is szegények voltak, nagyon szegények. Hétről-hétre fizették a mészárost — Angliában nagy szegénység jele. Pulszky egyszer, jelenlétemben e napokról szólott bujdosó társával és barátjával Lothar Bucherrel. Elmondta, hogy Angliában szokott el a boritaltól, mely ott drága élvezet. Azóta sem szokta meg újra, a mint hogy ételben-italban mintaképe volt a mértékletességnek.

Második feladata a magyar ügy szolgálata. Szolgálni a hazát künn, a legsúlyosabb viszonyok közt, oly országban, melynek kormánya osztrákbarát és melynek társadalma, egy akkori híres író, Sidney Smith szerint, csak egy átkot ismer: a szegénységet. Egyéniségével, tudományával, szellemével, önzetlen becsületességével barátokat, tisztelőket kellett szereznie, hogy előbb a sajtóban, majd az angol közéletben is megvív hasson Magyarország jogáért.

Bátran mondhatjuk, hogy az egész évtized alatt, mely Világostól Villafrancáig lefolyt, ő volt Kossuth jobb keze. Ezt senki Kossuthnál jobban el nem ismerte. Kiutahiiból, 1850 április 18-án „öleli testvéri barátsággal“. Ugyanazon év november 8-án: „Isten áldjon, vagyok oly hű barátod, mint híve a hazának örökre“. Végre ugyanonnan év december 21-én: „Reméli, hogy lesz még karácsony, a mikor Pulszkyné készítette mákosmácsikot fogyaszt el Szécsényben“. Pulszky készítette elő fogadtatását, nagy diadalát Angliában, ő kísérte amerikai diadalútjára és éveken át tartó londoni tartózkodása alatt mindig kezére járt, ha czikkről vagy előadásokról volt szó. Pulszky volt bizalmasa, midőn 1859 május elején megkezdette tárgyalásait Napoleon császárral. Villafranca után

Kossuth így ír: „Nódet tisztetem . . . Legyen anyja leányunknak, míg itt kóvályog hontalan atyja, kinek most igazán nincs hová hajtania fejét. Lajos fiamat segítsd útjára. Segítsd passushoz. Először indul útjára a hontalan fiú.“ Majd 1860 elején Kossuth kívánságára költözik Pulszky Turinba, hogy megbízható ember legyen Cavour közelében, vele érintkezésben.

De nem is nézve ezt a személyes, törhetetlennek látszó kapcsolatot, bizonyos, hogy ezen egész korszak alatt senki sem tett többet az angol és az egész európai közvélemény tájékoztatására és megnyerésére Pulszkynál. E téren mostoha viszonyok közt is sikerrel folytatta, mit a nemzeti ébredés boldog, reménydús korában oly dicsőn kezdett meg.

Mi vetett hát véget a személyes viszonyoknak, az örökösnek látszó barátságnak? Mi idézte elő a Pulszky politikai állásának újabb fordulatát?

Ezt a sokat vitatott kérdést az előttünk fekvő adatok alapján könnyű megoldani. Itt sem személyes, hanem tárgyi, elvi a meghasonlás oka. Az a nagy fordulat, mely egyrészt Magyarország helyzetében, másrészt III. Napoleon politikájában beállott.

Az októberi diploma és az országgyűlés egybehívása óta lehetőnek látszott hazánk jogát az 1848-iki alapon az uralkodóval való megegyezés által biztosítani. Ezt az irányt, az emigrációval és hazai híveivel szemben Deák Ferencz képviselte.

Kossuth III. Napoleonba és Cavourba vetette még mindig bizalmát. Ezek majd megdöntik Ausztria katonai hatalmát és diadalaik utat nyitnak egy mindent elseprő magyar forradalomnak. Úgyde a francia császár a zürichi béke óta határozottan közeledik Ausztriához. Nélküle pedig az új Itália nem remélhet

sikert. Nem remélheti még Cavour vezetése alatt sem, ki legalább eleinte biztos támasznak ígérkezett.

Pulszky a maga gyors felfogásával egyszerre levonja a változott helyzet consequentiáit. 1861 jan. 8-án kifejti, hogy a magyarországi forradalmi organisatióban nem bízik. „Ha az országgyűlés rövid idő alatt csakugyan összejő, ha a diplomatia a háborút elhalasztja, ha Te, a mint ismételve írod, megakadályozod Garibaldit, hogy hazánkba diversiót csináljon, akkor kibékül a magyar az osztrákkal, erről meglehetsz győződve. A magyar ügyek nem az organisatio fejeitől, hanem Deák Ferencztől veszik irányukat.“

„Képviselem a haza ügyeit s érdekeit, teljesítvén utasításaidat, teljesítettem híven, nem gépszerűleg, s úgy hiszem, jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hol a választóponton állunk, nyíltan kimondom, hogy egyéniségemet ezentúl nem enyésztetem el.“

A nagy száműzött nem tartotta lehetőnek, hogy 1849 után Magyarország ismét törvényesen Habsburg uralom alá álljon. Örvendett Deák nagy sikereinek, annak a magas polcznak, melyre a magyar jogot egész Európa előtt helyette, de tartós eredményt nem várhatott tőlük. Másrészt egy nagyon koczkáztatott Garibaldi-féle kísérlettel nem akarta hiába pazarolni Magyarország erejét. Ott állott, mint 1849 óta, mint 1859-ben. Várt egy oly európai constellatiót, mely a független Magyarországot vezetése alatt visszaállítja.

Pulszky előtt a cselekvés lebegett. Akár Deák, akár Garibaldi, de tenni kell. Kossuth még várt. Mint Pulszky élesen mondta: nem tett, hanem akadályozni akart, egy jobb jövő reményében.

Mert ne vegyük phrasisnak, ha Pulszky egy sorban említi Deákot Garibaldival. A marsalai ezer vezérét,

kihez szoros barátság fűzte, akkor egyenesen ellenállhatatlannak, győzhetetlennek tartotta. Bízott abban, hogy ha Garibaldi, bárminő sereggel, kiszállhat a magyar vagy horvát tengerparton, lángba borul Európa és ezen általános tűzvészből megtisztulva, megifjodva, fenségesen kel ki, mint phoenix a független magyar haza.

El is ment Caprerába, hogy barátját fegyverfogásra bírja. A hős azt felelte: őt puskaropogással hívják. Mihelyt Magyarországon eldördül az első puska, ott terem. Előbb nem.

Ebben a circulus vitiosusban akadt meg az emigratio politikája,

A személyes meghasonlás kérdésében ki merne dönteni? Mert Kossuth nemcsak politikai, hanem személyes sérelemnek nézte Pulszky eljárását. 1861 jan. 23-án túl többé nem írt régi barátjának, hívének. De szabad ide iktatni. Pulszky barátjának, Newman Francisnek ez őt nagyon bántó ügyre vonatkozó kijelentéseit: Április 27-én: Előttem kétségtelen, hogy Teleki viselkedése tette őt oly gyanakodóvá. Nem mintha képes volnék rosszat tenni fel Telekiről, de nagyon aggaszt, hogy Kossuth éppen akkor szakad el barátjaitól, mikor legnagyobb szüksége lehet reájuk. Aug. 24-én pedig reméli Kossuth nemes lelkéből, hogy bevallja Deák páratlan sikerét. „Ha ez megtörténik, ön irányában is megváltoztatja viselkedését, megszűnik önök közt minden keserűség és az otthoni hazafiakkal együtt dolgozhatnak a nemzet jogai és szükségletei érdekében.“

Deák harcza még csak moralis győzelmet aratott. A centralista osztrák hagyomány némi alkotmányos köntösbe öltöztetve, újabb erőre ébredt, sőt egy ideig

abban az álomban ringathatta magát, hogy Németországot egyesíti és Lengyelországot felszabadítani segíti. Pulszky Kemény Zsigmondhoz írott és a Pesti Napló-ban megjelent leveleiben a nemzetet felvilágosítja a külső helyzetről és óva inti, ne bízzék túlságosan a külföld rokonszenvébe s ne bocsátkozzék kalandos vállalatba, mert Olaszország e pillanatban támadó háborúra képtelen. A száműzöttek feladata jelenleg: megmondani a hazának az igazságot egész terjedelmében. Meg volt választva az országgyűlésre, haza is jött volna, de az osztrák kormány csak Magyarországon biztosította *salvus conductus*-ról, Ausztriában, melyen át kellett volna utaznia, nem.

Így egyelőre csak Garibaldi maradt. A két politikát ő nem tartotta egymással ellenkezőnek. Ha Deák vezérlete alatt nem lehet helyreállítani Magyarország önállását békésen, marad a harc Garibaldi zászlaja alatt, kinél népszerűbb név akkor nem volt hazánkban. El is kísérte őt Sziciliába, táborkari ezredese lett, de aztán Nápolyban, hová a magyar legioért küldötte őt a vezér, az olasz királyi csapatok fogságára került. Ez az a vállalata, mely Aspremontenál ért véget és melynek szerencsétlen kimenetele jó időre megfosztotta Magyarországot is akkori legfőbb reményétől.

Garibaldival való belső érintkezésének irodalmi emléke a „csillagfi regéje“, melyet ő maga legkülönb írói művének tartott.

Pulszky, ki Londonban minden szíves, sőt baráti viszony mellett is távol tartotta magát politikai tekintetben az internationalis forradalom londoni vezetőitől, most a türelmetlen várakozás e nyugtalan éveiben közelebb jut hozzájuk. Ezt különben Mazzini levelei

bizonyítják. Összeköttetésben állott Caninival is, a dunai conföderatio egyik első tervezőjével. De az 1863-iki lengyel felkelés első sikerei után mégis csak újabb és nagyobb rabságot vont maga után. Ausztria szövetségre lép a poroszszal, ki területét garantálja és az olasz támadás még reménytelenebbé válik, mint előbb. Az emigratio mindkét politikája, úgy a Kossuthé, mint a Pulszkyé, zátonyra jutott.

A kényszerű nyugalom ez éveit még Flórenczben töltötte Pulszky, hol családjával nagyon előkelő társadalmi állást foglalt el. Háza találkozója volt az előkelő idegeneknek és a művelt olaszoknak. Hogy mit jelentett reá nézve a tartózkodás e városban, mely annyira congenialis volt vele, műtörténeti tekintetben, azt ő maga emlékirataiban jobban fejtegeti, mint a hogy én tudnám.

Egyáltalában száműzetésének évei még jelentősebbek tudományos is irodalmi fejlődésére, mint politikai szereplésére. Londoni és flórenczi évei avatták a volt kitűnő dilettánst tudóssá, az archaeologia és a műtörténeti tanulmányoknak egész Európában elismert mesterévé.

Igaz, hogy Londonban eleinte megélhetéseért kellett írnia. De még ez sem szállította le színvonalát: neje *mémoire*-jai, melyhez ő bevezetést írt Magyarország történetéről, majd közösen írt munkájuk a magyar mesékről és mondákról, valamint regénye: „A jakobinusok Magyarországon“ még ma is érdemesek az elolvasásra, könnyedségük és szépen folyó elbeszélésük miatt. Eleinte sok időbe került az angol nyelvnek és kiejtésnek elsajátítása is. De már azon munkáról, mely amerikai útjai eredményét foglalja magában és különösen Pulszky né feljegyzései alapján készült, el-

ismerte egy angol szemle: „E kötetek stílusa nagyon meglepett. Nem tudunk más példát arra, hogy idegének ily könnyedséggel, szabatossággal és eleganciával írtak volna nem igen könnyen kezelhető nyelvünkön.“ *White Red Black. Sketches of American Society. By Francis and Therese Pulszky. Three volumes, London 1853.* A bírálát megjelent az „*Ecclectic Review*“ 1853 májusi számában 530—548. l. A bírálát a munka tartalmáról is a legnagyobb elismeréssel szól.

Amerikai tartózkodásának nemcsak azt köszönte, hogy egy elsőrangú newyorki hírlapnak lett rendes, jól fizetett levelezője, hanem azt is, hogy egy nagy tudományos munkának, mely az eredeti emberfajokat tárgyalta és melyben a legkiválóbb ethnologusok dolgozatai jelentek meg, egyik főmunkatársa lett.¹ Pulszky az emberi fajokra és művészetükre vonatkozó ikonographikus kutatásokról szóló igen terjedelmes fejezetet írta. Ebben a művészet emlékeit és fejlődését ismerteti az egiptomiaknál, a sémi népeknél, az assy-roknál és perzsáknál, a classikus népeknél; az amerikai őslakosokról, a hindukról, a kínaiakról. Megemlékezik a nem artistikus fajokról is: a török-tatár, magyar, finn, kelta, szláv és skandináv népcsaládokat sorolván hozzájuk. De bárminő magasra helyezi a képzőművészetet, azért e népeket éppen nem veti meg e hiányért. Vannak más qualitasaik, melyek e hiányt nagyon is pótolják.

A mint a haza hű magzatja, szülőföldjét még Kalypso ölén is siratja, úgy Pulszky még a művészet-történeti tudós értekezést is arra használja fel, hogy

¹ *Indigenous Races of the Earth. Philadelphia 1857.* Pulszky cikke a nagy octavban nyomtatott mű 87—202. lapját foglalja el és számos rajz is ékesíti.

Magyarország részére nyerve meg a közvéleményt. Már az is sokat mond, hogy a jelmondat Berzsenyi egy verséből van véve, melyet magyarul és angol fordításban idéz cikke élén. A nem artistikus nemzetekről így ír: Vajjon a magyar, ha kényszeríteni lehetne hazája elfeledésére és a német megtanulására, vagy a lengyel, ha befulladásztanák az oroszba, nagyobb hasznót hajtana az emberiségnek? Nyelvük változásával megváltoznék e nemzeti sajátságuk? Jobban fejlődnének-e elnyomás alatt, idegen alapon, mint szabadon, nemzeti egyéniségükben? Ezekre a kérdésekre, bárminő a nemzetek eredete és képessége, csak egy lehet a válasz. Mindnyájan *emberek*, azaz értelemmel, lelkiismerettel felruházott, teremtetőknek, az emberiségnek és önmaguknak felelős lények. Mindnyájan megismerhetik az igazságot és különbséget tehetnek jó és rossz közt. Ennélfogva mindannyinak van joga élethez, szabadsághoz és boldogságuk kereséséhez.“¹

Még forradalmunkat is sikerült megemlítenie. Traján oszlopáról szólva megemlékszik a dákok szobrairól, melyek nagyon hasonlítanak a mostani oláhokhoz. „Ez a hasonlóság nem szorítkozik az arcvonásokra és ruházatra, megtalálható erkölceikben is. A rómaiak nagyon megütköztek a dákok barbárságán, melylyel foglyaikkal bántak, és azért megörökítették a dáknőket is, a minő szörnyű, kegyetlenül kínozzák a római foglyokat. Ugyanez történt az 1849-iki magyar háborúban. Az oláh szolganép megkínozta és megölte a magyar foglyokat és mindig a nők voltak köztük a legkegyetlenebbek.“²

¹ I. h. 192. l.

² U. o. 177 l.

E dolgozatán, melynek több kritikai megjegyzése állandó érdekű, már nagyon érezhető a British Museum gyűjteményeinek módszeres felhasználása. Ez a nagy gyűjtemény, mely már akkor legközelebb állott a Pulszky-álmodta múzeumideálhoz, nemcsak anyagot nyújtott neki, hanem folytonos ösztönt újabb tanulmányra s rendkívüli észlelő és ítélő tehetségének folytonos gyakorlására. A múzeum igazgatósága nem egyszer kérte ki szakvéleményét, különösen vésett drágakövek vételénél. Ebben már elismert tekintély Európaszerte. Louis Blanc egy levelében kéri őt, nézze át egy honfitársa gyűjteményét. Úgy tudja, hogy itt, Londonban, senki sem illetékesebb ilyenekben.

Természetes, hogy nemcsak az anyag érdekelte, hanem a múzeum elrendezése is. Egyszer az iránta mindig legnagyobb szívességgel viseltető tisztviselőknek előadást tartott intézetük fogvatkozásairól. Bátran mondhatjuk, nem volt még magyar ember, kinek annyira kisujjában lett volna minden, mi e nagy és fontos hivatáshoz tartozik s kinek tekintélye annyira el lett volna világszerte ismerve.

Flórencz maga is egy nagy élő múzeum. Az ott töltött évek a renaissancera nézve kiegészítették Pulszky előbbi tanulmányait és az olasz művészet fénykorára nézve épp oly élessé csiszolták szemét és oly biztossá ítéletét, mint az már előbb volt a classikus hajdankor emlékeire nézve. Csak az, kinek az a gyönyörűség jutott, hogy Pulszkyval nézhessen meg olasz várost vagy gyűjteményt, tudhatja, mennyire tisztában volt ezen színes, pompás virágzás minden részletével és mennyire be bírta illeszteni ezen részleteket, úgy a nemzeti, mint az általános művészeti fejlődésnek mindent felölelő képébe.

Mint a közéletben, a tudományban is egyöntetű, következetes az élete. Már 1837-ben örvend Nemzeti Múzeumunk emelkedésének. „A mű- és régiséggyűjtemények gyönyörködtetnek és a szépség érzését ápolják“, írja akkor naplójába. Később, az országgyűlésen: Mindig történetről szólunk, arra vagyunk büszkék. Kell, hogy emlékek kössék népünket e különben pusztán theoretikus elmélkedéshez. Lehet-e rómaint nevelni Berzsenyi szittyájából? Midőn az emigratio politikája úgyszólván megszűnt, itthon pedig mindjobban kibontakozik Deák Ferencz hatalmas egyénisége és törekvéseinek sikere, abban a feladatban, a régészeti és műtörténeti tanulmányok megalapításában és vezetésében, központjuknak, a Nemzeti Múzeumnak e célra való szervezésében és emelésében leli fel élete tartalmát. A végzet megengedte neki és nekünk, hogy még egy teljes emberöltőn át élhessen e magasztos hivatásának.

Hazatérése is épp úgy összefügg e vágyával, mint közéletünk átalakulásával.

Schmerling bukásával a conservativok jutottak ugyan kormányra, de az igazi diadal Deáké volt, ki már akkor formulázta a lehető kiegyezés feltételeit. Pulszky már 1859-ben érintkezésbe lépett Deákkal, kihez régi, próbált barátság fűzte. Most, hogy Deák állott az előtérben, bízhatott hazája jövőjében, abban hagyhatta a száműzetési politika Sisypheus-sziklájának oly nagy kitartással és önfeláldozással folytatott gördítését, termékeny munkának óhajtotta szentelni annyi küzdelemben és tanulmányban edzett szellemi erejét. Kilátás volt arra, hogy Szécsényt visszaszerezze, kilátás arra, hogy az Új-Magyarországnak félbenmaradt szervezéséhez teljes ereje szerint hozzájáruljon. Szakítani akart tehát addigi kényszerű, kisszerű életével;

szakítani, de úgy, hogy ebből egyéniségére, politikai megbízhatóságára, jellemére a legkisebb folt se háramuljon.

Fia, Ágost, már a pesti egyetemet látogatta. Pulszky né Bécsbe s Pestre utazott Szécsény ügyében s hogy érintkezésbe lépjen úgy a kormány férfiaival, mint Deákkal s férje többi régi barátaival. De ő ismerve a kiegyezés nehézségeit, még mindig arra számított, hogy Flórenczben telepedjék meg véglegesen. „Hazafiúi büszkeségünk nem engedte, hogy mi is folyamodjunk bűnbocsánatért.“¹ Annál inkább számot kellett vetnie mindennel, mert valószínű, hogy Szécsény őt újra megválasztja követének az 1865 decemberére összehívott kiegyező és koronázó országgyűlésére.

Aggodalmait és reményeit régi barátja és ügyvédje, Zsivora György útján közölte Somssich Pállal, ki körülbelül közvetítő állást foglalt el a kormány és Deák közt. Somssich 1865 okt. 2-án kelt válaszában kifejti, hogy az, ki amnestiáért folyamodik, ezzel nem hazudtolja meg multját. „Ha te ezt teszed, csak kettőt tanúsítanál: 1. hogy desavualnád a debreczeni határozatot, 2. hogy a jelen kormány jó szándékát elismered s kész vagy közreműködni a kiengesztelés nagy munkájában. Ez a meghazudtolás csak megerősítése volna politikai hitednek, hisz sohase voltál forradalmi, csak mindig törvényszerűleg alkotmányos.“ Így folyamodott Puky is. „A múzeumban mily szép tered nyilna.“

„Hát igaza volna elleneiteknek, hogy egy kis rész hazafiság mellett száz annyi hiúság zaklatja kebleiteket! Nem, ezt nem hiszem, rólad legalább nem!

„*Kérlek legyen erőd s ne akadályozzon semmi*

¹ Életem és korom. IV. 260. lap.

álszemérem. Kedvencz eszmém a múzeumnál látni tégedet. Hiszem, hogy sikerülni fog, ha folyamodol — másképp nem.“

Pulszky pedig úgy akart hazajönni, amnestia kérése nélkül, hogy meghívják a múzeumhoz s megválasztják követnek. Ezt a nézetét teljesen helyeselte Deák is, kivel Pulszkyné okt. 7-én tanácskozott s ki ekkor, mint máskor is „testvér gyanánt“ viselkedett.¹ Somssich okt. 20-án megújítja a támadást. „Fortior est qui se, quam qui fortissima moenia vincit. Hozd fel folyamodásodban a múzeumot, hogy ne látszass önérdekből kunyorálni.“ De Deák és Klauzál — soha becsületügyben különb bírák nem ítéleztek — más véleményen voltak. Pulszky jelleme országos érték, ahhoz legkisebb gyanúnak sem szabad férnie. Klauzál szerint ne kérjen amnestiát, de ha feltétel nélkül felajánlják, fogadja el. Deák pedig nagyon örülne hazatérésének, de nem specialis, hanem általános amnestiával, állása tisztaságának érdekében. Nem kell soká várni.

Somssich még egyszer iparkodott rábeszélni Pulszkynét, férjének épp oly hű, mint ügyes tolmácsát. Azt kérdezte: miért nem kéri Feri az ítélet törlését a császártól? Válasz: mert az osztrák császártól mit sem kérhet. Somssich: de a magyar királytól igen. — Még nem az.

A múzeum igazgatóságának eszméje még sem volt elég erős ahhoz, hogy oly hazatérésre bírja, mely múltját megczáfolja és jellemére árnyékot vethetne. Az 1866-iki háborúban még Olaszország győzelmében reménykedett, Gábor fia mint önkéntes beállott Garibaldi veresingesei közé.

¹ „Wahrhaft brüderlich“. Pulszkyné levele 1865. okt. 7.

Mire nem volt képes sem tudományos, sem politikai ambitio, elvégezte azt egy szívetrázó családi tragodia. 1866 szeptember 2-án értesült a hollandus követtől, hogy Harriet leánya typhusbeteg, őt látni óhajtja s hogy ő Felsége — mint később megtudta B. Eötvös József közbenjárására — megengedte hazatérését. Hazajött, de már útközben híret vette leánya s neje halálának. „A világ meg volt halva számomra.“ Nem sokkal később elvesztette Gábor fiát is, ki vele jött haza és ki, többi még élő gyermekeivel Pátyon régi barátja, Várady József vendégszeretetét élvezte. „Midőn tizennyolcz évi számkivetésem véget ért, irigylettem ama boldogabb multomat, mely nekem azelőtt oly gyakran tűrhetetlennek látszott.“¹

Így megtörtén fogott új élethez a régi hazában. Ő Felsége, kinek kegyét megköszönte, megengedte ugyan neki az itthonmaradást, de a politikában egyelőre nem vehetett részt, sőt még újságba sem írhatott, míg a kiegyezés műve be nem volt fejezve. Közben nagy vállalatok foglalkoztatták, különösen a kassai vasút. Deák követői közül azok, kik nagyon is óhajtották a kiegyezést, sanda szemmel nézték, feltették róla, hogy ha a tárgyalások az addigi alapon, tovább folynak, magát tartja fenn lehető miniszerelnöknek,² de ezt a feltevést semmi adat sem bizonyítja. Különben sem volt valami nagy véleménynyel a ministerségről. Megírta, hogy még Angliában, a mintaországban, sem a lángész kerül kormányra, hanem a közepszerűség.

Hogy itthon ismét oly gyorsan gyökeret verhetett, azt természetes szívósságán és életphilosophiáján kívül,

¹ Az „Életem és Korom“ zárószavai.

² Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei. IV. k.

mely abban kulminált, hogy „a mit megváltoztatni nem lehet, azt el kell tűrni“, különösen Deák és báró Eötvös barátságának köszönte. Egyszerre elfoglalta ismét azt a polczot, úgy a tudományos, mint a közéletben, mely őt fajsúlya szerint megillette. A politikában Deák Ferencznek lett hű követője. A tudományban és művelődésben, bámulatos sokoldalúságához s munkarejéhez képest a legkülönbözőbb irányú társulatoknak s egyesületeknek lett vezetője, vagy oszlopos tagja. Akadémiánk, a történeti és régészeti s képzőművészeti társaság egyaránt hálásan övezték babérral homlokát. Mondhatjuk, hogy lényeges kiegészítője volt b. Eötvös József magas szárnyalású culturpolitikájának. A mit nagynevű barátja az állam eszközeivel akart elérni, arra fegyelmezte ő a társadalom szabad, eleven erejét.

1869-ben mintegy természetes örökség gyanánt szállott reá a múzeum igazgatósága. Ezen a téren végzett munkájáról más részletesebben szól. Elég, ha azt, mit elért, e szóval fejezzük ki: „si monumentum vis, circumspice“.

Már a koronázás előtt tagja az országgyűlésnek. Szentes városa küldte oda.¹ Először jún. 1-én szólalt fel a kir. hitlevél ügyében. Indítványát, hogy a választmány folytassa munkálatait s készítsen törvényjavaslatot, mely az ország javait biztosítsa, „ennyit és nem többet“, a ház felállással elfogadta. Ezentúl csaknem minden fontos kérdéshez hozzászól. Előadója a központi bizottságnak a vám- és kereskedelmi szövetség tárgyalásánál. Minden kérdésnél a szóbanforgó részlet mögött ki tudja fejteni és fejezni az alapul szolgáló erkölcsi vagy államtudományi igazságot.

¹ Országgyűlési napló 1865—68. IV. k. 171. l. 1867. máj. 7.

Az osztrák államadóssághoz való hozzájárulást partolja 1867. december 12-iki beszédében. Az 1848-iki törvényhozásban Magyarország megegyezett a fejedelemmel, de kevesebb tekintettel volt azon kapcsolatokon, melyek nem a jogból, hanem a tényekből fejlődtek, melyeket 300 éves együttlét szőtt. Kiegyeztünk a felséggel, de ki nem egyeztünk a többi tartományokkal, s ez volt a hiba. Hivatkozzik arra, hogy Cobden Rikhard, az angol liberalis és szabadkereskedő pártnak világhírű vezére, kit megnyert a magyar ügynek, szintén végzetes hibának tartotta az államadósság egy részének el nem vállalását.

„Sereg soha sem biztosítója a nemzeti szabadságnak; az a főhatalomnak biztosítója.“ „Azt kívánom, tudja meg a világ, hogy ha vitéz volt a magyar ama időben, midőn a vitézségen fordult meg a nemzetek sorsa, most, a demokratia korában, munkás is tud lenni. Kívánom, hogy az egész világ tudja, hogy a mint egykor kétségbe vonhatatlan volt lovagiasságunk, úgy most szent előttünk a becsület, melylyel az adott szót sértetlenül megtartjuk“. Így érvel az akkor sokaknál népszerű részletes állami bankrott, vagy devaluatio ellen.

„Előbb kell a jövedelmeket megvizsgálni és megszavazni és ahhoz kell a kiadásokat alkalmazni“, mondja 1868 július 4-én, a költségvetési vitánál, mikor már világos volt előtte, hová vezethet a nagyúri és fényűző állami gazdálkodás. Magánéletében, tudjuk nem követte azt a helyes elvet. Meg is mondta egy későbbi beszédében, hogy a zsidók nemcsak megszerezni tudják a pénzt, hanem megtartani is, mire ő nem képes.

Egyáltalában a nagy elvi igazságok pontos meg-

állapításában állott igazi ereje, miben ítélő tehetségén kívül nagy segítségére volt történeti készülsége, tapasztalása és a külföldnek, különösen Angliának annyira beható ismerete. Parlamenti állását mutatja, hogy 1869 és 1872-ben ő volt a válaszfelirat szerkesztője és előadója, tehát Deák örökébe lépett. Kifejti, hogy a felirat ott fontos, hol nincs parlamenti kormány. Fontos volt 1861 és 1865-ben. Most nem az. Minden párt loyalis és reformot óhajt. Nincs köztünk követője sem a syllabusnak, sem a forradalomnak, mert mihelyt reform van, nincs sem reactio, sem forradalom. Törvényeinkben annyi a fogyatkozás, hogy akárhol nyúlunk hozzá, találunk három esztendőre elég munkát. (1869. május 20-án.)

Majd: „A válaszfelirati vita nem per, s válaszfelirati vita harcz a hatalom felett. Minden nemzet annyi szabadsággal bír, mennyit önerejével akár megszerezni, akár megtartani képes és a függetlenségnek nincs nagyobb akadály, mintha mástól és nem önerőnktől várjuk a jövőt.” (1869. június 2-án.)

A 48-as honvédek segélyezéséről szólva nagy vonásokban képét rajzolja a forradalomnak. „Sok érdeket sértettünk, nem törődve magunkéval sem. A monarchia és az aristokratia hálás, a demokratia hálátlan és éppen azért teremnek kebelében a nagy férfiak. Mert csak azok, kik nem számítanak semmiféle hálára, csak azok tesznek olyanokat, melyek a történelemben megélnek.”

„Én részemről szívesen feladok valamit a magam világos jogából, ha általa oly alapot szerzek a nemzetnek, hogy rajta megmaradhasson.”

Így közjogi tekintetben egészen az orthodox Deák-párthoz tartozik, melynek hitvallása és kormányá-

nak viselkedése nagyon megfelelt szabadelvű, sőt radicalis meggyőződéseinek is. Az 1848. társadalmi átalakulást minden ízében fenn akarta tartani s fejleszteni. Midőn a hétszemélyes tábla egy ítéletében az ősiségnek Széchenyi által annyira megtámadott alapjára helyezkedett, Pulszky interpellatióban figyelmeztette a kormányt e tényre.¹ Horváth Boldizsár kijelentette, hogy a törvény világos s folyik a perújítás.²

Egyénisége a parlamentben abban áll, hogy éppen a társadalmi viszonyokat tartja főképen szem előtt és a reformkorszak legfőbb traditióját követve, erős hazafias polgári elemben látja Új-Magyarország igazi alapját. Különösen a megyei kérdés ismételt tárgyalása nyújtott neki alkalmat erre vonatkozó, még nagy ellenállásba ütköző nézeteinek előadására.

Még 1867. november 4-én, mikor a hevesi kir. biztos eljárása keltett szenvedélyes vitát, így szól: A rend és a szabadság kérdése ez. Ipar és kereskedelem nem maradhattak meg a resistentialis jog mellett. A jus resistentiae helyébe a vis inertiae lépett nálunk a megyében. 1825—48. aranykora volt a megyének, még sem voltunk megelégedve vele. Nagyobb hazát akartunk, országgyűlést. A megye nem lehet a haladás vezére. Másképen mint parlamentális úton a ministerium nem lehet felelős. 1848-as a nép, nem a hatóságok képviselte. Nem tartozik azokhoz, kik azt kiáltják „veszssen az ország, maradjon a paragraphus“.

Mikor a megye rendezése volt szőnyegen, így szólott: „Országos dolgokat csak az ország végezhet jól, törvényhatósági dolgokat pedig a törvényhatósá-

¹ Szentiványi Ferencz 1821. évi végrendeletéről volt szó.

² 1869. július 10 és 14-iki ülés.

gok. A nagy politika nem a törvényhatóságok feladata. A megyeház ablakából nem látnak az országon végig. A kormány viszont a maga magaslatából nem tudja megítélni, mi történjék e megyében. Nem akarom, hogy a kormány a megye adminisztrációjába vegyüljön. Ez a factum, melyből kiindulok. A főispán csak ellenőrző legyen.“

Ha a kormány erős volt, a megyének nem igen volt hatásköre, de ha az országos ügyeket nem végezte az országgyűlés, a megye lépett előtérbe.

„A bástyák kora a középkorba való. Most a nagy nyílt csaták döntenek.“

Nem ért egyet azzal, hogy a várost egy kaptára húzták a megyével. „A megyénél az ingatlan, a városnál az ingó vagyon az alap.“

„Ez lesz azon polgári elem, melytől Magyarország jövője függ, mert elmúlt már a nagyságosok és méltóságosok ideje, most jó a prudenseké és circumspectusoké. Mert már nem lehet az országot nagygyá tenni generosus impulsusokkal, hanem becsületes polgári munkával. Csak ebben rejlik jövődönk és nem egyes fellobbanásokban, melyek időről időre előre viszik az országot, hogy aztán megint évtizedekre visszaüledjen (1870. július 7.)

Eleinte külön törvényt követelt a városok részére, de mikor a francia-német háború kitört, büszkén állott ettől. Most erős kormány kell. Nagy háború készül és mindenesetre a civilisatio lesz a vesztes.

Meg is szavazza a városi főispánt azon feltétellel, hogy ne az aristokrátiát, hanem a polgári elemet vegyék tekintetbe. „Ebben az elemben látom az ország jövődjét.“ (1871. január 17.)

Visszatér e kérdésre parlamentaris pályája végén,

1886-ban. „A megye autonómiáját nem 1870-ben ölték meg, hanem 1848-ban temették el. A sírkövet reátették, midőn azt mondták: ezek voltak a szabadság bástyái. Mióta nem küldött követet és nem adott utasítást, a megye nem volt önczél, hanem adminisztratív közeg.“

Régen lehetett választani a megye intelligentiájából. Most itt van az országgyűlésen, sőt miután az országgyűlés leszedte a tejfelt, következtet a judicatura. S ezenkívül megkezdődött s most is tart a nagy népvándorlás a megyékből a ministeriumba. Itt látjuk mindazokat, kikben van ambitio és önérzet. Meddő lett a megyei élet.¹

Már előbb kifejezte azt a nagy, az előbbiekkal összefüggő igazságot, hogy az administratio nem választás vagy kinevezés, hanem az anyag kérdése.²

De minden előszeretete a polgári elem irányában nem tette őt vakká a való, a tények iránt. Kimondja, hogy Magyarországon most a gentry uralkodik és még soká fog uralkodni.³

Még a szorosán vett közjogi kérdést is kapcsolatba hozza a társadalmi és gazdasági viszonyokkal. A kiegyezés következtetése szerint az, hogy a fővárosban a házak, telkek értéke 30—100—200 százalékkal emelkedett. A külföldnek s tőkéjének bizalma felénk fordul. Régi időkben a gyáralapító társaságok nem voltak képesek az ipart meghonosítani, most attól félek, piacunk nem lesz képes megemészteni azt a sok vállalatot, melyek mindennap keletkeznek. Ott sok fiatal ember talál alkalmazást és nem növeli az intel-

¹ 1876. márczius 4-iki ülés.

² 1875. május 5-én.

³ 1885. február 19.

ligens proletariatus veszedelmes erejét. A napszám csaknem amerikai arányban növekedett, nincsen széles e hazában munkáskéz, mely munka hiánya miatt helyélni volna kénytelen.¹

A közjog a nemzet külső formája, a társadalom felosztása a belülről működő erőknek külső kerete: de a lényeg maga a szellemi és anyagi munka s annak emelése. Mint igazi sociális politikusnak, ezekre az igazi erőkre és azok fejlesztésére kellett a főszúlyt helyeznie. Hiszen maga az tény, hogy polgári Magyarországot óhajtott, mutatja, hogy nem külső, hanem valóban belső és lényeges átalakulásról álmodott s olyan cultura teremtésén fáradozott, mely ezt az idealját meg is valósítja.

Ezért igazán elemében akkor van, mikor culturalis, népnevelési eszméit fejtegetheti.

Programmját először 1870 elején, a közoktatásügyi budget tárgyalásakor terjeszti a ház elé. Amerika haladását főkép annak tulajdonítja, hogy ott államvallás nincs, hogy vallásos ügyekben nem intézkedhetik a törvényhozás, s hogy ott felekezeti iskolák sincsenek, hanem minden iskola kizárólag az állam, a kormány alá tartozik.

„A vallásnak oktatása mindenféle felekezetre magára bízván, az tehát azon álláspont, melyre kívánom, hogy a mi nemzetünk is vallahára eljusson. Igen jól tudom, hogy a felekezetek — mindenféle felekezetek — az elv ellen vannak.“

„Kifejezem most is azon erős meggyőződésemet, hogy a nemzet előbb nem fog felvirulni, míg el nem jő az az idő, midőn e teremben vallásról és feleke-

¹ 1869. május 20-án.

zetről többé szó sem lesz, addig míg a vallásszabadság egész terjedelmében nem lesz kimondva, addig míg a kath. egyház emancipálva nem lesz, mert hisz e vallás még csak várja emancipatióját, addig míg az iskola és pedig minden iskola nem lesz azon gyülekezet és azon ministerek felügyelete alatt, kik akkor itt fognak ülni. Ha mindez bekövetkezik, akkor hiszem, ez az ország fel fog virulni, akkor hiszem, hogy ez az állam boldog lesz.“ Fölösleges megjegyezni, hogy az egész ház, pártkülönbség nélkül, nagy helyesléssel s tapssal hódolt ez eszméknek. A szélsőbal kath. pap tagja, Bobory Károly, külön is megmondta, mennyire egyetért mindenben Pulszkyval.

A további tárgyalásnál Kállay Ödön indítványt tett, hogy a népnevelésre szánt 200,000 frtnyi összeget emeljék fel 1 millióra. Pulszky Ferencz: „A népnevelés legfontosabb kérdésünk. Ez a Sibylla könyve. Ha a magyar nemzet megadóztatni engedte volna magát, akkor megmagyarosítottuk volna e nemzetet. Akkor elutasítottuk a Sibylla könyveit. Most újra előttünk vannak. Most azonban már nem az a feladatunk, hogy magyart neveljünk, hanem a mi még nemesebb, hogy embert neveljünk.“

„Félek, hogy ha most elmulasztjuk az alkalmat, eljő az idő, a midőn communistikus törekvések elnyomása czéljából kellene azon Sibylla-könyvet elfogadtunk, de meglehet, hogy ez csak akkor fog történni, mikor már késő lesz.“

Fél évvel később, midőn báró Eötvös József póthitelt kért a legrövidebben, nagyon élesen így fejezi ki hitvallását: A mi közös ellenségünk pedig, jól tudjuk, a tudatlanság. Addig nem lesz Magyarországon biztosságban sem a parlamentarismus, sem a munici-

piumok, sem semmiféle intézmény, míg népünk nevelését nem emeljük.¹

Igen élesen szólt akkor is, midőn néhányan azon az alapon érveltek a kolozsvári új egyetem költsége ellen, hogy előbb a népnevelést kell jobb karba hozni. „Elhiszem, ignoti nulla cupido. Hogy a felsőbb nevelést nem kívánják, azt igen természetesnek tartom azoktól, kik azt hiszik, hogy a könyvek arra valók, hogy bekötte álljanak.“²

Mindebben az egész ház helyeslésével találkozhattott, míg a Deák-párt állott és az ellenzéknek a kormánypártnál is szabadelvűbbnek kellett lennie. Radicalis volt, de igazságos tudott lenni az ellenféllel szemben is. Történeti tudományát bizonyítja, hogy midőn az államvallás ellen szólva, a felekezeteknek teljes jogát elismeri alapítványai kezelésében, egyúttal ki mondja, hogy a tanulmányi alap egészen az országé, az államé. Történeti érzéke vitte arra, hogy ugyanakkor a kath. egyházzól ily szavakkal emlékezett meg: Ör vend az autonomia létesítésének, a mely lehetővé teszi, „hogy azon egyház, melyet én nagyon tisztetek, mert a művészetnek s tudománynak anyja volt századokon keresztül, de mely a tridenti zsinat óta megkövesedett, ezáltal új életre keljen.“³

Még sokkal később is, midőn már elmérgesedtek az egyházpolitikai viszonyok, a párbér kérdésénél kijelentette: „Igen jól tudom, hogy a papok, bármely vallásúak legyenek is, ezen országban egyenesen a cultura harcosai és pedig a legszegényebbek leg-

¹ 1870 július 28.

² 1875 márczius 11.

³ 1870 február 17.

inkább. Fizessék a párbért az urak is, ne akarjunk ingyen üdvözölni.“¹

Igazi ünnepe volt a háznak és a közönségnek, ha a Nemzeti Múzeumról szólhatott, rendesen a budget-vita keretében. 1871-ben, két évi igazgatósága után, örömmel mondhatja, hogy az intézetet sokan látogatják. „Büszkén mondhatom, hogy mint Olaszországban, még az alsóbb néposztály is szívesen jár oda és ott jól viseli magát. Voltak napok, hogy 40,000 ember volt ott és semmi rendetlenség nem történt.“² De a múzeum nincs fűtve, vízvezetéke sincs és gyakran alig megközelíthető a sár miatt. Ezért kér nagyobb dotatiót. A Ház még többet is hajlandó megszavazni, mint a mennyit kér. Hisz a képtárt rendezik, a régiségtár halad, a természetrajzi tár kincseit kezdik feldolgozni. Elhiszik neki, hogy az ország művelődése ez úton, kevés költséggel is nagy mértékben elő mozdíttatik.³

Egy évvel később kijelenti, hogy nem az igazgató feladata a rendezés, neki az a feladata, hogy olyan embereket találjon, kik a rendezésre képesek. A múzeumi gyűjtemények ne legyenek rejtett kincsek, mint a bank aranya; legyen azokból bankó is, mely közforgalomba jó.⁴ Hivatkozhatott arra is, hogy ha valahol hiány, szükség van, melyről a budget nem gondoskodott, azt a magáéból pótolja. Munkáját nemcsak Európaszerte elismerték, hanem itthon is. De a dotatiót

¹ 1886 február 15.

² Ezt még a Neue Freie Presse egy akkori tárczája is elismerte. „Öntudatos, szabadságára büszke nemzet fiai lepik el a termeket s folyosókat.“

³ 1871 február 22.

⁴ 1872 június 25.

nem igen emelték, sőt az első kövér évek után meg is nyirbálták. „A múzeum úgy van, mint az egészséges gyermek a családban. Senki se törődik vele. Pedig nemcsak anyagában, hanem szellemében is fenn kell tartanunk azon fokon, melyet eddig el tudtunk érni.“¹

Egy évvel később a miniszter a legnagyobb dicséretekkel halmozta el a múzeumot és az igazgatóját, de a dotatiót még megszorítja. „A régi táblabíró világ egyik maradványa vagyok és nem finanzgenie, mint a miniszter úr álmodja.“ De azért a dotatiót nem emelték fel.

Akkor már a pártokon kívül állott. A kiegyezéshez és Deákhhoz való törhetetlen hűségét hét éven át nem szünt meg bizonyítani. Mint a felirat szerkesztője 1869—1872-ben neki jutott a közjogi alapot megvédeni. Megvédte azt Kossuth ellen is, válaszolva Kassandra levelére. Deáknak jellemrajzában az egyetlen, melyet írt, gyönyörű emléket állított. A haza bölcsének állását, midőn nem vette át a kormányt, így jellemezte: „A nemzetnek nemcsak ügyes kormányzóra van szüksége, ki a hajót a zajló habok között vezesse, hanem még inkább egy világítótoronyra a sötétben, melynek fénye jelezze az irányt s kimutassa a sziklák helyét.“²

Nézzük, mikép alakult helyzete a közéletben a Deák-párt bomlása és Tisza Kálmán kormányrajutása idejében.

Pulszky, mint a párt oszlopos tagja, mint Deáknak

¹ 1885 január 27.

² Deák Ferencz jellemrajza. Írta: Pulszky Ferencz. Felolvasztatott a Történelmi Társaság 1876 márczius havi ülésében. Budapest, 1876.

igazi tisztelője, csak fájdalommal nézhette azt a felbomlási feladatot, mely Andrássy távozásával és az „öreg úr“ betegeskedése által mindjobban előrehaladt és melyet a gyorsan egymás után következő kormányok tehetetlensége szembetűnővé tett. Batthyány kormányának sorsáról szólva megjegyzi: „nálunk a bizalmi kérdés mindig annak részére dől el, ki azt kéri s mindig búcsút jelent tőle.“ Ez volt Lónyay, Szlavy, Bittó sorsa. Az egyre súlyosbodó pénzügyi helyzet, a deficit és az államadósság ijesztő növekedése gyors orvoslást követelt. A kormány nem bírt segíteni: az országgyűlés 21-es bizottságának kellett a mentés útjának felfedezéséről tanácskoznia. Pulszky, kinek egészséges alkotmányos érzéke fellázadt az ellen, hogy a törvényhozó testület egyenesen beavatkozzék a végrehajtásba és ezáltal árnyékká aljasítsa a miniszteri felelősséget, ebben már a vég kezdetét látta. De azért kitart régi helyén. A költségvetési vitánál a legnagyobb őszinteséggel szól az ország és a pártok helyzetéről. Most nem vért kell áldozni, hanem pénzt. Tudunk-e rendesen és takarékosan élni s fizetni adósságainkat? A hősiesség mai időben nem számít annyit, mint rendes gazdálkodás.

Az ország erős kormányt kíván; annak kezébe kész áldozni!

Jó, ha mindenki megmarad ott, a hol áll.¹ „Én örülnék, ha nemcsak barátságosan, de politikailag is kezet nyújthatnék az ellenzék kitűnő vezérének.“ De ha az ellenzék folytatja a támadást, a Deák-párt ellenében tovább is össze fog tartani.

„Erős pártok közt coalitio nem lehet. A coalitio azt mutatja, hogy a pártok szétbomlanak.“

¹ Sennyey, Lónyay s Tiszáról szól.

A harmadik választással az a szakadás, melyet a kiegyezés bevitt a Házba, meg fog szünni.

Erre a felajánlásra szolgált válaszul Tisza Kálmán 1875 február 3-iki híres beszéde, melynek a pártok fusiója és a szabadelvű-párt alakulása volt egyenes következése. A költségvetési vitánál Pulszky beszámol az új helyzetről. „Eddig a közjogi kérdés választott el. Szét voltak választva azok, kik különben együvé tartoztak. Mi, a régi párt emberei, kifáradtunk. — És én lelkemből örülök, hogy vannak mások, a kik még meg nem tört erővel beülhetnek a vörös székekbe, a hol idővel szintén le fogják magukat járni.“

„Most nem idea kell, hanem férfiú, ki tud akarni, ki tudja a gyeplőt kezébe venni, a ki erélyesen tudja kormányozni az országot s én azt hiszem, hogy azt megtaláltuk: azért ragaszkodunk hozzá, ragaszkodik hozzá az egész ország.“

„A kormányzás nem lehetséges máskép, mint folytonos compromissumok alapján s azért én azt hiszem, hogy e kormány utoljára nem lesz sem egészen fekete, sem egészen fehér, hanem lesz szürke.“¹

A parlamentaris anarchia, melybe a Deák-párt felbomlása az országot sodorta és mely annyitól nyitott személyes törekvéseknek és torzsalkodásoknak nem lehetett Pulszky ínye szerint való, ki maga részére nem kívánt semmit és mint láttuk, mindig annak pártján volt, ki cselekszik. Neki olyan férfiú kellett a kormány élén, ki cselekszik. Ezt megtalálta Tisza Kálmánban. Még sokkal később is, midőn már utaik rég elváltak és ő kívül állott a pártokon, így szól róla: „A miniszerelnök úrnak vannak fogyatkozásai

¹ 1875 május 5.

is, de van egy jó tulajdona is: tud parancsolni. A magyar nemzet pedig, ha valaki tud neki parancsolni, engedelmeskedik. Raisoniroz, nincs megelégedve, de engedelmeskedik.“

Különválásának, mely több ízben erős oppositíóhoz is vezetett, kettős az oka.

Először is a Tisza-kormány, neki legalább, nem volt elég szürke. A szabadelvű párt, véleménye szerint, nagyon is letért a 48 előtt oly dicsőn követett úttól, még a Deák- és Eötvös-féle kor hagyományait is elhagyta. Meg is írja, hogy most már régi pecsovicsek is szabadelvűeknek vallják magukat, Bármily engedelkeny volt egyebekben, liberalismus dolgában holtig intransigens maradt.

A másik ok Bosznia megszállása. Ez a tény, mely annyira ellenmondott az 1876—77-iki nagy háborúban oly hangosan hirdetett török sympathiáknak nemcsak a közvéleményben és a hírlapokban keltett nagy meütközést, hanem még a képviselőházban is megingatta, a minimumra szállította alá a kormánypárti többséget. A mérsékelt ellenzékkel, melyet gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezettek és melyhez fia, Ágost is tartozott, lehetőnek látszott egy nemzeti és valóban szabadelvű kormány megalapítása.

Pulszky sok beszédben és cikkben foglalkozott a bosnyák kérdéssel. Legjelentékenyebb ezek közül „Krisis“ című röpirata, melyet még az okkupáció lefolyása ~~Közben~~ írt és szeptember 25-én, a Bandin-Odzaak-nál vívott véres csata után fejezett be.¹

Az occupatiót annak tulajdonítja, hogy Bismarck

¹ Die Krise von Franz v. Pulszky. Budapest, 1878.

Andrássyt megnyerte az orosz pártnak. Andrássy, ki a törököt ismerte és becsülte, nem bírta elhinni, hogy minő züllés és felbomlás állott be Konstantinápolyban. Azt hitte, lehet segíteni a ráján, a nélkül, hogy a török birodalomra veszélyt hoznának. Az occupatio eredménye szláv politika lesz, melynek költségeit a német és a magyar viseli. A dualismus így nem állhat meg, de alkotmányunk is meginog. Hová tartozzék Bosznia? Az occupatio a bosnyák görög-keletieket is az omladina aklába tereli, pedig úgylát elég bajunk volt vele.

Ebből a labyrinthusból, bárhová tekintünk, nem találunk más kivezető utat, mint vagy a kivonulást Boszniából s a dualismus megmaradását, vagy Bosznia megtartását és a personaluniót, mely megengedi, hogy állami háztartásunkat magunk rendezzük és készüljünk arra a döntő küzdelemre magyar és szláv közt, a melyet Bosznia hódítása elkerülhetetlenné tett. Ideiglenes occupatióval megfér a dualismus, de az annexióval csak a personalis unió fér meg.¹

A történelem eddig megczáfolta az oly logikusan kifejtett és oly lelkesen előadott aggodalmak egy részét. De viszont bizonyos, hogy e sorokban kifejezést nyer az osztrák-német s a magyar idegenkedés oly politika ellen, mely a monarchia kipróbált alapjai mellőzésével, új, kalandos tervekbe bocsátkoznék. Mind e külső s belső nehézségek egyetlen hathatós ellensúlyát, a német szövetséget, akkor még senki sem látta előre.

Az ellenzéki Pulszky a hirlapirodalomban és az 1884—87 közt ismét a képviselőházban is, meg nem

¹ I. m. 76. lap.

szünő harczot folytatott a mind erősebben előtörő reactio ellen, mely az antisemitaság jegyében indult meg. Valóban bámulatos akkor kifejtett munkássága újságokban és szemlékben. Megújult az a szellemi rugékonysága, mely őt a száműzetés éveiben fenntartotta. Ugyanazon elvet szolgálta mint a magyarországi szabadkőművesek nagymestere. A német páholyok is elismerték, hogy ebben a tisztségében mindig a legszabadelvűbb módon járt el.¹

Előtte mindig az egész erős nemzeti állam idealis képe áll. Nem szabad, hogy ezt az erőt helyi felekezeti, vagy osztályérdekek megbontsák.

Mint a pénzügyi bizottság előadója 1870 jan. 28-án kijelenti: „Legyen szabad egyszersmindenkorra megemlítenem, hogy talán sok praecedens lesz, ha mi provincialis érdekeket e házban előhozunk és azokra szavazunk, mert mindenkinek lehet egy külön útja, melyet pártolni kíván. Kérem a t. házat, ne méltóztassék e hínárba belelépni.“²

Az osztályokról így szól: én nem szeretem a nemzetet törvényesen osztályokra elválasztani, mert nagyon félek, hogy ott, hol mindenki arra van utalva, hogy a maga és kartársai érdekeit védelmezze, senki sem lesz, ki az összes haza közös érdekeit tartsa szem előtt.

Láttuk már, minő radicalis és következetes egyházpolitikája. Már 1871 szept. 16-án csatlakozik Horn Ede határozati javaslatához, mely a kormányt oly törvényjavaslat benyújtására utasítja, mely a polgári házasság kizárólagos érvényességét mondja ki.

¹ In der freisinnigsten Weise. Dr. Bakonyi helyettes nagymester úr szíves közlése.

² Képviselő házi napló 1869—72. V. k. 46. l.

1884 óta annál erélyesebben és támadóbban lép fel, minél közelebbinek látja a veszélyt. Nála a zsidók iránti barátság egész politikai és társadalmi lényének kiegészítő vonása, még pedig kora ifjúsága óta. Atyja nem bírta felfogni, hogy egy zsidó ifjú társaságában indult első olasz útjára és bizony még egy félszázaddal később is sokan akadtak, kik úgy gondolkoztak, mint az öreg Pulszky Károly.

Később, midőn a polgári Magyarország megteremtésére fordította minden erejét, annak első alkotó elemeiül a megmagyarosítandó városi némettség és a bácskai és bánási sváb telepek mellett, a szintén teljesen a nemzetbe olvasztandó zsidóságot akarta felhasználni. Már 1874 július 4-én nagy és nemes nemzetségnek mondja a zsidóságot. 1887 január 22-én pedig, egyik utolsó képviselőházi beszédében e szavakra fakad: Az uzsora nem zsidó intézmény. Az a faj, melyet én nagyon tudok becsülni, mert ezen fajnak köszönjük az alphabetumot. Ők az a faj, melyből Péter, Pál és minden apostol származott. Már előbb így válaszolt az antisemita támadásokra: *semper ego auditor tantum, nunquam me reponam?* Hát mi itt türjük-e, hogy néhány képviselőtársunk másfél év óta egy vallásfelekezethez tartozó polgárokat, a nemzet egy részét piszkolja? Ne hagyjuk magunkat terrorizálni.¹ Szenvedélyes is tud lenni, mint mikor kimondja: „Kiabálhatnak akármennyit, az igazság és a szabadság mindig győzni fog s az egyenlőség szelleme túl fogja élni önöket mindnyájukat, kik most az antisemitasággal kokettiroznak. E törekvések a magyar szellemmel egyáltalában ellenkeznek“. Viszont a zsidókat ő figyel-

¹ 1886 febr. 12.

meztette azon kötelességükre, hogy gymnasiumot állítsanak.

Nem sorolhatjuk el végig gazdag parlamenti pályájának minden mozzanatát. Játszi könnyűséggel, mely legbiztosabb módja a közönség megnyerésének s mely annak jele, hogy a szónok fölötte áll s uralkodik tárgyán, szokta ott fejtegetni a politikai és társadalmi élet legbonyolultabb problémáit. Csak még kettőt emelek ki.

Először is Pulszky mindig küzd a corruptio, különösen a választási visszaélések ellen. Az incompatibilitásról azt vallja, hogy az a választók jogának megszorítása. Ezért túlzásba vinni nem szabad. Hanem a ki szerződési viszonyban áll a kormánnyal, az eo ipso ne lehessen képviselő, vagy megszűnjék az lenni, mint Angliában.¹ De midőn Ghyczy azt követeli, hogy a szerződéseket előzetesen kellene a kormánynak a házban bemutatni, ellene szól.² A ház nem adminisztrálhat, az a minister dolga, ki felelős. Senki sem köt majd szerződést a kormánnyal, ha tudja, hogy a ház előzetesen hosszasan megvitatja. „Vagy azt akarják-e, hogy azon corruptiót, mely néhány nap óta az ellenzéknek oly kedves themája, hogy mondom azt a corruptiót belehozzák ide a házba s azt kívánják-e, hogy ily kérdésekben informálni járjanak minden egyes képviselőhöz, ha valaki a kormánnyal szerződni akar?”³

A választási visszaéléseket illetőleg csatlakozik az ellenzék vezérének Tiszának ama javaslatához, hogy

¹ 1868 decz. 7.

² 1871 decz. 13-án Chorin Ferencz interpellációja, melyet a pénzügyminiszternek a zsilvölgyi köszénbányák ügyében kötött szerződése megsemmisítését követeli, szolgáltatta a vita alapját.

³ 1874 júl. 30.

az etetést, itatást épp úgy kell büntetni, mint a pénzzel vesztegetést. Ez nemzeti bűn, ezt meg kell semmisíteni. Tíz évvel később, mikor az országgyűlés tartamának meghosszabbításáról van szó, megjegyzi, hogy a választási vesztegetés minden egyes ciklus végén 4—5 millió forintra tehető. Tönkreteszi a gentryt, inkább mint az adó. Ma nem is tudunk választást vesztegetés nélkül elképzelni. A vesztegetést a mi részünkről a közös ügy megvédése okozta. Naivok voltunk, költöttünk.

A vesztegetés nem politikai, hanem moralis kérdés. Ebben a kormányelnök úr (szintén Tisza), csak ne függesse fel elveit.

A másik kiemelkedő mozzanat a béke és a lefegyverezés folytonos hangoztatása. „A deficit igaz oka nem a közös ügy, hanem a fegyveres béke. Az teszi tönkre Európát és a monarchiát, az teszi nagygyá Amerikát és a republikát“, mondja, mint a pénzügyi bizottság előadója.¹ 1884 október 15-iki beszédében pedig a lefegyverezést követeli.

Nagy beszédei közül tán legjellemzőbb egyéniségére nézve az melyet 1885 február 19-én mondott a főrendiház reformjáról. Abból indul ki, hogy a felsőház hivatása correctivumául szolgálni az alsóház esetleges tévedéseinek és elszármazásainak. A magyar felsőház 19 év óta egyetlenegyszer tette magát ellentétbe a képviselőházzal, akkor is oly ügyben, a melynél a papok és az aristokrata nők kezét fogtak. Ez olyan veszedelmes szövetség, melynek gavallér ember nehezen bír ellenállani.

Oly Háznak természetesen nincs súlya, melynek

¹ 1870 jan. 18.

legnagyobb része nem bír azon önérzettel, hogy azon előjogokkal éljen, melyekkel őt az alkotmány felruházta.

Minék erősítsük mi természetes ellenfelünket? A főrendiház ma nem képvisel mást, mint a negyedszázad óta iránta kimutatott fejedelmi kegyet. Elismerjük, hogy voltak köztük mindig hazafiak. De általában az arisztokratia csak demokratikus phrasisokkal adózik a kor szellemének.

Az új törvényjavaslat szerint lesznek ott egész, fél és fertály mágnások.

Hiába akarjuk a mumiákat galvanizálni, midőn magunk is elhatározzuk, hogy 3000 forint évi adó többet ér minden királyi kegyelemnél és a legrégibb adománylevélnél.¹

Szellemes, csípős mondások váltakoznak komoly történeti reflexiókkal és politikai eszmékkel, úgy mint az angol parkban egyaránt legeltethetjük szemünket színes virágon, buja pázsiton és terebélyes fák lombján.

Egyik nagyon jellemző tulajdonsága, mely igen népszerűvé tette pártjában, de rettegetté, majd gyűlöltté is az ellenfélnél, a gyors, csípős visszavágás és nagyképzű phrasisoknak humoros tönkretétele.

Midőn Bösörményi László a régi megyét dicsőítve azt állította, hogy az a privilegiumok alapján állott ugyan, de azért azokat is, kik nem bírtak azon kiváltságokkal, megóvta a nagyobb méltatlanságoctól. Pulszky közbeszól: a 25-től.²

Máskor a szélsőbalnak egy igen népszerű indít-

¹ 1885 február 19-én.

² 1867 deczember 10-én. Napló. Toldalék 300. lap.

ványát azzal végzi ki, hogy az olcsó dohányfüst még sem lehet a szabadság zászlaja.

A szélsőbal egyik kérvényére megjegyezte: utána kell nézni, hány az aláírás közt a kereszt és hány aláírást írta ugyanegy kéz.

Ghyczy egy beszéde után nagyon szerényen elmondja, hogy a velencei signoriánál mindig volt egy rettificatore, ki a szónokok hibáit nyomban helyreigazította. Ilyennek ajánlkozik mint tapasztalt, régi parlamentarius.¹

Népgyűlési beszédben 1877-ben mondotta, hogy olyan, mint a vén csataló, mely elősiet, mihelyt a trombita szavát hallja. Ez tán legtöbbször idézett mondása.

A mint a parlamentben, a tudományban és a hírlapirodalomban megvédte a Deák és Eötvös halálával reászakadt nagy örökséget: a reformkorszak nemzeti és liberalis eszméit, úgy folytatta, változott körülmények közt ifjan elvállalt és a száműzetésben oly nagy sikerrel gyakorolt hivatását: Magyarországot a művelt külfölddel szemben képviselni. Hazatérte után mintha érezte volna azt a hiányt, mely az internationalis szellemi előkelőségekkel való mindennapos társalgásának megszűnéséből következett. Eleinte, mint egy leveléből látjuk, főkép Deák Ferencz és báró Eötvös igaz barátságában talált kárpótlást. Majd felnövekvő és érvényesülő gyermekeit és tanítványait láthatta maga körül. De a külfölddel való érintkezése sem szűnt meg. Régi barátai meglátogatták, azokhoz újak is csatlakoztak, olyanok, mint Virchow és Mommsen, kiket tanulmányuk vont múzeumunkhoz és directorá-

¹ 1872 deczember 17.

hoz. Pulszky salonja egyetlen volt a maga nemében. Nem járt nálunk szellemileg kiváló idegen, ki ott emlékezetes órákat ne töltött volna, mert ott találkozhatott a magyar társaság színe-javával. Mint Széchenyinél, itt sem volt kasztszellem. Egyszerű volt ott minden, csak az emberek voltak előkelők és a társalgás magas színvonalú. Lelke pedig a mindenben jártas, csudálatos emlékező tehetségű, a mellett kedves és beszédes házigazda, ki szállását valóban értékes nemzeti intézményné bírta varázsolni.

Mindezek és ha még többet is mondanánk arról, mit beszélt, írt és tett, csak egyes lapjai egy számtalan irányban csillogó, művésziesen csiszolt drágakövek. Talán sikerül e lapokon át közelebb jutnunk e ritka példány lényegéhez, lelkéhez.

Irodalmunkban, Kemény Zsigmond óta, szokássá vált nagy embereink lelki életét analizálni, s különösen az értelem és a szív közti viszonyt tenni vizsgálat tárgyává. Mi a lelki élet egységének alapján állunk, noha készségesen elismerjük, hogy a lelki élet különböző irányban való nyilvánulásai, éppen nem arányosak vagy egyenlő erejűek. Mert az olyan belső összhangzat, érzés és gondolat, jellem és cselekvés között, minőre nálunk csak Deák mutatott példát, egyenesen kivétel. De, ha Kemény Zsigmond Széchenyiről bebizonyította, hogy szíve, melyet senki sem ismert, épp oly nagy volt, mint értelme, melyet mindenki ismert; mi is bebizonyíthatjuk ugyanazt Pulszky Ferenczről, kit életében és holtá után is sokan úgy fogtak fel, mint kinél az intelligencia sokkal inkább van kifejlődve az érzelelemnél.

Paradoxonnak látszik, de bizonyításomat épp azon kezdem, mit sokan, igen komoly férfiak is — csak

Gyulai Pált emlitem, kivel erről gyakran vitatkoztunk — hibának tekintettek és a mi a közönségnél sem növelte tekintélyet, úgynevezett cynismusán.

Ehhez a híréhez igen fiatalon jutott. 1840 tavaszán Metternich herczeg fogadta őt. „Amint távoztam, Dessewffy Aurél ment be hozzá s kérdezte, mit tart felőlem. Azt találta, hogy annyi értelmesség mellett oly kevés a szívem és pietásom.“

Ez a cynismus kétféleképp nyilvánult meg benne. Először, hogy apró, kicsinyesnek látszó vonásokból meg tudta alkotni magának egy ember képét. István főherczeggel a pozsonyi bálokon találkozott Hallotta, hogy Bécsben gyanuval nézik, mintha elszakadási hajlamoktól nem volna egészen idegen. „A mint azonban láttam, hogy egy választási figurában oly soká haboz, míg a szép tánczosnőket mind elvitték előle s reá csak éppen a legkevésbbé kíváncsi maradt meg, megnyugtattam magamat, hogy ettől ugyan hiába féltik az osztrák kapcsolatot.“

Másik formája az volt, hogy társalgásban, de a parlamentben és az akadémiában is gyakran használt oly kifejezéseket, komoly, sőt magasan álló személyekről vagy intézményekről szólva, melyek másnak szájából bizony köznapiasan, vagy póriasan hatnának. Ezen mondásai közül tán legismertebb az, melyet Akadémiánkra és támadóira alkalmazott: A kutya ugat, a karaván halad. Néha goromba is tud lenni, mint mikor az országgyűlésen felkiált: az előttem szólott képviselő tudja, hogy antiszemitikus szenvedélyének lángja hideg megvetésünk jegét nem fogja elolvasztani.² Vagy mikor egy többször is ismételt megjegyzését ily

¹ Életem s korom, I. 179. l.

² 1886 jan. 27.

szavakba foglalja: Igen jól tudjuk, hogy mennél kevesebb eszméje van valakinek, annál jobban lármáz. Hiába, az emberek még a szellemi túlsúlyt is csak úgy bírják elviselni, ha az személyes hiúságukat nem sérti.

Ennek a cynismusnak, mely annyi ellenséget szerzett Pulszkynek, kettős a lelki forrása is. Az egyik a művészi ízlésű ember természetes megvetése a közönséges, az aljas iránt; oly megvetés, mely dühhé fajulhat, mikor ez az aljasság még nagyképű tudományosságnak vagy éppen erkölcsbírósnak palástjába burkolózik. Ilyenkor a cynismus, a gorombaság, a similia similibus egy természetes antidotum azon lelki fájdalom ellen, melyet a hazugság kelt. Le kell szállni egy pillanatig a megbotránkoztatónak színvonalára, hogy megszabadulva a fájó képzettől, ismét magasra lehessen emelkedni.

Másik forrása még rejtettebb, még magasabbrendű. Mennél finomabb az érzelem, annál jobban beburkolózik, annál jobban tart attól, hogy felismerik és így sérthetik. Mennél forróbb a szív, annál vastagabb jégpánczéllal veszi körül a meggondolás, hogy senki se tudhassa, mi nyilallik ott benne, hogy senki ne férközhessék avatatlan kézzel Énünk oltárához, melyben a szeretet kultuszát ápoljuk.

Tények bizonyítják, hogy az a fagyosnak látszó, hideg közönyösség, mely Pulszky külső megjelenésének jellemző vonása volt, mélyen érző szívet rejtett. Kartársai a múzeumban, akadémiában, az élet minden pályáján tudják, hogy e szívnek legalább is annyit köszönnek, mint a hideg agynak. Tisztelői szép emléket emeltek neki ötvenéves írói jubileuma alkalmából, 1834-ben és talán szabad az én koszorúmat is oda-

tenni azoké közé, kiknek, mikor még névtelen ifjak valának, atyai barátjuk volt az a magát hidegnek tettető ember.

Úgy a mint volt, egyike volt városunk, országunk legmarkánsabb személyiségeinek. Kevésről írtak és beszéltek annyit, mint róla. És ha Széchenyinek 1840-ben nem tetszett, hogy fiatal barátját egyhangúlag választották az országgyűlés büntetőjogi bizottságába, mert kell, hogy jóra való embernek barátai legyenek, de ellenségei is, úgy közpályája derekán és végén voltak barátai és ellenségei, de közömbös vele szemben alig maradhatott valaki.

Azok, kik saját szakmájuk művelésében sem tűnnek ki, műbotránkozást szoktak mutatni azon, ha valaki több irányban is kiválik.

A képviselőházban 1872 jan. 13-án P. Szathmáry Károly ily szavakkal támadta meg: „Pulszky, ki előtt a tudomány terén nagy tisztelettel hajlok meg, országos képviselő is, a mellett több pénzügyi társaság elnöke és igazgató tagja — nem numismatikát értek. Nekem mindez ellen észrevételem nincs, ez csak az igazgató úrnak sokoldalúságát és fényes képességeit mutatja, de mégis azt hiszem, hogy ha a nemzeti múzeum ezen sok fényes képességet egyedül bírná, mihamarabb elérünk az intézetnek felvirágzásához, melyet mindnyájan óhajtunk“.

Pulszky nyomban felelt: „Azt mondta a képviselő úr, hogy igen sok helyen vagyok elfoglalva. Méltóztassék állásomat felfogni, úgy mint azt fel kell fogni. Én felelős vagyok a miniszternek, nekem pedig felelősök az örök. A kérdés nem az, hogy én több helyen vagyok-e elfoglalva, hanem hogy ezen a helyen megteszem-e kötelességemet. Én a legboldogabb ember

volnék, ha a múzeumnak élhetnék egészen s ha önök adhatnának annyi pénzt, hogy ott munkásságomat teljesen kifejthetném.“

Néhány nappal később Szathmáry azt indítványozza, küldessék ki egy képviselőkből álló bizottság az országos gyűjtemények czélszerűbb elrendezésére és szervezésére. Pulszky örül ugyan az érdeklődésnek, de az országgyűlést ebben nem tartja illetékesnek.¹ A bizottság gr. Mikó Imre elnöklete alatt mégis összeült és tanácskozásában s határozataiban csaknem kivétel nélkül Pulszky felfogása jutott érvényre, ki azután az akkor megállapított programot lépésről lépésre végre is hajtotta.

A közélet férfainak közgazdasági tevékenységét illetőleg megállapíthatjuk, hogy az a táblabíró mindentudásának volt egyik legkésőbb hajtása. Nemcsak Széchenyi, ki ezt a mozgalmat megindította, hanem, Kossuthról nem is szólva, Deák és Eötvös is ott ültek nagy társaságok igazgatóságában. Oly időben, midőn a kereskedőt megvetették s benne nem bíztak, kellett nek nagynevű intéző férfiak, nemcsak azért, hogy a közönség bizalmát megnyerjék a vállalat részére, hanem azért is, hogy a gazdasági tekintetben teljesen járatlan és tudatlan magyarnak példájukkal megmutassák, hogy az anyagi érdekek felkarolása épp úgy hazafias cselekedet, mint az erkölcsi és szellemi javak gyarapítása.

Széchenyi egy hasonló támadással szemben nyíltan megmondta, hogy e működésében igenis számít polgári haszonra. Pulszky erre sem hivatkozhatott. Az 1873-iki pénzügyi krízis véget vetett e téren való tevékenységének.

¹ 1872 jan. 25.

Ugyanez év jún. 29-én az egész ház éljenzésével mondta, hogy a hol a dotatióból nem telik a múzeum céljaira, a maga zsebéből teszi, „mert nem tartozom azok közé, kik azt hiszik, hogy a superintendensen kívül senkinek sem kell adni semmit. A meddig teheti, meg is teszi“.

Ez alkalomból mondá Deák Ferencz: alig van intézetünk, mely aránylagos költség mellett akkora haladást tett volna. Ezt pedig nagyrészen a múzeumi igazgató szakértelmének köszönjük.

Ily munkásság, ekkora eredmény mellett el kellett némulnia a becsületes kritikának. Maga Szatmáry Károly írja a Pulszky-Albumba 1884-ben: alig van férfiú műveltségünk történetében, ki magát jobban tudta volna érvényesíteni, mert jelenben úgyszólván összes tudományos működésünknek élén áll. Elnöke az akadémia archaeologiai bizottságának, a régészeti társulatnak, a képzőművészeti tanácsnak; tagja az akadémia igazgató-tanácsának, a műemlékek országos tanácsának s legújabbban kineveztetett a múzeumok s könyvtárak országos főfelügyelőjévé.

„Pulszky Ferencz most 70 éves s háta mögött 50 évi tudományos működés és eseményekben gazdag mult áll: mindez igen kevés nyomot hagyott a rendíthetetlen egészségű férfiú alakján. Gazdag haja csaknem egészen barna még, szemeinek tüze élénk, homlokán a kiállott szenvedések sem hagytak barázdát, léptei ruganyosak, könnyedek, mint egy húsz éves ifjúé.“

„A hazának még hosszú időig nagy szüksége van reá.“

Ugyanazon Albumban Henszlmann Imre, régi barátja, de politikai ellenfele, így szól: „A múzeum har-

madik korszakát Te inauguráltad, kedves barátom! Itt egyedül a régiségi osztályt tekintve, gondoskodásodnak köszönhetni, hogy a praehistoricumok tárlata Európában első rangú lett, hogy a római feliratos köemlékek tára, s azok magyarázata a többi európaival versenyre lépett. Fejérvárytól örökölt jeles régészeti könyvtáradat nagylelkűen az akadémiának és múzeumnak ajándékozván, megvetetted könyvtáraink azóta tetemesen megszorodott szakosztályának alapját.“

A Magyar Tudományos Akadémia pedig 1891 szeptember 3-án e szavakkal üdvözölte: A kiváló állást, melyet tudományos ismereteinek és tapasztalatainak bámulatos gazdagságával, szellemének sokoldalúságával Méltóságod Akadémiánk tagjai sorában elfoglal, nem úgy lassanként, lépésről lépésre és az évek hosszú sorával járó tekintélytől is támogatva szerezte meg magának, hanem úgy szólva már az első rohamra hódította meg.¹

Akkor már régi kívánsága szerint, egészen a tudománynak és a múzeumnak szentelhette idejét. Lankadatlan tevékenységgel gyűjtötte össze és dolgozta fel hosszúéven át folytatott tanulmányainak és gyakorlatának eredményeit. Az a műve, melylyel az Akadémia Semsey-díjára pályázott, ez utolsó éveinek volt érett gyümölcse.

Régi bajtársai már elhullottak, elragadta őket a halál, megörölte a politika. Őt fenntartotta ép egyénisége és maradandó értékű tudományos működése. Úgy állott, mint egy nagy epochának egyedüli, de megingathatatlan oszlopa. Homlokát nem csupán a maga szerzette babér övezte, besugározta nemzetünk legszebb emberöltőjének soha el nem halványuló napsugara is.

¹ Aláírva B. Eötvös Lóránt elnök, Szily Kálmán főtítkárr.

Lessing egy meséjét idézzük. A Szentjánosbogárka röpököd. Egyszerre a varangy reálövellí mérgét. Miért bántasz? Miért tündökölész?

Maga a szellemi túlsúly is elviselhetetlen sokaknak. Ha ehhez még önzetlen, szilárd jellem és általános elismerés járul, biztos veszedelem. Pulszkyval együtt a sárba kellett rántani e reformkorszak minden szabad-elvű hagyományát is.

A párthoz tartozót, bármily silány, megvédi az érdekszövetkezet. Ki magában áll, erejét a maga munkájából, a maga lelkéből meríti, az könnyű zsákmánynak látszik azok előtt, kik a más becsületéből akarnak megélni. Kik a Samassa József szavai szerint: gyanusítanak, hogy vádolhassanak, vádolnak, hogy ítélhessenek, ítélnék, hogy gyilkolhassanak.

Aztán „Calumniari audacter“. Talán még akad olyan is, ki elhiszi.

Pulszkyt éppen a Nemzeti Múzeum kárára elkövetett visszaélésekkel vádolták be az országgyűlésen. A kiküldött bizottság beható munkálattal kimutatta e vádak teljes alaptalanságát. Pulszky maga kijelentette, hogy ez a reactio támadása, mely most Európaszerte uralkodik és mely egy emberben egy egész társaságot akar tönkretenni. Ő tovább is dolgozik az emberiség haladásán.¹

Írataiból látjuk, hogy ez a problema őt gyakran foglalkoztatta. Még egyetlen vígjátékában, a „Felsülés“-ben is kitér rá.² Egy beszédében is mondja, hogy a

¹ Orient. Freimaurerische Zeitschrift. No. 20. 1887 deczember 28. 161—163. lap.

² Felsülés. Vígjáték öt felvonásban. Írta: Pulszky Ferencz. Budapest, 1882.

képviselőnek vastag bőrré van szüksége, a miniszternek még vastagabb bőrré. Nem ismert az ilyen támadások ellen mást, mint a megvetést. Az 1903-ban tartott akadémiai emlékbeszéd is ugyanazt a nézetet vallja.

Nem akarunk vitába bocsátkozni. De tán szabad megjegyezni, hogy a maga személyes becsületét mindenki úgy védje meg, a hogy legjobbnak tartja. De ki egy elvet, egy igazságot is képvisel, nem kötelessége-e annak a vád teljes alaptalanságának kimutatása mellett megtorlással is élni? A megvetés csak azon fog, kiben még van becsület, de nem azon, ki mindent, mi felette áll, magához akar lerántani. Az aljasság nem írható ki könnyen, csirái könnyen fogamzanak meg ezekben.

Das Rechte, das Gute führt ewig Streit,
Nie wird der Feind ihm erliegen.
Und erstickt du ihn nicht in den Lüften frei
Stets wächst ihm die Kraft auf der Erde neu.

Pulszky meg nem tört erővel folytatta munkáját. Megérte még eszméi diadalát az egyházpolitikai küzdelemben. Azon évek megérésétől, melyekben romba látszott dőlni minden, mit Széchenyi, Kossuth, Deák és társaik a nemzet egysége és ereje érdekében építettek, megmentette őt a kegyes gondviselés.

A politika napról napra változik. A tudományos kutatás eredményei, a tudomány haladásával elévülnek és csak mint újabb igazságok kiindulópontjai élnek lappangva tovább. De egy a hazának, az igazságnak, az emberiségnek szentelt hosszú élet nyom nélkül el nem tűnhet.

Azon tudósok közül való volt, kiknek nem termé-

ketlen a szelleme, hanem, kik a reájuk bízott kincset úgy hagyják örököseikre, hogy azt dúsan kamatoztassák. Mit az archaeologia terén, mit a múzeumban megkezdett, folytathatja azt szorgalmas, részben máris nagynevű növendékeinek egész sorozata.

Azokról, kik még élnek és vér az ő véréből, ideg az idegéből, nem szólhatunk. De hogy mit köszön a politikai tudomány Pulszky Ágostnak, mivel tartozik a műtörténet Pulszky Károlynak, azt a T. Akadémián kívül jól tudja nemcsak Magyarország, hanem az egész művelt világ is.

Íme, az igazi fejlődés: mi nála, ki holtig megmaradt régi táblabírónak, még egyesítve volt: a közélet és a történeti emlékek művészeti és aesthetikai tanulmánya és felfogása, azt fiai külön művelték nagy sikerrel.

✓ Boldog volt, mert a legjobbak elismerése kísérte, buzdította, mert örvendhetett művének. Optimismusa, mely azon alapult, hogy magában bízott és bízhatott, sohasem hagyta el. Boldog volt, mert növendékei buzgó csapatja mint patriarchát vette körül. Nem a sentimentalismusnak, hanem a belső mély érzésnek volt embere. Boldog volt, mert szeretett. Szerette családját, hazáját, az emberiséget. Boldog volt, mert mint ifjúságát és férfikorát a szerelem, úgy még hanyatló aggkorát is megaranyozta nejének őszinte, hű szeretete.

Művein és közvetett szellemi hatásán kívül két nagy örökséget hagyott reánk. Az egyiket első önálló magyar munkájában találtam és a mai nap válságos viszonyai közt sokszorosan becsesnek ítélem.

„A legpositivebb s legempirikusabb tudomány a historia, legjobban bizonyítja a moralis érdekek hatalmát az anyagiak felett s legbiztosabb tanuja az eszmék győzelmének. Országok s birodalmak nagy

létének nem annyira gyakorlott nagy seregek, nem jól elrendezett belkormány okai, mint azon fatalistikus közvélemény, mely a nemzetben él s őt képzelt rendeltetésére buzdítja, ragadja. Azon büszkeség, mely a polgárok eszméiben a nemzetet a többiek fölébe emelte, sokszor ugyan tespedésbe vezetett, de eltiprása és megszüntetése a győzelem legbiztosabb rúgóját, a bizodalmat s reményt mindig megtörte.

— Európa jövőjére is könnyen nagy befolyást nyerhet egy ilyen eszme: minden szlávok egyesülése.

Nekünk ezen ideának ellenében mást kell nevelnünk, hacsak kereskedésünk jövő életerétől, a Dunától s tengertől megfosztatni nem akarunk: azt, hogy Nagy Lajos öröksége viasszaszálland nemzetünkre s Magyarország még egyszer azzá lesz, mivé ezen király és Corvin Mátyás emelték, Európa középpontjában, a havasoktól körzött, Dunától átszelt, tengertől kétfelől mosott szép ország — legyen az, mivé a természet alkotta, Európa szíve, mely minden jóért és nagyért dobogni soha meg nem szűnik.“¹

A másik egy rövid mondat, szinte hattyúdala.

„Bizony, itten az idejét a hazának szenteli, mikor a munkának szenteli. Ez legyen a magyar génus.“²

¹ Pulszky Ferencz, Töredékes észrevételei 64—65. l.

² Képviselőház 1887 febr. 19-én.

Úti vázlatok 1836-ból.¹

Bevezetés.

Nem tudom igaz-e, de beszélik, hogy Napoleon sokszor csata alatt elszenderedett, felelni szokván az e' felett csudálkozóknak, hogy időt kell hagyni a' történeteknek kifejlődésökre, 's úgy látszik az emberi nem' életében is vannak olly pillanatok, mellyek egészen magokra hagyatva csak a' történetek' kifejlődésére léteznek, mellyekben a csata mindig határozatlan, a' folyt vér terméketlen. Illyen idők az átment időszakok, nagy idők kis lelkek' számára, a' cselszövényeknek 's csüggedésnek időszakai, mellyekben csak ki remélni tud, örülhet, 's a' tette vágyó, várakozni nem szokott ifjúság kétségbe-esve elvész. Már sokszor élt a' világ illy idöket, mindig midön egy nagy idea, melly egy ideig az emberi nemet áthatotta, rendeltetését elvégezte, 's a' lassan elhalónak helyét a' következő csak lassan serdülő, bé nem töltheté. Illyen idő volt, midön a' görög 's római köztársaságok, a' peloponnesi 's sullai belháborúk után, szabadságra alkalmatlánok, egyesnek uralkodásától borzadtak; illyen idő, midön a' régi hitet a' neo-platonismus' mély tudománya' vizsgálódásai sem támogathatták és a' kereszténység még csak kisdéd szikra volt 's gyaníthatatlan

¹ Budapesti Árvízkönyv 1839, 69—169. l.

azon hő fénye, melyet az ó világ' romlott szemei el nem tűrhettek, de melly erősebb 's egészségesebb ivadékok által az agg világot még egyszer megifjúsítá; ilyen időt élünk mi is. Charactere az illy átmenet-időszakoknak, mellyek különösen philosophusnak érdekesek, ki azon árnyékot isméri, melyet a' jövőndő történetek vetnek, hogy középpontjuk nincs, hogy az ivadék' párfele szélyeloszolva, minden fellengést nélkülöz, áldozatra nem képes, keblében a' vallás' hiját hideg philosophia pótolja, 's az önzés uralkodik határtalanúl, korlátlanúl. Jelszava az illyen időknék azon norman' felelete, ki Olaf Trygvason kérdésére „'s kiben hiszesz te“, azt felelé „magamban“. Materiális javítások a' practicus tudományok' haladása, azon lepel ilyenkor, mellyel a' socialis élet' sebei eltakartatnak, 's vannak mindig emberek, kik ezt eléglik, bár mindenki érzi azon fájdalmat, melyet szellemi haladás gyógyíthat. Tekintsük közelebbről mostani időnket, milly különös ellentétben van a' mesteriségek' 's ipar haladása 's a' képző művészet' elaljasodott veszteglése; a' minden távolt elenyésztő, embert emberhez közelebb csatló vasutak' 's gőzönyök, 's azon felekezetesség, azon meghasonlás, melly a' természet legerősebb kötelékeit összeszaggatva, a' világból két ellenséges tábort alkotott; a' kényelem 's materiális jólét mint alap-ideája 's főcélja időnknek, míg a' civilisált emberi nemnél csak egy érzet közös, a' megelégedetlensége. Valóban úgy látszik, mintha az emberek elfutni kívánván ezen kényelmetlenség elől építenének vasutakat, 's röpülnének gőzönyökkel, mintha ezen mozgékonytság, melly mindenütt mutatkozik, csak ingerült inakat 's belső betegséget jelentene. A' társas élet' alkotmánya már annyira mester-

séges, hogy a' régi idomok többé nem illenek reá, s mindenütt érezhető a' javítás szüksége.

De hol találni gyógyszert a' beteg' számára? az értelmesek' egyik része vissza akarja vinni a' társaságot a' régi egyszerűséghez, vissza gondolja hozhatni a' régi tiszteletet, buzgóságot, szerénységet, 's hiszi hogy az anyatét ifjúsíthatja az öreget. A' másik felekezet új formákat keres az új szükségekhez, új törvényeket az új viszonyokra, míg a' gondolkozástól irtózó temérdek többség, az érzett kényelmetlenséget azoknak tulajdonítja, kik rajta segíteni kívánnak 's 'a tespedésben reméli találni felüdülését, mint a' beteg, ki olly gyakran az orvos szereinek tulajdonítja bajait.

A' szépség 's szabadság enyhíték a' görög' fájdalmaikt. Róma olly magosan állott, hogy a' köz nagyság elfelejteté az egyessel szerencsétlenségét, a' közép kor' éjjelét a' vallásos buzgóság deríté; — de hol van azon köz idea a' mai világban, mellyet mindig szeme előtt tartván nagygyá válhatna az ifjú, mellyért élni a' férfi tudna, melly az öregnek szívét erősebben dobogtatná? A' kételem uralkodik mindenütt, bizodalmatlanság tölti el a' kebleket, elszigetelve állnak a nemzetek, 's egyesek, 's az utolsó őket össze-kapcsoló kötelék, a' politikus vélemény' egyformasága, csak a' jelszóhoz hasonló, melly a' csatában megismérteti azokat, kik egy zászló alatt vivnak, csatán kívül jelentése nincs. Nincs középpontja a' mostani európai életnek, 's ennek híját nem pótolják ki, mind azon nagy találmányok, mellyekkel az új kor annyira büszkélkedik. Mennyire tökélyesítetett a' mechanica; a márványt, a' legdurvább porphyrt, a' régiség előtt ismeretlen módokon, vágthatjuk kényünk szerint; 's hol Phidiászi, hol csak Michel Angeloi műve időnk-

nek, melly előtt minden érező térdét hajtáná, mellyet nem láthatni szerencsétlenségnek tartatnék, mint az olympiai Jupiterről olvassuk? Mennyire foglalatoskodott a' chemia a' szinek 's festő anyagok' analizisával, 's hol van Raphaëlhoz közeledő festész? Negyven évek alatt, négy századnál többet élt Európa, 's hol a' költő, kinek dala a' valónak nagyszerűségét elérné? Az új kor egészen új tudományt, a' státus-gazdaságot találta fel, 's a' szegények' száma nem kevesül, 's a' pénz terméketlenül csak a' papiros vásáron kereng. Felvilágosodásról szól egész Európa, de csak az szól világról, ki sötétben ül: kire a' nap süt, az nem szól róla, de használja; — végre bizodalomról harsog minden azon időben, mellynek leghiresebb diplomatája, Talleyrand merte mondani, „hogya' szavak csak a' gondolatok' elrejtésére léteznek“. — De nem akarok többet Európának ezen állapotjáról szólani, nehogy valaki azt higye, hogy időnket rágalmazni akarom, ezen időt, melly a' múltért s' jövőért bünhődik, ezen ivadékot, melly jobb rendeltetést érdemelne, mint holt anyagot gyűjteni, 's lélektelen alakokat formálni. De eljön talán még egy új Prometheus, ki égi szikrával felélesztendi a' holtakat, 's derültebb kort hoz a' mostaninak helyére. Vagy talán nem bírják már a' nagyobb kifejlődést socialis életünk' alapjai, 's vissza kerülnek azon idők, midőn az ifjúságban olly szépen virított, annyi reményeket gerjesztett, az új kor' legnagyobb találmányaihoz olly közel álló¹ görög 's római

¹ Milly közel allnak a' könyvnyomtatáshoz a' régi typáriumok, igazi stereotypek, a' rézmetszésre vezet Varró arczkép másolatja, opus Diis ipsis invidosum, Plinius szerint, a' nagy financz-operatiókra az argentum aere solutum; szint olly közel voltak a' látcsövekhez, villámhárítóhoz 's a' t.

civilisatio gyökereiben rothadva tovább nem haladhattott 's egészségesebb 's durvább néptörzsökök által elnyomatva, vesztével ezeket termékenyíté, 's előre szebb jövőndőt készített. Így a' természet nagy revolutiojiban a' feldúlt növény 's állat-fajok szebb 's tökéletesebb nemeknek csinálnak helyet.

Bevezetésül szolgáljon ezen sötét vázolat a' következőknek, hogy időnk' meghasonlottságáról mindegyikében újra emlékezni ne kelljen, mert csak azt akarám bennök kitüntetni, mi mindenütt különböző, érdekes, characterizáló, nem azt ami mindenütt közös, bár nem mindenütt első pillanatra látható. Időnk hasonló Lord Byron' hőseihez, kívülről csend, belülről vihar, a' folyó' felületének tiszta jege elrejtí a' habok' hatalmas torlódását.

Különös, hogy a' mostani időben olly számosok az utazási leírások, 's kritikák, úgy látszik, hogy az egész literatúra utnak indult, hogy ítéljen arról, mit látott 's nem látott. Ez is egy characterizáló jelenete időnknek, melly a' múltban nem létezett, a' megeléguületlenség elhajtja most az embert a' honi tűzhelyről, átfutják a' világot, szerencsét, boldogságot keresve, 's nem is sejdítik, hogy a' gond, mint már Horácz éneklé, velök utazik gyorskocsin és postán, gőzönyön és vasúton. 'S minthogy a' teremítő lángész az embernek ezen legistenibb ajándéka áltmenetidőszakokban olly ritka, a' talentum a' létezőt méri, itéli, alakítja; 's ez a' kritika. Főkép az angol és német literatúrában nyilatkozik ez, két harmada az úgy nevezett szépliteratúrának nálok ezen osztályokba vág, míg más oldalról a' productivitás 's a' feltaláló tehetség' híjánya hideg drámaikban 's unalms rományaikban olly szomorúan mutatkozik. A' francziáknál ugyan kevesebb a' kritika

's utleírás, 's gyakrabban a' teremtető szellem, de időnk itt sem maradott befolyás nélkül, még a' költészetre is, mellynek, mint a' napnak, ragyognia kellene a' pártok' vitája felett, mint a' virágnak illatoznia, még a' csatatéren is, — 's azon különös hajlam, melly az élet' árnyoldalai felé vonja a' költőket, rossz jel, borzasztó képek; nem egy szerencsés képzelődésnek szüleményei.¹

A' gyenge magyar literatúrában csak kevés utleírás jelent meg, de az olvasó közönség bebizonyítá részvétele által, hogy az europai társas étellel összeforrvá, annak izlésében osztakozik, de költészetünkre még nem ragadott időnk' mirígye 's bár mennyire vessék is meg azok, kik más nemzetek' halhatatlan műveit esmérlik, még is nagyobb reményű, mint minden mostani nemzeteké, mert középpontja van, s' ezen középpont: nemzetiség, hazafiság!

¹ A' tudós Matthiae (Grundriss der Geschichte der griechischen und römischen Literatur, Jena, 1815) így characterizálja a' latin literatúra' aljasodását a' császárok alatt: „a' méltóságot dagály által majmolták, — azon vágy a' nagyoktól elmésség miatt megkedveltetni, a' kicsinységek' szellemét szülte 's a' vágyat mindenben újnak s' elmésnek látszani; a' nyelv ugyan a' kifejezés sok új módjával gazdagodott; de hogy új lehessen, a' költők' nyelve raboltatott meg 's ezek kénytelenítették, hogy vissza ne maradjanak, nyelvöket egynehány fokkal feljebb hangolni. Legtöbb befolyása volt az izlés' rontására Senecának, kinél nagy talentumokkal azon vágy párosodott, elme, ellentételek, 's hegyesített rövid mondalmak által tündökölni“ 's a' t. Ez aligha nem a' mostani franczia literatúra' képe.

II.

Prága.

Kényelem a' cseh tájaknak fő caractere, az erdő-koronázta dombok, 's hegyek által korlátolt bájos völgyek, 's a' Moldva' csendes habjai, mellyek nagy gombolyításokban jól mivelt szántóföldeket, gyümölcs-kerteket, csinos falukat 's városokat mosnak, nem is gyaníttatják Csehország' szerencsétlen historicus nevezetességét, 's még is e' csendes völgyek, mind azon nagy vitáknak, mellyek egész Európát egymás ellen felfegyverkeztették, századok óta vérpiacza voltak. — A' történetek' sorában ezen ellentétel nem ritka, csatatérnek a' sors mintegy gúnyból felkeresi a' legvirágzóbb helyeket, 's hol egy nemzet megszűnt a' világ történeteire befolyással lenni, földét teszi nevezetessé. Ez Cseh-országnak sorsa', innét jött ki Ottokar, a' Ghibellinek; követője Habsburgi Rudolf ellen, 's elvesztvén Morva' mezején magyar vitézség által életével a' győzedelmet is, véget vetett a' német császárság 's római szék közti százados véres visszázkodásnak. Más végetlen harc kezdődött itten, midőn Husz' máglyájának tüze a' csehek' vérét forrásba hozta, 's lecsillapulván ez, egy század után a' harmincz évi háború ismét itten gyúlad ki: ezen borzasztó tragodia itt találta leghatalmasabb hőjét Wallensteint, 's itt érte utóljára végét is, midőn Prága rövid időre a' svédek' kezeibe került. 'S ismét Csehország volt, hol II-dik Fridrik szerencsecsillaga béborult, mint legújabb időben Napoleoné is, midőn 1813-ban a' dresdai csata után Vandamme, a' mély Kulmi völgyben meggyőzvetve Prágát 's Bécset tovább nem fenyegetheté. Mind ezen

történetek némi emléket hagytak magok után a' fővárosban, Prágában, mellyen számos századok' és ivadékok' bélyege látszik, 's a' történetekről olly jól értekeznek, mint egy német professor. —

A' város' fekvése gyönyörű, — két dombjait a' Moldva választja egymástól, a' vár 's uradalmi paloták alatt két békes zöldelő szigeteket formálván, mellyeknek fái a' tiszta habokban tűkrödzenek. Az utcák szélesek, olly aggodalmasan nem ragadnak egymáshoz, mint sok más régi fővárosokban, 's telvék palotákkal, mellyek nagy részint a' tizenhetedik század' stiljében épültek. Ritkán szakítják közbe ezen nyomasztó pompával czikornyásan emelt épületek' sorát régi, komoly góth tornyok, 's az új kor minden műstílt összekeverő lángelmű palotái. Urilag tűn fel a' város 's még a' szép híd is minden részleteiben ollyan, a' széles kettős kocsiuton kívül, még elég hely maradt rajta öntött vasból készült emeltebb járdára a' gyaloglok' számára, 's a' XVII-dik század' izetlen faragású szobrai bár közlől utálatosak, 's messziről nyomasztók, még is a' nehéz fényű palotákkal 's a' sűrű kőszén füsttel, melly mindig a' házak' felett gomolyodik, teljes összhangzásban állnak. A' királyi lak 's Hradsin szintén ezen stilben épültek, de nyomasztó nehézségök még inkább sért, mert a' vártemplom' bevégzett csekély részének, a' góth izlés' egyik remekének, szomszédsága árt neki; a' könnyű hegyívek 's álttört karcsú tornyocskák mellett élhetetleneknek látszanak a' vár' czikornyái. A' templom' terve nagyszerű, mint egy fővároséhoz illik, de a' hosszas háborúk 's az ország' függetlenségének veszte lehetetlenné tették az egész' kivitelét, 's így a' góth izlés' ezen szép példánya is csonka maradt. Belseje

telve van emlékekkel, melyek közt legszebb egy Berga von Gutta nevű fejedelemnő ércszobra a' XVI-dik század' kezdetéből 's I-ső Ferdinánd 's II-dik Miksa császárok' nagy márvány emlékei, ámbár ezekben a' szobrászat' aljasodása már erősen látszik. A' hires oltár' a' négy ezüst egyházatyákkal 's szent János' ezüst emléke épen olly ízetlenek mint gazdagok. De az emlékek' nagyobb része olly csonka, mint a' templom maga, a' Svédok törték ezeket öszve, midőn a' vár a' harmincz évi háborúban kezökbe került, mert vad fanatismusok mindent üldözött, mi az érzékekhez szól 's a' művészetet csak a' babonaság' előmozdítójának tartották. Számtalan a' remek művek' sora, melyeket ezen száraz nézet, a' poézisnek e' legnagyobb ellensége Byzánczban a' képostromlók' idejében, keletben a' muhamedánusok által, Német-'s Angol-országban a' reformatio alatt elenyésztetett, 's im a' művészet még sem veszett ki a' világból, mert eredete mélyebb 's lénye szentebb, mintsem hogy emberi indulatok' siroccoja által, melly virágait néha elhervasztja, gyökerestől kiszáritathatnék.

A' museumban a' kép-, pénz-, régiség- 's ásványgyűjtemény kevesebbet érdekelt, mert minden iparkodások 's a' csehek' számos hazafiai ajánlataiknál fogva is, különösen nevezetes tárgyakkal nem bír: de annál érdeklőbb a' könyvtár, melly a' cseh literatúrára nézve nagy kincseket rejt magában. Mint magyart kőirat érdekelt főkép, melly a' lépcsők felett a' bemenetelnél falba helyeztetett, 's mellyben Zsigmond császár rendeli: hogy cseh, latin, német, magyar nyelven hirdettessék ki az egyezés, melly a' Calixtinusoknak megengedi, hogy a' szent vacsorát két alakban szolgáltathassák ki magoknak. A' régi kéziratok közt egy deák

Origenes' bekötésén mindjárt rá esmértem Zápolya' ezüst czimerére, kinek könyvtárához tartozott, itt Corvínusénak tartották. Az érdekes cseh kéziratok 's könyvek' száma, némellyek közzülök festéseik miatt érdekeltek, mellyek nevezetesen az által, hogy a' festészek' nevei rajtok feljegyezvék, mi különben nagy ritkaság. Így Erneszt első érsek' festésekkel ékes *Materiáléjában*: *Hoc Ibisco de Trutina pinxit 1259*, egy deák etymologicus szókönyvben 1202-ből, melly régi cseh glosszái miatt különös tekintetben áll a' Csehek előtt, egy idomtalan kép alatt, a' czikkely' kezdetén olvasható: *Mater Jesu Xti ora pro sera vacedo ora P. illo Miroszlao MCII*. Ezen kézirrattal egy cseh tudós épen foglalatostkodott, ki a' könyvtár' jelenségeivel szívesen megismerkedtete bennünket, 's látzott rajta, milly szeretettel vonzódott hazája' régi nyelvemlékeihez. Érzékenyítő valóban azon szorgalom, mellyel némelly tudósok itten a' cseh nyelv' 's literatura' csiráját őrzik s' ápolják, hogy egészen el ne vesszen, miután a' német nyelv által a' magosabb társasági körökből kiküszöböltetett — pedig a' cseh nyelv már egyszer virágzott, IV-dik Károly alatt arany idejét is érte, 's még is a' századok' folytában anynyira elaljasodott, hogy csaknem veszendő vala. Ezen iparkodások a' nemzeti nyelv' felebb polczra emeltetésére épen olly szentek, mint nevetségesek azoknak törekedései, kik idegen országokba hervadt virágokat áltültetni törekednek.

A' városnál még sokkal szebb környéke, felfelé leirhatatlan bájos a' táj, de a' Moldva' mentében néhány közel fekvő meredek szőlődomb e' völgyet 's a' folyam' gombolyításait unalmasan zárják el. Prága legközelebbi körületét a' Wimmer 's Canáli kertalka-

tok 's fasorok díszesítik, 's a' város' bástyái, melyek legközelebb szép terv szerint, fákkal beültetve, kecs-csel teljes sétává váltak. Gyönyörű innét a' kinézés a' Zsizska-hegyre 's Karolína völgybe, míg általellenben Tyho de Brahé, a' hires astrolog' háza, sötét tornáczával kísértetkép' emelkedik a' dombról a' tiszta levegőbe. Merre csak néz az ember, mindenütt historicus helyek 's nevek tűnnek szemébe, de a' gyönyörű táj 's a' virágzó természet, melly a' vérrel öntözött helyeket rózsákkal fonja körül, szelídíti 's csendesíti a' vad múltnak emlékét.

III.

Drezda.

A' cseh határtól egész Drezdáig a' táj nagyon kellemetes, a' jó út mindenütt fákkal van körülültetve, fenyő, bikk, hárs, topolya, eper, körtvély 's cseresnye tarka vegyületben váltják fel egymást, árnyékaikban források mellett lóczák 's faragott kövek nyugvással kínálják a' fáradt gyaloglót. A' faluk cseréppel fedvék, melyeknek sötétlő színe különös öszhangban áll a' vetések' vidám zöldével, a' gyümölcsfák' fehérló virágával, 's néhány közbe vetett répamag ültetményeknek sárga árnyéklatával, a' természet a' tavasz' üdvezletére legtarkább ruhájába öltözött.

A' fővárosba megérkezvén mindjárt áltfutottam az utcákat, hogy egészszéről tiszta képet szerezzek magamnak. Az utolsó harmad fél század tükrödzik itt leginkább, 's bár mennyire különbözzenek is elveik, emlékeik itt békésen állnak egymás mellett. A' vár, a' templomok 's az úgy nevezett Zwinger számtalan

czikornyás díszítményeikkel, most szép angol kertalkatoktól, sűrű bokroktól 's terebélyes fáktól vétetnek körül, mellyek legújabb időben a' város' őszerontott erősségein 's betöltött sánczain ültettettek. Ezen kertalkatok, 's a' számos fasorok, mellyek az Elbe' partjait, a' piaczatokat 's utcákat zöld lombjaikkal elevenítik, 's a' házak' unalmas szürke sorát félbeszakasztják, különös vidámságot szereznek a' városnak. Legszebb sétahelye a' Brühli terasz, egy királyi palota előtt, mellyet ezen a' múlt században fényűzése által elhíresedett miniszter épített, honnan a' fák' hűséből a' kilátás az Elbére 's a' szép hidra nyilik, 's remek könnyűségét 's szabadságát kitünteti. Kevés ember volt épen a' Dresdaiak' ezen kedvencz helyén, mikor először oda mentem, csak néhány szőke gyermek játszott a' fák alatt, de én késő estig el nem tudtam válni ezen bájos helytől, gyönyörködtetve a' sok hajók által mellyek a' Dunánknál sokkal csekélyebb Elbén, mint óriási hattyúk, az esti nap' sugarában aranyozott vitorlakkal vígan fel 's alá evezgettek.

Drezdának legnagyobb része a' pompa-szerető Augusztokra emlékeztet, kik bár a' lengyel korona miatt, szerencsétlen háborúkba keverődve, a' kellemetes fővárost műkincsekkel gazdagíták, 's főkép' a' festészetet 's annak régi remekeit az életbajoknak ezen elfelejtető eszközeit, mellyek a' legjózanabb embert is ideál világba ragadják, megszereték — általa lett Drezda német Florenczczé. Temérdek költséggel gyűjték ők a' gyönyörű képtárt, melly még most is legelső Németországban, s' ismeretes, hogy egy kép, Raphaél' Madonnája, 80,000 aranyba 's egy másolatba került. Idejők' izlésében ezen fejedelmek gazdagságukat 's műszeretöket öszvekötvé akarták kitüntetni, 's

nem létezvén művészek, kik a' nemtelenebb anyagból is fizethetetlen remekeket teremtenének, az anyag' drágasága által kipótolhatni gondolták az érzés' és lángész' híját. Ez leginkább az úgy nevezett zöld boltban (grünes Gewölbe) látszik, a' kincstárban, mely a' pompás Zwinger' egyik részét foglalja el, 's mindennap hat személyből álló társaságoknak, két tallér' lefizetése mellett, minden részleteiben mutattatik. Milly nagy az összehangzásnak ereje, milly nevezetes a' műkinccseknél a' jó felállítás, ez itten legjobban látható; mert a' pompás, de terhelt, mesterséges, de nem mes-teri, drága, de nem nemes művek' körülete olly szerencsésen alkottatott, hogy az egész azon meglepő kellemetes érzést gerjeszti, mintha az ember egyszerre valami phantasticus keleti tündérvárba vitetnék ált. A' falak nagy tükrökből alkotvák, melyek előtt bizarr alapokon temérdek sokaságban mind azon czikornyás, drága kőből alakított díszedények fénylenek, melyeknek különböző idomaikban, költséges anyagukban, nehéz kidolgozásukban 's kápráztató színjátékukban a' 17 és 18 század' buja képzelődése olly nagyon gyönyörködött. Itt állnak mind azon arany, zománcz 's drága kőből képült szobrok, billikomok és serlegek, melyeket nagyobb részint Dinglinger alkotott 's csak az akkori fejedelmek' szeszélye 's kincsei fizethettek. Temérdek a' kristály, agát, jaspis, granát, amethist, keleti serpentin, borostyánkő, nephryt 's korallból vésett díszedények, szelenczék, toboszok' száma, köztök ezüst 's aranyozott nagy medenczék fénylenek, Limousinek, Smalták 's a' zománcz' minden nemei, kiütött s vésett ezüst munkák, strucz-tojás, szarvorrú 's elefánt-csont poharak 's kürtök, de művészeti tekintetben csak a' nagy Augustus' domború mellképe onyxon,

's két elefánt-csont szintén domború lófő, az egyik római, a másik középkori, kitünők. A' kincsek' illy-féle halmozása 's a' bájos felállítás egészen keletre emlékeztetnek, hol gondatlan Kalifák 's Sahok századok óta illy szemfényvesztő pompában mulatságot találtak 's üres idejüket ilyen fénynek mutatásával betöltvén, a' hatalom' nimbuszát magok körül hasztalanul vélték terjeszteni. Neveli még ezen nézetet a' sok keleti alak, melly aranyból 's drága kövekből alkottatott, így többek közt a' nagy Mogúl 's udvara közel száz kis szobrokkal, melly 2-dik Auguszt alatt Tavernier' keleti utazása szerint, a' legdrágább anyagokból készült. Ezen mű az akkori 's kevésbé későbbi románnokkal (Diderot, Voisenon, Crebillon, Voltairétól), melyek telvék chinai 's ázsiai mesékkel 's beszélyekkel, mutatja milly nagy volt azon időben Ázsia' befolyása európai phantasiára 's általa kifejlődésére. A' nagy teremben, hol a' kitűnő szépségű darabokból álló drága kincs őriztetik, a' kíváncsi főkép' a' nagy színes gyémántokra figyelmeztetik, mellyek közt a' híres zöld nagysága miatt nevezetes. Gyönyörű smaragdokkal, meglepő nagyságú saphirokkal, sehol nem látott nagyságú keleti gránátokkal, 's az esméretes nagy onyxszel, itt tarttatnak a' pompa-szerető Augusztok' kardjai, arannyal 's drága kövekkel gazdagon ékesített markolatokkal 's hüvelyekkel, szép arany lánczaik, drága diszjeleik 's ékes parancs-botjaik. Más szobában azon cseresnye-magot mutatják, mellyen nagyító üveg által száz emberi arcznál több bevéssé látható, 's mesterségesen faragott kis fa szentek, mellyeket Konstantinápoly' eleste után a' Törökök előtt futó szerzetesek, orosz kolostorokban izlés nélkül, de megfoghatatlan technicus tökélyvel, dolgoztak. Milly' kár, hogy az

Augusztok' ideje már terhelt, pompás és izetlen volt, 's a' mesterségesnek ideáját a' mesterivel összevart, mennyit tehettek volna illy adakozó fejedelmek a' 15 és 16 században.

Drezda' gyűjteményeit főkép' a' tárgyak' elrendelésének 's felállításának czélszerűsége különbözteti meg, melly a' múlt kor' emlékeit igazán közhasznúakká teszi, 's így a' nemzet' pallérozódására különös befolyással bírván, az életre hat: míg más helyeken, illy gyűjtemények csak haszontalan báméskodás' vagy terméketlen fényűzés' tárgyai. Ezen czélirányos elrendelést a' történeti museumban csudáltam, ott a' tudós Quandt' érdemét. Az első teremben, mellynek ablakai régi üveg-festésekkel ragyognak, a' szász ház' tagjainak arczképeit, életnagyságban, Kranach Lukácstól festve látjuk. Czímeres ivópoharak, kürtök, fegyverek, mellyek itten mintegy czímül 's bévezetésül fel vannak állítva, mutatják mit lehessen várni a' gyűjteménytől, hol minden mi a' lovag-korhoz tartozik, 's annak foglalatosságait, állását, 's életét magyarázza, gyönyörű rendben elrakatott. Ezen termék olly becsesek, a' közép kor' historiájára nézve, mint Nápolyban a' pompéji gyűjtemény a' régire, 's elevenebb ideát adnak ezen regényes időszakról 's mélyebb tekintetet engednek belsejébe, mint sok könyvek, már azért is, hogy az idő' szelleme minden csekélységben tükrödzvén, néhány óra alatt két század' lelkét látjuk magunk előtt megjeleníteni, mellyeket különben csak huzamosabb olvasás idézhet előnkbe. Az első oldal-szobában felállítatott mind, mi a' lovag' házi életéhez tartozott, az ácsbárdtól egész a' kertész-gereblyéig; legnagyobb helyt foglalnak itt természetesen a' vadász-szerek, könnyű fegyverek és íjak, vadászkések 's kürtök, tarisnyák

's kulacsok, sólyomfőkötők 's kutya-nyakra-valók. — Diszfégyverek, hosszú lándsák, a' vitézjátéki szép pánczélok, tournamentokban használtak, töltik a' hosszú csarnok' felét; köztök két ezüst pánczél 's más három kivert aczél-alakokkal, 's aranyozott érczczel ékes, melyekben Christian herczeg vívott lovagjátékokban, első helyet foglalnak. Csatában hordott nehezebb fégyverek 's pánczélok következnek; a' hátfalakat csat kardok 's harczkalapácsok, csákányok 's buzogányok, flambergék 's hajnal-csillagok, szép csoportozatokban fedik; paizsok 's vasingek, kis pánczélok, melyekben már a' hét évű gyermekek vasruhához szoktattak, 's diszes lószerszám nevelik a' nézet tarkaságát 's gazdagságát.

A' mint az erő' 's személyes bátorság' idejére a' pompa' időszaka következett, úgy itt is nehezebb csatavérték 's tournamentpánczélok' helyébe gazdag lószerszám 's fényes öltözetek lépnek, Carrousselekben hordottak, vagy idegen királyoktól ajándékozottak, 's a' lengyel koronázások' fényes ékei. Különösen szép ezek közt első Auguszt' koronázási lószerszáma, mely egészen aranyzott ezüsből készült 's zománcczal 's csillogó kövekkel fényes. Egy Bécs előtt elfoglalt török sátor vonja bé a' következő szobát, melyben keleti nemzetek' fégyverei elrakattak, ívek, nyilak, görbe kardok, melyek közt sok magyar fégyver, chinai 's japáni kardlándsák, idegen alakú kelevézek, tegezek, 's drágalátos markolatú török ékesítik a' falakat; 's a' legrégibb lószerszámok', puskák 's pisztolyok' sora, velök szép ellentétben áll. Természetes, hogy itt minden teremben sok a' historiai emlék, főkép' a' szász-házból leginkább érdekelt engem. Tilly a' híres ligisticus vezérnek, gyöngy házzal csillogó parancsbotja 's

Gustáv Adolf' nehéz vaspánczéla, melyet a' lüczeni csata előtt kényelmetlensége miatt levetett, — 's a' halálos golyó csak hamar megtalálta őt a' bőrmellényben, melly még most a' bécsi fegyvertárban látszik. Itt van továbbá a' golyó, melly Mórícz választót ölte, a' rossz kalap 's bőrfüggönyű kard, melyet a' lengyel király Nagy Pétertől drága fegyveréért cserébe barátság' jeléül kapott, 's halálos ellensége XII-ik Károly svéd király' kardja; Bátorý Zsigmondé, melly a' fejedelem' arany arczképével meg van jegyezve, 's ízletes, egyszerű, 's még is drága tokja által magát megkülönbözteti; Sobiesky' számtalan kereszttel jegyzett pikkelypánczéla, végre a' nyereg, mellyen Napoleon a' drezdai csatában ült, 's csizmái, mellyek akkor megáza a' királyi palotában felejtettek.

Ide is, mint a' zöld boltba, mindig csak hat személy eresztetik egyszerre, ne hogy többek közt az emlékek megkárosodjanak. Kétszer hetenként nyitva e' gyűjtemény, de a' többi napokon is, két tallérért felnyílik mindig ajtaja, hogy a' megszorítás mellett is célját elérje. Millyenek sokszor az illy gyűjtemények' látogatóji, azon társaságnál is látszott, melly velünk itt mulatott; egy fiatal berlíni uracs, mindenhez meztelen újjakkal ért, ironicus gúnynyal, bár tudhatta, hogy aczél 's fényes ércz sötét foltot kap, hol megérintetik; egy kevély orosz pedig csak a' ritkaságok' ára érdekelte, 's vezetőknek kérdésével, jófélék-e a' kövek, 's valódi arany-e ez, 's mennyibe kerülhetett a tárgy, alkalmatlankodni meg nem szűnt.

A' város' Elbén túli részében az úgy nevezett japáni palotában a' régiségek tartatnak, a' könyvtár 's a' porcellán-gyűjtemény. A' palota romlott páróka ízlésben épült egy század előtt, de belseje a' legujabb

időben a' tárgyakkal, melyeket rejt, öszhangba hozott 's főleg a' régiségek' termei jól elrendeltettek. Azon egyszerű szép ízléssel, mellyet Pompejiben a' falak' festésein csudálunk, festettek ki ezen termek eleven szinekkel s' víg díszítményekkel, 's az utolsó szoba, hol főkép' azon díszedények állítottak fel, mellyek, hol Rómaiak táboroztak, olly gyakran találtnak a' sírokban, Columbáriumma, vagy Római nemzetség' sírboltjává változtatott, mellyben számos rejtekben a' hamvvedrek felállítva 's felírásokkal megjegyezve találtnak, 's így ízlés és tanítás köttetett öszve, míg máshol a' múzeum fazékraktárrá válik.

A' könyvtár főkép' azon szabadályosság miatt érdekllett, mellyel közhasznúvá tétetik. Az olvasó-szoba nagy, de a' könyvek, főkép' nagyobb munkák, még azon kívül házba is adatnak, sőt otthoni használtatásuk még az idegennek is megengedtetik, ha csak házi ura, orvosa, banquierje, vagy a' követ jót áll érette. Illy formán készülhetnek csak azon számos, mély tudományú munkák, az élettől 's fővárosuktól elszakadott szegény tudósok által, kik az élet, mindennapi csekélyességét tudományos foglalatosságaiknál elfelejtetik 's a' fővárosból lelki tápot könnyen kaphatnak. F. úr az udvarias könyvtárnok, ki a' tár' elrendeléseit 's ritkaságait, szép középkori 's persa miniatur festéseit, mexikói kézíratait, Dürer' rajzait, Fauszt' bűvész-könyvét 's. a' t. maga mutogatta, említé, hogy az ismeretes berlini professor Raumer Poroszországban is használja a' könyvtár' kincseit. Milly ellentétel ez, egy hazánkhoz közel eső főváros' tárával, hol a' könyvek királyi palotában fényesen felállítva még reálmutatóval sem bírnak, hol az olvasó-szobában csak 36 hely van, 's ha történetből 300,000

ember közt 37 olvasni akarna, a' tár' használata, a' mint velem igazán történt, hely' szűke miatt utolsó-tól megtagadtatik.

A' porcellán-gyűjtemény a' földszinti termekben a' gazdag Augusztok' chinai asztalszereit 's díszedényeit rejti magába, mellyek akkor az európai porcellán' feltaláltatása előtt kirekesztőleg a' királyok' tábláin jelentek meg. A' gyűjtemény nevezetesebb, mint első tekintetre látszik, mert nem csak a' chinai 's japáni művészet' historiáját mutatja, de reánk is a' legnagyobb hatással volt, 's XIV 's XV Lajos' czikornyás ízlését nagy részint okozta. Milly nagy a' mindennapi bútorok' idomainak befolyása az ízlésre 's életre, azt érezte még a' szellemire kevesebbet figyelmező angol Parliament is, melly Hamilton görög díszedényeinek megvételét, az ízlés' javítása végett elhatározta, 's az ország' pénzét gazdagon látja kamatolni, mert a' mindenütt elterjedt Wedgewood edény csak tiszta formáinak köszöni hírét. A' talak, mellyek európai rajzok szerint Chinában gyárattak, 's ellentétül Beckernek első merényletei meissenai agyaggal, Európában chinai formákat, mellyekhez az urak' szemei szoktak, utánzók különös érdeklődéssel bírnak, mert minden szorgalom mellett ezeknél a' nyugoti, azoknál a' keleti elem el nem rejtőzhetik. Becker tudós chemicus volt, 's róla azon hír szárnyalt, hogy aranyat csinál; a' fejedelem híven, hogy csak előtte titkolja tudományát az alchymista, a' szerencsétlent fogságba viteté, hol neki meissenai agyagból porcellánt égetni, unalmában elsült 's találmánya' jutalmául szabadságot nyerte a' fejedelemtől, ki 12 chinai díszedényért, a' porosz királynak, vetélkedő társának, egy dragónyos ezereket adott. — Midőn a' japáni palotából

gróf St**el a' város' Elbén inneni részébe visszautasítottatnánk, csónakon mentünk által a' folyón; kiszárlásnál a' gróf az evezőnek egy kis ezüst pénzt adott, mellyel' a becsületes német meg nem elégedett, de hallván hogy a' gróf drezdai, engedelmet kért, hogy idegeneknek tartott. A' jelenet csekély, de fővárosra emlékeztető.

Míg Drezdában mulattunk, a' múlt kor' emlékei közt gyönyörködtem leginkább, 's mintha rendeltetésem lenne csak múlt időszakokban élni, egy esmerősre találtunk itten, K. grófnőre, a' Napoleoni udvar egyik romjára, kinél több estvéket kellemesen töltvén, azon nem régen eltűnt, de nagysága miatt már mesés időnek részletéről folyt a' beszélgetés, egy olasz izlésű pusztá palotában, a' távol külváros' végén, azon szobában, hol a' császár 1813-ban lakott. Pücker herczeg a' híres utazó 's író a' grófnő' atyafia is jött többszer szóba, 's azon dicsvágy, melly őt ifjúságában a' legkülönösebb tettekre ösztönözte; így Drezdában mint testőrhadnagy, egy új Alcibiad, angol paripája' farkát leborotváltatta 's veresre festet, hogy az emberek róla szóljanak.

A' hét' napjaiban megismerkedvén a' város' nevezetességeivel, vasárnap a' protentantismus' hazájában a' protestans templomba mentem. Nevezetes, hogy itt a' helyek fel vannak osztva 's eladatnak, van itt első 's másod emeletű páholy, vánkosos és csóri zártszék, mint a' színházban, sőt a' két karzat sem hibázik. Ezen intézet neveli talán a' templom' jövedelmeit, de a' kereszténység' szellemével még is öszveütközik, mert az új vallás' leghatalmasabb terjesztője, a' római 's görög világban azon Isten előtti egyenlőség volt, melly az apostolok által hirdettetett,

mely kiváltságokat nem ismert, sem elsőbbségeket a' templomban, mert a' szegények' számára hirdettetett az evangelium, nem a' gazdagokéra. Nem is használ mondani, hogy a' hely még is egyenlő, mert az előítéleteket le nem vethetjük mint a' ruhát, 's főkép a' műveletlenebb azt hiszi, hogy ha az oltárhoz nem közeledhetik, az istentől is távolabb marad, hiszen még az ó testamentom is csak a' főpapnak engedte a' közeledést a' legszentebbhez, a' frigy' ládájához.

IV.

Lipcese.

A' gyorskocsin, mellyről a' Drezda 's Lipcese közötti historicus tájékat láttam, több kereskedő, tudós 's egy szép leányka ült, 's ennélfogva literatura, historia 's ipar volt beszélgetésünk' tárgya. A' kereskedő füstölő gőzkéményekre figyelmeztetett, a' leány szép újjával enyelegve mutatá a' kolostor' romjait, mellyből Bóra Katalin, később Luther Márton hitvese, erővel megszabadított, egy régiségbúvár Gustáv Adolf 's Tilly' csatamezejére ismert, 's a' komoly tudós az 1813-iki vérpiaczon némelly jeleneteket említett azon ütközetből, mellyben ő is ifjonti fellengéssel vívott. Lehetetlen volt akkor nem emlékeznem azon hatalmas különbségről, a' mostani 's régi idők között. A' 'reformatio' idősza, mellynek classicus helyeit láttuk épen, mint egy végtelen tenger választá el őket, a' múlt kort, mellyben a' rangokat elválasztó vonalak a' köz élet' minden ereibe hatottak, midőn a' birtok 's tudomány csak különös osztályok', a' nemes 's egyházi rend' kirekesztő tulajdona volt, a'

jelentől, mellyben tudomány köz birtokká lett, 's a' pénz uralkodik, hol ennek megnyerése minden embernek elérhető lévén, a' sokszor álomnak kikiáltott egyenlőség, az emberek közt már igazán létezik.

Időnk' kettős irányának képviselői a' tudós és a' kereskedő, 's mintha éreznék hatalmuk' közös eredetét, most jobban férnek meg egymással mint az előtt még 50 esztendővel is. A' tudós már nem veti a' kereskedőt 's gyártót, hogy a' tudomány' szellemibb részét elhanyagolva az égi sugárnál, csak aranyat keres; a' kereskedő becsüli a tudóst, 's bár milly idegenek is előtte a' fellengő eszmék, még is tudja hogy gépelyei nem mozognának, kereskedése csökkenne, ha a' chemia' törvényeit föl nem fedezi, a' kereskedés-szabadság' hasznait bé nem bizonyítja, csendes szobájában a' tudós. — Lipcse egészen az új kor' városa, benne csak tudós 's kereskedő lakik 's ezen két rend, a' születési aristokratia' örököse, épen olly kirekesztő, mint az volt, 's hatalmát más-sal felosztani, féltékenyen vonakodik: 's ezért Lipcsében csak tudós vagy kereskedő élhet, 's megvetés üldözi azt, ki sem pénzt, sem tudományt nem keres, de mulat 's él, 's azért a társaság itten egyszínű, bár elmés férfiak nem ritkák. A' lakosok' két osztályát a' könyvkereskedő köti öszve, 's bár milly nehezen tűrje is a' tudós, a' felette gyakorlott suprematiát, a' könyvárosok még sem olly szükkeblűek, minőknek kikiáltatnak, már a' közös költségökön épült szép kereskedő csarnok is, mindig díszökre fog válni.

Csak rövid ideig mulattunk mi ezen városban, de mennél nyájasabban fogadtak a' tudósok, mennél szeretetre méltóbb alakban tünt előnkbe az élettől többé el nem szigetelt tudomány: annál visszataszí-

többnek látszott Lipcse' kereskedő szelleme; oly prózai az, oly józan, hogy az ember kétségbe-esnék, ha nem tudná, hogy a' nemesebb végre még is győz. A' baj nem a' pénzben, nem a' kereskedésben fekszik, a' pénz-aristokratia sokszor nagyszerű, Médicis Cosmus 's a' Fuggerek, Velencze' nemesei 's a' genuai családok kereskedők voltak, míg a' mai aristokratia' nagy része, épen oly csekélyes, oly szűkkeblű, nagytól borzadó 's kicsinységekkel bibelődő, mint a' pénzemberek. A' szatócs-szellem 's a' rendkórság időnk' nyavalyái, mellyek az élet' legszebb virágait kiszáritják, hogy herbáriumuk' bibulája közé rendszeresen eltehessék.

Lipcse'hez közeledvén, mingyárt látja az ember azon szerencsétlen szűkkeblűség' befolyását, melly irtózik egyszerre valami nagyszerűbbre áldozni, izetlen kéjházacskák, csekélyes templomok 's pavillonokkal megterhelt kertecskék, már messzéről hirdetik a' szatócs-szellemet. Nagyszerűbbek ugyan a' kertalkatok a' város körül, leromlott erősegeinek helyén, mellyek angol izlésben alkotva, a' várost élénken diszesítik, de a' szomszéd Elster' hajain túl, a' szerencsétlen kéjházikók elnyésztetik a' kellemes benyomást, 's az egésznek karácson sátor tekintetet adnak. Az izetlenség' tetőpontja azonban Gerhard' kertje, mellyet még is egy utazó sem mulasztana el meglátogatni, mert Ponyatowszky' halál- 's temető' helye. Személytől négy garas a' bemenet' ára, de ezért sokat lát ám az ember a' nem nagy kertben, doriai templomokat fővénykőből, 's chinai tornyokat téglából, köztök góth épületeket arabs kúpokkal, egyenes nyirbált fasorokat, 's angol tekervényes utakat, 's izetlen szobrokat, 's isten tudja még mit.

A' helyet, hol Ponyatowszky' súlyosan sebesítve vizbe fúlt, alacsony köb jegyzi, egyszerű felirással, lengyel 's latin nyelven; koporsója felett szintén kőkoczká áll, mellyen a' szerencsétlennek neve, születése 's halála' napja jegyeztetett föl; a' lengyel sereg emelte mind a' kettőt. Esmeretes azon monda, melly szerint egy vén jósló cigánynő, a' herczeget intette, hogy szarka által veszendő, szarkától óvakodjék: a' herczeg nevetett, de a' jóslás beteljesedett, 's a' szép hős az Elster' vizébe fúlt, midőn a' visszavonuló franczia sereg' védelmére hiv lengyeleivel a' frigyes seregek' rohanásának ellenszegülne. Nem messze sírkövétől egy kerek kertházban szép márvány mellszobra áll, 's a' nagy lovagszobor' mintája, mellyet Thorwaldson a' vásárpiaczra készített; mind kettő a' művész ajándéka. Általellenben egy mellék-szobában a' halottnak több arczképei láthatók, a' pisztoly mellyet halálában sem ereszte el kezéből, az idegenek' könyve lengyel nevekkal megtelve, 's mellette más, mellybe mind azon versezetek feljegyezték, mellyek a' herczeget 's halálát érdeklik. Számuk évenként szaporodik, mert minden költő mint egy halál-áldozatul ír ide egy pár sort, azon koszorú helyett, mellyet a' régiek szeretteik' emlékére tettek. Egy lengyel epigramm tetszett nekem leginkább, mely 1831dik év' vége felé iratott ide, 's fordítva illyformán hangzik:

Vándor, mondd, hol hon, melly száraz lenne hazátlan
Lengyel' vérétől, vagy szeme' könyjeitől.

V.

Potsdam.

Kereskedő 's tudós lakja Lipcsét, katona és tisztviselő Potsdámot. Fekvése csinos, a' széles Havel' lassú folyása, 's a' sok szélmalmok' lomhán forduló szárnyai, különös nyugodalmi character-t adnak a' dombos vidéknek. A' város symmetricus; első tekintetre látszik, hogy az úgy nevezett felvilágosodás' időszakában, a' múlt philosophicus században épült. Utczái hosszúak, egyenesek, szélesek, a' házak mind egyaránt magasak, a' szekérzörgés' elmellőzésére deszka kerékvágások tarkítják a' kövezetet, egyenes csatornák 's sorfák egyformán elevenítik az egész várost, melly mindenütt forma-ruhába öltözöttnek látszik. Legszebb épülete az új templom, mely a' híres Schenkel' terve szerint corinthetai szép oszloppal épül. Kár hogy character-e nem határozottabb, 's tánczterem ép' olly jól lehetne, vagy gyűlésház, mint templom. Ez mostani épületeink' legközönségesebb hibája, hihetőleg mivel egész időszakunk' határozatlansága 's habozása a' művész' eszméire hat, 's az ingadozó elvek, a' hit' hiánya nem is érlelhetik azon erős öneszméletű meggyőződést, melly a' régi világ s' középkor' minden műveire letörölhetetlen bélyegét ütötte 's a' célirányost a' művészetivel öszveköttötte. Fő törvénye volt, hogy a' műnek alapeszméje rendeltetéséből az eleven 's mélyen felfogó érzetnek természetesen kitűnjék, de az újaknál a' szép ritkán célszerű, a' célszerű ritkán szép. A' világ' ifjúságában szépség volt a' kormányzó eszme, 's „szépen a' jót“ főszabály; nálunk a' hasznos uralkodik, 's szabá-

lyunk: „hasznosan a' szépet“. — A' most épülő potsdami templom a' régibb, néhány év előtt elégettnek helyébe emeltetik, mellyett II-dik Fridrik épített, de valamely hiba által belseje sötét volt, a' potsdámiaiak' legnagyobb bosszúságára, panaszkodva pedig a' király a' szentírás' szavaival felelt: „Boldogok, kik nem látnak, 's még is hisznek.“

Minden lépés Potsdában Fridrikre emlékeztet, a' város felett áll Sanssoucci, mulatóvára, hol Voltairrel philosophált, hadi terveit készíté, munkáit francziául írta, kutyáit temette, 's meghalt. A' vár a' drezdai Zwinger' további folytatása, 's a' múlt század' második felének izlését mutatja, melly a' czikornyákat, a' classicus időt 's a' keleti alakokat öszveforrasztván, az egésznet francia izlésnek nevezte, melly olly tarka 's határozatlan karakterű volt, mint XV-dik Lajos' francziái. Kit Fridrik érdekel, annak Sanssoucci kincs. Itt vannak meg a' szűk székek, mellyeken ült, a' kopott bársonynyal bevont asztalok mellyeken írt, a' szobák mellyekben fuvolázott, 's kutyáival játszott, a' kis könyvtár francia történetírókkal 's stragetikus munkákkal, az egész azon rendben, a' mint halálánál találtatott. Mint ez bennem különös érzést nem gerjesztett, a' hazája' nemzetiségét megvetőt soha sem szerettem, őt ki annyira bizonyítá, hogy philosophus királyi székén despota. Nem felejtettem el Dippold' szavait, hő panegyricusa' végén: „Fridrik' uralkodása autokratia volt, 's következményei károsan hatottak a' kormányra, melly egészen gépellyé vált.“ — Birodalma' erejét, melly a' nemzetben 's kormányban fekszik, Fridrik csak seregében 's kincsében látta, 's azért polgár 's katona sehol annyira egymástól el nem vált, mint Porosz-

országban, mi a' közbizodalom' erejét gyöngíté. Fridrik nemzetével nem olvadt össze, csak az uralkodó volt ezé, a' férjfi idegen körbe tartozott, 's ezen elválás' következményei fontosak voltak, sötét árnyékot vete ez a' nemzetre, megszorítá láthatárát 's veszedelmesen táplálá a' németek' utánzási vonzódását, annyira, hogy következményeit még most is sérelmesen érezteti. Mind e' mellett Sanssouccit semmi esetre meglátogatni el nem mulasztanám, mert a' föld szent, mellyen nagy férjfinak nyoma látszik.

Egyenes fasorok, mellyek közt temérdek sok márvány szobrok fejerlenek, vezetnek az új palota felé, melly még czikornyásabb, 's minden ízléseket egybeolvasztva egészen ízetlen; a' rosz szobrok' száma, melly a' palota ormán áll, legio. — Az első teremben kitünő nagyságú porcellán díszedény látszik, a' pétervári agyagból, Miklós ezár' ajándéka; a' másik az úgy nevezett csiga-palota, ízetlenül csigákkal 's csillámló kövekkel kirakott falakkal, melly főkép' azért érdekes, hogy a' boltozatlan felett egy 100 láb hosszú, 6 láb széles 's 40 láb magas terem, nehéz márvány kövezettel emelkedik. A' királyi család most is sokszor mulat ezen várban, melynek szobái képekkel, de nem kitünőkkel, ékesítvék. — Nagy Fridriknek más kis könyvtára őriztetik itten, melly ismét történetírókat 's hadi tárgyakról szólókat foglal magában, legnevezetesebb darab benne, francia verseinek azon híres példánya, mellynek széleire Voltaire hizelgő jegyzeteit írta, 's a' francia beütéskor elveszvéen, csak néhány évek előtt találtatott fel, a' Basanói herczegnő' tárában.

A' vitéz-szalaggal díszesített kastélynagy innét bennünket egy közel épületbe vezetett, hol Rauch-

nak mesterműve Louise királyné' szobra felállítottatott, a' szép férjfélelkű fejedelmű nő nyugágyon fekve alkottatott, hó fejér márványból, lágy álomba merülve, kezeit keblén keresztbe vetve, arcza a' mint mondatik hasonló, a' nyugalom' kifejezése jó, a' redőzet nemes, a' szobor az ujabbak közt a' legjelesebbekhez tartozik. A művész különös szeretettel dolgozá, a' hálaadat vezette kezeit, mert a' királyné volt az, ki fiatal inasában a' művészet ébredését sejdítve, neki lehetségessé tette, hogy azon polczra emelkedhessék, mellyen most, mint Német-ország' első szobrása áll. Távozni akaránk, zavarba jöttünk, nem tudván a' borraivalónak adatása vagy nem adatása által megsértjük-e még inkább a' kastély-nagyot, végre az adást próbáltuk, 's imé a' veres szalagú hős mély meghajtással köszöné a' tallért. Távobbb az úgynevezett barátság' templomában, a' Bayreuthi markgrófné' szobrát néztük, melly bár rossz módoros izlésben készült, mint 2 Fridrik satyrikus epének tanúja, különös bájjal hat a' nézőre. A' grófné, Fridrik' legkedvesebb testvére, löcslábú volt, bár jobb lába igen szép, ezt a' szobrász által fedetlenül parancsolta alakítatni, ruha-redőzete a' másikat eltakarja, de Fridrik úgy faragtatá, hogy a' leplezetten ált is látszik az idomtalan forma.

Csatorna választja Sanssouccit 's a' királyi kertet a' korona-örökösétől, melly kisebb, de szebb. Különösen meglepő a' ház benne, pompéji izlésben, belülről 's kívülről viaszfestésekkel, vitor, határozott színekkel ékesítve; a' ház körül diszedények állnak, szökőkútak csergedeznek, érczháromlábúk fénylenek, 's az olasz módra borággal körülfontt csarnok, egészen elfelejteti az éjszaki égaljt. Közel ezen régi

ízletű lakhoz, mert palotának kicsinysége miatt nem nevezhetem, egy új olasz épület fekszik, alacsony fedéllel, víztől körülfoltyva, borágtól körülfonva, csinos rendetlenséggel az unalmas éjszakai részaránosságot elkerülő, terrasokkal ékesítve, melyeken virágok illatoznak csergedező patak által elevenítve, mely régi tört márvány koporsóba hullatja tiszta cseppjeit. Itt lakik a ' korona-örökös ' kísérete.

Potsdam ' körözetének a ' szélesen folyó, tó-alakú Havel, 's a ' fenyő-fákkal kevert haraszt facsoporzatok, messziről nagy kellemet adnak. Az új híd a ' Havelen ált nagy könnyűséggel olly jól égetett téglából épült, hogy a ' régiekkel is kiállják az összevasonlítást. A ' híd megett balra, Károly herczeg ' szép kertalkatja, jobbra a ' Vilmoséi ékesítik a ' tájékot, mely víruló oasisként kitűnván a ' marki homok-tengerben, háladatosabb érzelmeket gerjeszt, mint más helyütt sokkal szebb tájékok ; mert csak állandó szorgalom teremhet itt valamit, a ' terméketlen homokban, melyben még a ' fű is kiszárad. Vilmos herczeg, kertének közepében a ' dombon, mellyről a ' kinézés legszebb, régi vár formára építetett mulató házat, a ' lovagkori izlést mostani kényelemmel párosítva. Feladata szerencsésen fejtetett meg, 's nem maradott ízetlen játék, bár kisebb mint a laxenburgi lovagvár, 's butorai újak.

Még szebb pont Potsdam ' környékében a ' pávasziget a ' Havelben. A ' múlt század kezdetével, üveggyár volt itt, később kietlen erdő, végre a ' király faházat építetett itten, körülte több emeltetett, mig az egész sziget szép kertté lett, melyben szabadon 's rekeszek megett számtalan külföldi állatok tartatnak. A ' sziget több festői helyekkel bír, 's a ' gyepek zöld-

jének megtartására nagy gőzmozgony által nyáron naponként megöntetik, csak kár, hogy az egész nem egyszerre, nagyobb-szerű terv szerint készült, mert így a' mint áll, időnk' bélyegét viseli, részletesen szép, egészében nem öszvehangzó. Különösen csinos az úgy nevezett danczigi ház, melyet a' német lovagrend Danczigban szép góth-izlésben épített, később kalmár kezekbe kerülve, már szélyel kezdődött bontatni; de a' korona-örökös megvette, a' négyszeg kövekből épült homlokfalat, szétvitte 's itt újra öszve rakatta. Még nevezetesebb a' gyönyörű üvegház hol a tropikus növények festői csoportozatokban, az aequatori éghajlatot varázsolják előnkbe; széles levelű pisangok állnak itten 's hegyes lombu pálmák, kövér kaktusok, 's csudálatos aloëk, körülfonva a' buja tropicus repkénytől, mellyen csillogó lepkékként tarka virágok ülnek. „Angyalok alkották őket — így szól egy francia író — beléjük fújtak, hogy kerekítsék alakjokat, illatos lehelletök benmaradt.“ A csalódás' kiegészítésére egy indus pagóda álttört márvány falakkal rejtőzik ezen tropicus liget alatt, melyet a' forró égalj' csillámló madarai körülrepdeznek.

VI.

Berlin.

Berlini mulatásom alatt is a' régiségek 's műgyűjtemények vonták leginkább magokra figyelmemet, nem mintha a' jelen kor' küzdéseivel nem gondolva, a' múlt ezredekhez visszavonulva, a' forró élet' öléből a' hideg holtakhoz kívánkoznám; mert nem vagyok sem olly gyáva, sem olly erős, hogy a' jelen'

viharában részt nem véve, megállhassak: de midőn a' felekezetdüh, mindent örvényébe ragad, 's a' percz' minden szenvedélyei még a' theologiára, philosophiára 's költészetre is erősen hatnak, milly kíváncsatos akkor menedékhelyet találni, mellyet a' pártok' szélvészese el nem ért. Illy menedékhely a' régiség 's művésze, melly nem csak a tudósnak, de minden műveltnak nyitva áll. Szenvedelem nélkül jár itten barátja, mert lába régen bedőlt 's újra viruló sirhalmokat tapos, azon szent földön jár, mellyből a' jelennek terebélyes fája felnőtt, 's a' közös törzsök-nél elfelejtve a' felekezetiséget, a' radical és tory kezét fognak. Így megszűnik a' harcz az amerikai indusoknál, a' veres pipaszikla' közelében, mellyből a' régi monda szerint a' törzsökők szedtek, 's a' pipa szent békejellé lett. De különben is nem híjába élte az emberi nem ifjúságát, 's négy ezred' öszve halmozott tapasztalása nem haszontalan századunknak. Nemünk' ezen ezredekről szóló oklevelei a' fenmaradt írók 's emlékek; de midőn az író mindig tulajdon szemüvegét tolja olvasójának orrára, 's mindent egyedsége' színében mutat: akkor az emlékek, mellyeknek tömegében az individualitás elenyészik, tisztán adják korunk' szellemét és könnyítik azon közhasznú, jelenre ható, általános nézeteket a' régi világról, mellyek könyvekből olly nehezen szerezhethők. Könyvtárakat ált kell olvasnunk, míg az időszakok' szellemét megismerjük, míg az, az emlékekből hamar 's gyönyörködtetően érzékeink által értelmi ereinkhez szóll. De mi Magyarok általjában el szoktuk feledni, hogy nem vagyunk tegnap szült nemzet, mint Amerika; az ifjúság déli bábja kápráztatja szemeinket, 's a' régiekre vissza nem tekintünk, felszabadúlt rab-

szolgái a' diák nyelvnek, a' latint is megvetni hajlandók. De ki ne tartaná megbocsáthatónak, hogy inkább előre nézünk, mint hátra. — Illy gondolatokba merülve a' museumba menék, Berlinben, azon ország' fővárosában, melynek utolsó honja' nyelvét irtó szolgája a' mult század' második felében megholt.

Gyönyörű épület a' museum, Schinkel híres építész' remeke, az új kor' építményeinek könnyen legjelesebbike, melyet lángeszű műnek mindjárt eredetisége bélyegez. Nem hasonlít régi görög templomhoz, sem Palladio' műveihez, de első tekintetre azon sejdítést szüli, hogy a' művészet' temploma. Szép ioniai oszlop-csarnoka előtt óriási gránit serleg csillog a. déli nap' sugarában, mely a' piacz' közepén, hol a' museum emelkedik, egy hatalmas szökőkút gözmozgony-hajtotta vizében számos szívárványokra oszlik; — a' szép tér a' homok-körözte Berlinben megkövesült fata morgana a' homok-pusztában. Szint' olly meglepő, mint a' museum' külseje, a' műkincsek' elrendelése benne. Az első terem nagyszerű rotunda, melynek sárga oszlopai közt a' régi istenek' márvány alakjai állanak. Hosszú terembe jön az ember innét, melyet két sötétlő veres porphyrt utánzó oszlopsor ékesít. Közepében áll a' híres imádó fiú, érczből a' görög művészet' legszebb idejéből, Nagy Fridrik által 10,000 talérért vásárolva. A' többi szobrok csoportozatokban állják körül az oszlopokat, halvány alakjaikkal ezeknek sötétlő színe előtt kimondhatatlan nagyszerű benyomást szülvén. Az istenek' terméhez egy oldalról a' mellékszobrok' csarnoka, a' másíkról a' császároké csatlakozik, mind a' kettő szép oszlopsorokkal. Gondolkodva jártam itt a' római császárok' mellszobrai között, 's Tibér' alattomos arczkifejezésében, Claudius'

bárgyú vonásaiban, Titus' jószívű szemeiben, Lucius Verus' keresett hajfodraiban 's sültött göndör szakállában, Caracalla' zsványarczában, a' régi világ' egyes személyek lelkületétől függő gyásztörténetei előtttem feléledtek, midőn egyszerre Caesar' szikár, jelenetes szobra' általellenében egy új alakra akadtam — Napoleonéra. Harmincz év mult csak a' jenai, húsz a' waterlói csata óta 's már elnémult a' felekezetek' gyűlölete 's a' császár' nagysága még a' berlini museumban is kivívta illendő helyét Caesarral általellenben. A' szobor-gyűjtemény alatt a' díszedények terra cották, ércz-alakok, 's vésett kövek' gyűjteménye rendeltetett el; felette a' képcsarnok áll, melly bár öszve nem hasonlítható a' dresdai kincsekkel, még is szinte olly érdekes annak, ki nem csak a' művészet csillogó virágát bámúlni, de szerény bimbáját 's gyengéd csiráját is esmérni kívánja, 's azon pár-vonalt, mellyel a' művészet mindig a' nemzeti élet' áradó vagy apadó hullámit követte.

Nem messze a' museumtól az építő académia emelkedik, melly Schinkeltől nemében egyetlen pontossággal vakolatlan téglákból építetve, a' régiekre emlékeztető agyagból szorgalmasan égett diszítványokkal rendeltetését mindjárt gyanítatja. A' szép palota' második emeletében Schinkel lakik, a' lángeszű építész, közel legfelségesebb művéhez, a' museumhoz. Itt láttuk milly nagy szerű ezen művész' phantasiája, midőn rajzaihoz vezettettünk, mellyek terve szerint viaszfestékekkel a' museum' oszlopcsarnokát ékesítendőek valának. Ő maga nem volt otthon, mellének gyengesége a' cseh fürdőkben tartoztatta. Ezen rajzolatok a' legnagyobb műemlékek időnkben, a' világ 's emberi nem' történeteit megtestesítik, 's mint a' természet egészben

olly jelenetesekek, mint egyes csoportozatokban szépek. Az első képen, mintegy bevezetésül az egész képsornak, Uranosz ül a' királyi széken, körüllejtve a' csillagzatok' éjjeli tánczától. A' másik hosszú képen Saturn, 's a' Titánok az előkor' sötétjébe visszavonulnak, élesztő tüzet terjesztve; a' világ' új folyamatát elkezdi Jupiter, előtte az első világosztogatok a' Dioscurok; Prometheus a' föld' első lakoi számára a' tüzet elorozza. Saturn' birodalmára emlékeztetve elnyúlik az éjjeli egen a' hold fellegzet' nyája. Selene ragyogóan hajtja szekerét, élete a' Diánaiba ált-menvén vadászalakok jelennek meg, mint az íjász' 's oroszlány' csillagalakjai. Serény égi hatalmak segítenek az éjnek sötét leple' feltárásánál, mellyből az alakok kifejlődnek, gyermekei körülte nyugosznak. A' meleg sötétben fekszik minden eredetnek csirája, a' szerelem', serkenés', 's ébresztés' különféle képében. Sokszínű élet elemei fejlődnek ki a' virradó nap eleibe menve. Egy álmom, ébredéssé válik 's a' még alvó anya szeretet munkás életbe vonatik különféle alakok által, mellyek munkára 's aratásra mutatnak. Még állva, gondosan bétakartatik a' háború, mert hatása ideje még el nem kezdődött, előtte szűz másák' vidám társaságában lebeg a' béke, 's egy égi gyermek termékenyítő essőt önt a' földre. Tudomány-elemek mutatkoznak, mélységek méretnek, háborgatva jönnek természethatalmak közbe, a' szélvészkek által éjmadarak rezzentetnek fel az erdők-ből, ég-gyermekek ezen Saturn' országából felmaradott teremtésekkel vívnak 's előlök megfutamodnak; mag, himpor, 's termékenyítés gondosan lehintetik 'a földre, a' felegzetből hűsítő éj-harmat öntetik le, kakas hírdeti a' napot, mellyel a' gond kezdődik. Éj-teremtények üldözései elől az anya gyermekét oltalmába

veszi. Földmunkálatra mutat egy kertészpár, a' vederből reggeli harmat csörgedez a' virányra, hárfakar hirdeti reggel felhőkben a' nap' keltét, harmatos búzaföldekről éneklő pacsirták emelkednek; Venus, a' reggeli csillag, követi a' napot 's Erosznak jelenti földi rendeltetését, a' reggel fellegzetből a' remény' s' a' jövő nap' tiszteletének vidám képei emelkednek, a' nap' fénykörének felhőzetében a' Gráciák' hirdetőji vezetik a' napisten' szent hattyúit, ki négy lován kilép a' tengerből, fényt osztandó a' világnak, vele lebegnek a' Gráciák, azt szépítendő. A' kép ezen utolsó része csaknem egészen világ kevés alakokkal úgy hogy az ellentét' szándéka érezhető. Milly gyönyörű költészet rejtezik ezen képben 's még is gazdagabb a' harmadik. Pásztor nemzetek, csendes természet-éldeletben látszanak kezdetén; — a' reggel sybilla' tengerparti barlangja előtt a' kelet' természetének teljében magához vonja az ifju ivadékot, a' jövőnek magyarázata által, melyet levelekre jegyez föl. Durva vadász népek lépnek le az erdős hegyekből, meghatva a' sibyllinus a' költői ihletés' magasabb kecseitől; Psyche a' másával húrokat vonnak lyrájokra a' költő' kunyhójában; a' nép részt vesz az erős ügyesség' versenyében; a' költő ifjú geniusza ihletést hangoztat ajkairól, köröztetve ifjaktól, kik szeretően körülte foglalatoskodnak, legyeznek, forrásokkal játszanak. Itt látjuk az első merényt a' természet' szépét művészet által megtartani, midőn egy ifjú szeretője árnyát szénnel körülvonja a' sziklán. Az élet' nyarában 's delében az aratóst találjuk 's örömeit; a' búzaföldön gyermekek 's nyulacskák játszanak. A' Helikon' tetején Pegasus' dobogása alól a' képzelet' forrása ered, 's ártatlan nymphák édelgései közt lecsörgedez a' kútba, melyből

a' szerencsételtetett ember az ihletés' italát meríti, 's jóltevő lényektől veszi, hogy földi léte szépüljön 's az ég' sejdítései elő elvei kísérik, kifejlődésében az előhaladás' törvényei alatt. Egy fiatal hőst az ihletés' forrása szép merész tettekre hevíti; — hanga élv, ártatlan pajkosság a' phantasia' elemével. A' költészet' patakjának leomló fátyola alatt a' föld' mély gyomrában feltűnnek a' párkák, mellyek a' földi élet' törvényei felett kérlelhetetlenül örködnek. — A' költői lepel nekik is nyájasabb alakot kölcsönöz; emberszerető nemtők játszanak körülök, boldog lények a' szépség' elemében úszva 's azt másoknak osztogatva. A' távolban az erdő' hangája, megilletik a' szárnyas lónak örülve; a' szép özönt jóltevő nymfák kútba öntik, honnét egy fiatal költő merit; meglepve közelít egy törvényhozó a' szép forráshoz, melly őt is hűsítendi. Ezt követi az emberiség ősze 's estéje; a' művész' műhelye régi emlékekhez csatlakozik; művészi kéz által ered a' szobor, a' geniusz' befolyása alatt, kellemesen vezet maga a' természet diszitményekre, az acanthus körülfonja a' corinthy oszlopfő' formáját; 'a műhelyben segédek 's tanítványok dolgoznak. A' szünet' ünnepe a' tél' kezdetét már a' tűzhely házi lángját megkívánja; az anya melengeti a' tűz fényének örülő gyermekét. Győzedelmesen térnek vissza a' hősök, az öregség a' másák' szép tánca által mulattatik, mellyek estragyogásban 's holdfényben az öregséget meglátogatják. A' képnek hidegebb 's sötétebb árnyéklatai mind inkább 's inkább éreztetik az éj' 's tél' közeledését; gondokba merülve néz Psyche a' bölcs' házából kedvencze felé, ki magas sziklaszékről az éjjeli eget vizsgálja, 's a' csillagzatok' lejtéseit kutatja. Luna lelép a' tenger felé; egy ősz elmerül az elem' szem-

lélgetésében, mely áradva jó eleibe; a' merész hajós magával viszi a' muzsa' köszöntését, 's kievez a' távol holdvilágította tengerbe. — 'S így el van végezve a' körfutás, a' reggelből éj, kikeletből tél, pásztorból kereskedő lett, 's azért az utolsó táblán a' bú képezetik egy sírhalom körül, mely felett új reggel emelkedik. — Ez azon nagy költszet' tartalma, melyet Schinkel, Fichtének egykor legkedvesebb tanítványa, a' museum' képdiszévé terveze, 's előlegesen aquarelben kivive: ez azon compositio, mely a' művészet' ujra születésére mutat, 's régi álláspontjára visszahozza, hol eszméket alakokban fejeztett ki, 's mutatja hogy a' valódi költszet 's festészetnek egy az irányok, a' philosophia.

A' museum 's Schinkel' rajzai Berlin' legköltőibb oldalai; 's ezért bővebben említettem; mert Berlint különben a' takarékoság 's pedant csekélyes rendszerkor bélyegezi. Az új városban az utcák oly egyenesek mint a' potsdamiak, egy pillanattal álnézhetők, hogy mindjárt látszhassék, hová ki jár. Még alkalmatlanabb szélességők, mely tisztán tartásukat lehetlenné teszi főkép, mivel föld-alatti csatornák' hijában csak fedetlen moslékárkok húzatnak a' házak előtt, 's a' szél az egyenes utcákban semmi ellentállásra nem akadva meg nem tört erővel hajtja maga előtt a' porfelleget. Bérkocsit ritkán lát az ember, az úgy nevezett droskék' száma 120, ezek a' rendőrségtől függenek. A' mint az ember a' könnyű, nyílt, fedetlen kocsira ül, mellybe egy ló fogatott, a' kocsis hosszú orosz ködmönének széles övéből czédulát húz ki, mellyen droskéje' száma, az időjegyzet 's a' fertályóra, melly húsz perczcel számítatik, ára $7\frac{1}{2}$ garas egy, — 10 két személyre ki van nyomva, 's óráján az időt meg-

nézi, 's a' kocsizaj' végén minden óráért három czédulát ad ált számadásként a' fizető kocsikázónak. — Ezen rendszer az idegeneket zsarolástól 's csalatástól menti, 's a' rendőrségnél a' számvetés' alapját teszi, mert a' kocsis minden reggel kapja czéduláit, mennyi estve közülök hibázik, annyi fertályóra bértől számolni tartozik. Illyféle bérkocsi leggyakrabban a' „hársfák alatt“ nevű csinos utczában, melly nevét nagyszerű hársfa soraitól kapta, 's a' dóriai oszlopszatú brandenburgi kapu által a' Thiergarten név alatt ismeretes közkerttől választatik el. Ez távolról sem hasonlítható a' bécsi Prater' nagyszerű kertalkatjaihoz, százados cserfáihoz 's buja vegetatiójához; vékony bikkfák, mellyek pusztá homokból emelkednek olly csekélyesek, mint a' kis Spréa a' szőke Duna mellett; csak hogy a' Spréát Berlin mellett vitorlás hajók elevenítik, mellyek Dunánk' büszke hátán még eddig meg nem jelentek.

A francia herczegek' tiszteletére seregszemle tartott. Már jókor reggel kimentünk a' fővény fenyérre, melly a' várost körülveszi, droske, bér — 's úri kocsi egymást érte, kutyák tejet vontak taligákban a' város felé, porfellegek közt mentek ki az őrsereg-ezredek, előttök utánok egész Berlin. A' szemlét leírni haszontalan, minden katona ünnepélyek hasonlitanak egymáshoz, csak részletei különböznek. Nálunk a' zászlók' víg lobogása, a' muzsika' szédítő hangja, a' sereg' gyors mozdulata, a' segédnökök' iramlása élénk 's víg képpé változtatják a' seregek' békes gyakorlatát; de itt szótlan léptettek, hallgattak, bevonva vitettek előre a' zászlók, az egész szomorúan unalmas volt. De lelkiületére nézve is nagyon különbözik a' porosz sereg a' miénktől, a' tisztek közt nincs azon testületi szellem, melly nálunk annyira uralkodik, mert ritkábban nőte-

lenek, feleségeik által különböző körökbe vonatnak, hol egymással öszve nem akadnak olly könnyen. De a' közkatonaság is különbözik a miénktől, műveltsége által, minek jeléül a' museum mindennap közkatonákkal telve volt, kik itt a' művészet' remekeit csodálták, míg a' francia seregek' jelenléte őket a fővárosban nagyobb számmal öszvegyűjté.

Berlinről szólván, lehetetlen nem említeni két intézetet, nemökben egyetleneket, a' királyi vasöntőgyárt 's az ipar-iskolát. Az első a' Spréa' partján épült, mellynek vize által a' mozgonyok' nagyobb része mozdíttatott, de bizonytalan lévén ezen erő 's a' kerek alól csapó, gőzerőmű hajtja most a' mozgonyokat. A' műhelyben a gläubiczi Antal' 's királyhutta durva vas, részint közönséges lángkemenczékben, részént kúpkemenczékben, mellyekből az olvadt vas részenként is kivehető, olvasztatik, 's agyaggal minden izben körültapasztott vasedényekből formákba öntetik. A' kemenczék' hengerfúvó műve 10 lóerejű gőzöny által hajtatik melly azonkívül még két henger esztergályt, csavarfúrót 's vágó erőművet mozdit. 'S minthogy az egyik kemencze a' hideg levegővel, mint nálunk mindenütt, a' másik az új találmány szerint meleggel fúvatik, legjobban látszik milly nagy az utóbbi mód' nyeresége, mellynél két mázsas vas' olvasztására csak annyi kőszén szükséges, mennyi amannak 125 fontra. — A' gyár kis tárgyak' öntésével nem bíbelődik, 's minden hónapban 1000 mázsát önt, öntvényei közt legnagyobb kelete van a' vas-harangoknak, mellyeknél ugyan a' tiszta érczhang hibázik, de mázsájok csak nyolcz tallérba kerül, míg az érczharangoké hatvanba. A' raktárban régiszerű díszedényeket, domború műveket, 's szobrokat lát-

tunk, diszitményeket 's ékesítéseket, mellyeknek finomságát 's tisztaságát még semmi más országi gyárak el nem érték, 's mellyeknek okai a' vas' jósága, a' homok' könnyűsége 's a' dolgozók ügyessége. De ezen munkák' tökélye mellett is előre látható, hogy az olcsó vas még is a' művészetben el nem foglalhatja az ércz' helyét, 's hogy nagy művész nemes eszméjít soha illy nemtelen ásványban ki nem fejezendí, melly elébb utóbb az emésztő rozsdá' martalékjává lesz. Sőt kisebb ékességeknek, nyaklánczoknak, fülbevalóknak a' vas, csak a' józan Poroszországban használtatik; máshol jobban szeretik a' drágább ezüstöt 's aranyat művészet által nemesíteni, azért-e hogy a' vas olly sötét és fénytelen, vagy hogy illőnek nem tartják asszonyaink, hogy azon ásvány diszesítse őket, mellyből kard készül és bilincs.

Nagyobb befolyással bír az életre az ipar-iskola, mellynek látogatására csak nehezen kaphattunk engedelmet, nehogy a' tanulók a' mutogatással sok időt veszítsenek. Egy híres német író így írja le, midőn a' Görögöknek hasonló intézet' felállítását ajánlja:

Ezen csudálatos intézet minden mesterségekre terjed, mellyek fa- 's érczmunkával öszveköttetésben vannak. Czélja a' természettudományok', a' chemia 's mechanica szülte módok' 's tökélyetesítések' életre hozatala, mellyek Franczia- 's Angolhon', Németország' 's Amerika' bámulandó iparmunkásságát növesztetni meg nem szűnnek. 'S azért a' legjobb erőműveknek tökéletes gyűjteménye találtatik itten, minden legujabb találmányok' mintáival, 's számos gipszleöntvényekkel, lenyomatokkal 's rajzokkal, az ifjú művészek' izlésinek képeztetésére 's a' szép' érzelmének felélesztésére. Hozzá vannak csatolva az asz-

talos-, lakatos- érczöntő-műhelyek, valódi mesterek' igazgatása alatt, el nem felejtve a' matematika' 's rajz tanítóit, a' tanulók' oktatására. Mind a' mi ezen intézetből ered, úgymint fabútorok, új szerkezetű hidak 's molnák, házi eszközök 's érczsobrok, jó izlésök 's tökélyök által kitünő. De mind ez csak mellékes eredmény, a' fő, a' fiatal művészek' képeztetése, mellyek itt neveztetnek, 's tanulások' végén 'a már létező intézetek' elnökével öszveköttetésbe lépnek, újakat alapítanak 's így az ipar' tökélyesedését az ország' minden részeiben terjesztik.

Az intézet' tanulóivá a' kézművesek' legjobb legényei választatnak. Minden tartomány' kormányzója köteleztetik kettőt esztendőként választani 's az ember biztos lehet, hogy a' választás helyes, mert ha középszerű lenne a' tanítvány, visszaküldetnék azon tisztviselő' szégyenére, ki őt Berlinbe küldötte. Az intézetben a' kormány' költségein tartatnak, sőt fizetésökből még némi takarításokat is tehetnek. A' műhelyekben gyakorlat, egyenlő léptekkel jár az iskolai tanulással, de ezen tanítás minden szigorúsága 's mélysége mellett, alá van vetve mindig a' kézimester-ségek' szükségének. Lehetetlen képzelni azon ipart 's buzgóságot, mellyet ezen érdekes ifjuság, úgy szólván Porosz-ország kézműveseinek választmánya, ezen igazán királyi intézetben mutat.

A' mint a' tanulásnak vége lett, sokaknak közülök még szükséges eszközök is adatnak, hogy Francia-honban, Angliában, Amerikában utazhassanak, 's tulajdon szemeikkel 's nagyobb számban láthassák azon rajzokat, mintákat 's műveket, mellyeket csak leírásból ismertek, 's tanulhassák az újat. Visszajöven utazásaikból némellyek közülök visszalépnek az inté-

zetbe, hogy annak nyereségére fordítsák azt, mit az idegeneknél tanultak, 's csak a' háladatosság' ezen tette után folytatják tovább pályájokat.

Terjedtebbek valánk ezen mű- 's mesterség-oskola' érintésében, mert az ember példákból könnyebben tanul mint tanákból. Utánozzátok azért ezen példát, melyet Némethon' intelligentiájának 's magas civilizációjának középpontja ad, vagy ha eszközeitek e' pillanatban nem elegendők, tegyetek hasonlót kisebb mértékben, de kapcsoljatok hozzá egy hasonló intézetet azon kézművek iránt, melyek gyapjával, pamut-tal, selyemmel foglalatосkodnak. Európa', 's az illy intézetek' emberszerető kormányai a' görögnek kivétel nélkül jóakarói, szívesen nyujtandanak segédkezet, 's ezen pillanattól fogva látandjátok az ipart 's mechanicus mesterségeket viráгzani, azon országban, melynek felserkenése eddig csak régi urainak durvasága által tartóztatott vissza. „Fellépén egyszer ezen pályára és segítve egy bölcs kormány' gondoskodásai által, műhelyeitek' ipara rövid idő múlva a' régi Európaéival versenyezend.“

Igy szól Thierisch a' görögökhöz, hires munkájának: „De l'état actuel de la Grèce“, második része' második czikkelyében.

VII.

Hamburg.

A' tenger' közele egy egész darab középkort egész a' jelenig épen tartott, 's ez Hamburg. A' város' minden részlete Hanzára emlékeztet, a' német város-szabadságra, 's a' középkori patricius kevélységre ;

olly csekélyesen kényelmes, olly józanon száraz. Bár a' francia forradalom 's bevétel óta már nem második kereskedőhelye Európának', institutiójit még is megtartotta, 's a' régi hanzeaticus formákban maradt 's mi csuda, ha a' külső alak is a' múlt századokra emlékeztet: a' szoros utcák 's bennök itt ott egyes fák, a' magas házak csúcsaikkal, számos ablakaikkal, régiszerű kapuikkal 's kivésett diszitményeikkel; a' csatornák, mellyek helyenként a' házakat mossák, s' az utcák' helyét egészen elfoglalják, hogy az áruk' szállítása a' raktárakból a' kikötőbe könnyítessék. Csinos a' városnak újabb-szerű része, a' Jungfernsteg, hol a' szép házak előtt fasorok övedzik az Alster' tiszta vizét, mellynek öszvegyült habjai itt kellemes tavat képeznek. Elevenebb a' kikötő, hol a' hajók százanként csinos rendetlenségben állanak, hosszú árbócokkal, öszszetekert vitorlákkal, 's a' kötelezet' szabályos hálójával, fáradozásaik után nyugodva, 's nyugalomban is az emelítő habok által lassudan mozgatva. A' város' lerontott erősei mint majd mindenütt Németországban, szép kertalkatokká váltak, mellyeknek zölde a' házak' hosszú falsorai által elfárasztott szemet olly kedvesen mulattatja. Az úgy nevezett „hamburgi hegy“ elővárosba mentünk innét, melly a' szabad várost a' közvetlen szomszédságban fekvő dán Altonától elválasztja 's a' népgyűlhelye. Alakosok ütik itt fel sátorait, marionettek tánczolni, külföldi állatok ordítanak, muzsika szól, közbe-kiáltanak a' szerencse-játékokra meghívók, Gáspártheatrum 's műlovaglás zajlik, a' nép tolong, legalsóbb osztálya kicsapongó örömmel, 's idomtalan mozgásokkal izetlenül piperézett, vastagon festett, nagy lábú, puha szívű leányokkal tánczol itt 's amott

az alsóbb polgári rend, mulatásában a' jó társaság' illedelmét nevetségesen utánozza. Az egész a' Prá-terre emlékeztet, csak hogy a' bécsi nép' szépsége, eleven vigsága 's könnyű mozgékonyága sokkal élénkebb benyomást teszen, mint a' hamburgi hegyen a' közönséges arczvonatok 's tompa muzsikánál a' lassúdan élhetetlen táncz. Bérkocsin Altonán ált Ottenseebe mentünk innét ki, hol Klopstock el van temetve. Mint költőhöz illik, az út mellett nyugszik ő, az élők' közelében, terebélyes hársfák alatt, melyek sirja felett vígan virulnak, mint a költő emlékezete.

Másnap reggel gőzhajóra ültünk, de ellenkező szél miatt, csak délután értünk a' tengerbe, hol gyorsan előre haladva, estve felé csak alig látszott alkonyuló távolban Némethon' partja. Milly különböző alakban tünt fel előttem, a' német' élet másfél hónap alatt, ezen közép pontnélküli nemzetnél, mely mindenütt égálj öszveköttetések 's viszonyok által különbözően fejlődött ki a' különböző országokban: „facies non omnibus una nec diversa tamen, qualem decet esse suorum“. De található egy alapvonal az egész nemzetben, az, hogy az ideák' országában él, mi még a' vig bécsinél is a' német' fő típusa, 's még is azt, mondja L'herminier „à Vienne on ne pense pas“.¹

Ezen csaknem mindenütt igaznak tartott idea főkép onnét ered, hogy a' bécsi keveset ír, hogy ő nem hírnöke tetteinek, mint a franczia, hogy nála a' toll nem fegyver, mint az angoloknál. Nem is tudom honnét eredett azon balítélet, hogy ki írni, gondolni is tud; hiszen épen az irás az, mi a' forró gondolatot jegével megfagyasztja, mi az élőt koporsóba zárja,

¹ Bécsben nem gondolkoznak.

mint a' test a' lelket. A' szó a' gondolat' teste 's lebilincseli azt, melly szabad mint az ég, 's lehet-e fájdalmasabb érzet, mint midőn az égi gondolat púposan sántít előnkbe, vagy csörgő lánczot hordszol maga után 's piszkos foltok fedezik. De legjobb esetben is a' szó 's gondolat ellenségek maradnak, 's csendes béke a' fegyverek' zajából. A' szó letörli a' gondolat' lepkeszárnyairól az aranyport, elemésztí leggyöngédebb illatát, gyengíti legóriásibb erejét, 's ha szépségét meghagyja, jóságát elrabolja. A' gondolatnak csak egy fia van, a' tett, a' szó csak mostoha gyermeke; de néha még is elrabolja amannak gazdag örökségét, mint midőn Göthéből nagy férfi helyett nagy író lett. Érezte ezt Byron, ezen tettekre vágyó titán, 's ki lehetne olly durva, kiben szánakozást ne gerjesztene ő, mikor az életbe ki nem törhető szenvedélyei' belső vitájában felkiált: „Actions, actions said Demosthenes, actions, actions I say, and not writing, least at all rhyme.“¹

Szász-országban, a' reformatio' honában, most egy szük mellű aljas szellem uralkodik a' népnél, melly constitutionalismus által palástoltatik, de mindekkoráig bizonyos, hogy két kamara-rendszerök csak annyiban volt hasznos, mennyiben a' nép látja, milly nehéz országot közmegelelésre kormányozni.

Szerencsésebb e' tekintetben a' porosz nép, mellynek példája mutatja azoknak fonákságát, kik az egész világot egy minta szerint szeretnék elrendelni, bár látják, milly sokszínű ruhában jelen meg a' természet mindenütt különbözően, bár látják, hogy az egy-

¹ Tetteket, tetteket, monda Demosthenes, tetteket, tetteket mondom én, 's nem írni; legkevésebbé pedig rímeket.

formaság halál. Porosz-országnak constitutiója nincs, de van két erősebb institutiója, melly a' népbe mélyen behat, 's a' jólétet biztosítja. Az első a' népiskolák, mellyek a' legalsóbb rendekig világot 's tudományt terjesztenek, miután az egész birodalomban a' kényszerített robot-megváltás által a' haszonbérlo parasztból valódi birtokos lett, 's így benne 's a' polgárban, ki a' híres városrendszer szerint maga választja felsőségét 's általa maga kormányozza magát, önérvés gerjesztetett. A' másik a' Landwehr, a' kivétel nélküli katonáskodás három évre, melly az egész nemzetnek nemesebb, 's férfiasabb tartást adott, 's katona és polgár között azon rettenetes hézagot elenyésztette, melly szerencsétlen helyzetekben 's időszakokban a' katonából hontalan rabszolgákat, 's a' polgárok rémképeit alkothatja.

Igy elmélkedém a' haboktól ringatva, míg a' tengerkórság félbeszakasztá gondolatimat, 's a' legprózaibb módon érezteté velem Neptun' hatalmát.

VIII.

Angolhon.

Europának e' pillanatban legérdekesebb pontja Angolhon. Oda néz minden politikai felekezet' vezére, mint mágnestőre a' kormányos, 's Peel' vagy O'Connell' szavára egész világrész fülel, míg más oldalról angol szokás 's társadalmi csín, csaknem minden nemzethez utat tört magának, 's a' Westend' társas körei azon fokra hágtak, mellyen a' forradalom előtt a' francia udvar állt, önkényes törvényhozója azon szabályoknak, mellyek Europa' minden művelt társas köreiben szentül

tartatnak. — Hogy veszhették el a' francziák ezen felsőbbségöket, hogy mehetett által a' társasági formák' királyi pálczája az angolokhoz, kiknél a' radicalismus naponként terjed, míg a' ruha- 's divat-istenek még mindig a' Seine' partjáról parancsolgatnak a' világnak? Ezen kérdés' magasabb szempontbóli vizsgálatánál mindjárt szembe tűnik, hogy méltóság a' világ' történetei' minden időszakában mélyebben hatott, mint a' csillámló ész' mozgékony-sága, 's azért ezredek óta e' volt a' jó nevelésnek megismértető jele. — Ezredek óta le akarta dönteni királyi székéről a' csillogó lángész, de méltóság megmaradt az emberi dolgok' igazgatója, szűk társas körökben, mint világtörténetek' tágas mezején, sőt a' művészetben is. A' legrégebb szobrok a' görög szobrászat' szép idejében is a' legszebb művekkel egyformán vonták magokra a' figyelmet, minden fessességök 's tökélytelenségök mellett, 's még a' császáridőkben is megismertetett bennök az isteni. Csak addig maradt Athén Göröghon' vezetője, míg műveinek fő bélyege csendes méltóság, 's a' lélek' szenvedély nélküli béke volt. A' peloponnesi háború változtatá ezt. „Érzékiség 's szenvedélyesség léptek egy részről, a' másikról az ész' 's szó' sophistikai kiművelése, a' régi időknek erős, 's megállapodott érzelmektől vezérlett gondolkozásmódja' helyébe, a' régi nemzeti elvek' korlátjai lerontattak, 's köz életben mint művészetben élvezetvágy, 's az érzelmek' erősebb megindításának szüksége jelent meg. Lelke' áltható erejével uralkodott olympi Perikles' helyét a' néphizelkedők' fajtája foglalta el, Kleon 's követői. A' privát életben nőttön nőtt a' hetaerek' befolyása. Euripides' indítóbb 's borzasztóbb modorja a' tragoediában mind inkább megnyeré a' nagy közönség' izlését, 's a' lyrika

az új zabolátlan 's pompás dithyrambusba ment által, mellynek mesterei a' szigorúbbaktól a' hangászatnak, 's annak ethikus characterének rontóiként tekintettek. A' régi szónoklat a' szó' symmetriáján alapult 's a' legbékésebb szavallást kívánta, most szenvedélyes 's pathetikus szónoklat jelent meg. Különös megjegyzést érdemel még a' mindig növekedő szabadság 's tűz az indulatok' kifejezésében. Perikles megtartá még arcza' szilárd tartását, a' csendes járást, semmi szónoki indulatnál rendetlenségbe nem jutó redőzetét ruhájának, 's szava' egyforma hangját. Kleon által szokottabbak lettek az indultatos 's szabad mozgások, a' régi szónokok' eukosmiája eltűnt. De Athén' elsősége' helyébe Spárta lépett, hol Xenophon szerint az ifjú' szeme olly keveset mozdul mint az érczszoboré". Így írja le a' híres Müller Ottfried Görögországnak a' peloponnesi háború utáni állapotját, 's vele együtt talán Europa' mostani állását. Franciaország csak addig volt a' társalkodási csin' előképe, míg az etiquette a' francia szellem' mozgékonyosságát egész a' túlságig bilincsekben tartá. Eleve-nebb 's ragyogóbb színekben áll most előttünk francia élet, 's francia litteratura, de az angol' csendes méltósága már régen kifogott rajta, mint a' szilárd akarat a' mozgékony észén. Parancsolj magadnak, 's másoknak ura vagy; ez főtörvény a' társas életben is, 's azért nélkülözhetetlen a' Gentleman' ideájánál a' függetlenség másoktól, függetlenség szokásoktól, indulatoktól, szenvedélyektől, mellyeknek nyoma az arczot mindig megjegyzi; mert akaratlanul is szól minden mozdulatunk, minden tagjárások, czélzatlanul is mindig szellemi életet mutatunk. Ezen akaratlan előadás' szabályozása volt a' görög nevelés' fő feladatja; azt tartják ők, hogy a' megszokás külső méltósághoz 's nemes

illedelemhez, a' kedélyt is a' bölcs, szép, 's jó felé fordítandja. — Ez emeli a' keleti nemzeteket az euro-paiak' felébe, mit herczeg Pückler-Muskau érint 's Lamartine olly gyönyörűen karakterizál. „Előítélet-nélküli szem előtt, így szól ő, az arab, török, indiai 's persa szokások' nemessége, illedelme, 's komoly kecase a' mieinkkel összehasonlíthatatlan. Rajtunk lát-szik, hogy új nemzetek vagyunk, melyek alig léptek ki a' durva életterlen, tökéletlen polgárosodásból, rajtok meg lehet ismerni a' jó ház' gyermekeit, nemzeteken, melyek régi bölcseséget 's erényt örökök kaptak. Nemességök, melly nem más eredeti erények' öröksé-génél, homlokaikra irott, 's minden szokásaikat bélyegzi. Pór náluk nem létezik.“ E' tünemény' okainak fejte-getésbe Lamartine nem ereszkedik, — talán az a' leg-főbb, hogy keletben a' vallás még mindig a' köz 's társas élet' talpköve és zabolája, míg nálunk, hitetlen század, gyermekeinél, érzelmeinknek megszakadottsága külsőnkre is hat. Megjegyzésre méltó legalább minden esetre, hogy Europa' a legvallásosabb nemzeteinél, az angolok és spanyoloknál, legtöbb illedelem 's társasági csín uralkodik.

IX.

Angolhon.

(Folytatás).

Az első benyomás, mellyet Angolhon reám tett, nyomasztó volt: a' halvány ég, a' kőszénfüst, a' piszkos Themse, melly apadatkor csekély folyam áradva tengeröböl, ahhoz London' végtelen utcái, ezen háztömkeleg, a' kocsik' sokasága, a' tolongó nép, most sebesen előre nyomúlva a' Cityben 's a'

Stranden, most kényelmesen járdalva a' négyszeg Squa-
rek körül, mellyek' közepében szobrok fejezlenek, tere-
bélyes fák' zöldjétől körözve, 's vas rostély által a'
piacztól elkülönözve, most azon négy kertekben mu-
latva, mellyek a' világváros' zajával olly békés ellen-
tétet formálnak; — valóban ez elég vólt, egy tapaszt-
alatlan magyar fő' elkábítására. Olly idegennek lát-
szott itt minden előttem, olly keveset öszvehangzónak
mind avval, mit eddig láttam, hogy egészen más világ-
ban találtam magamat. Azután a' szóttalan ebédek az
evőházakban, az iszonyú nagyságú ujságlapok, mellye-
ket órákig a' legnagyobb pontossággal végtől végig
olvasgattam, a' játékszínnek, mellyekben több darab
éjfélig 's tovább is adatik elő, a' parliament, melly
éjjel tanácskozik, hol a' követek, kényök szerint öltözve,
fedett fővel nyújtóznak; — az ítélőszékek' nyilvános-
sága, a' szóbeli védelem, a' prókátorok és bírák' haj-
poros parókái, a' lovagló házas püspökök, mind ez
olly erősen meglepett, bár könyvekből régen esmértem,
's olly váratlan érzelményeket 's gondolatokat támasz-
tott bennem, hogy első hétben mintegy lázban éltem.
Ollyan azomban az ember, — csak hamar hozzá szok-
tam mind ezekhez; — a' szóttalan ebéd jó vólt, 's a'
szolgálat még pontosabb, mint hol zaj a' tálnokokat
elkábítja, — a' nagy újságokban megtanúltam az érde-
kes czikkelyeket első pillanatra felkeresni, — ha a'
játékszín untatott, a' másik darab előtt haza mentem,
— örültem, hogy sok követ olly kényelmesen nyújtózik
a' parliamentben, 's hatszáz közt nem mindegyik hosz-
szú beszédekkel időt pazarol, — szóbeli védelem, mint
láttam rövidebb, 's szintolly hatékony mint az eszten-
dőkig tartó replikázás, — 's hogy a' hajporos parókák
alatt éles ész 's igazságszeretet lakik, abban talán az

ítélőszékek' kivétel nélküli nyilvánosságának is némelly része vagyon; — a' mi végre a' lovagló házas püspököket illeti, azokat, megvallom, mindig szívesebben láttam nappal családjaikkal a' Hyde Parkban, mint éjjel a' lordok házában.

Három hétig mulattam csak a' világváros zajában, hol a' mindennapi is nagyszerűsége 's tökélye által érdekes, azután tovább mentem. Portsmouthban az arsenal' műhelyeiben Angolhon' ijesztő tengeri hatalmának bölesőjét csudáltam; itt kovácsolja Albion Neptun' szigonyát, mellyel a' tengereket uralja. Innét fél óra alatt Wight' szigetébe tett által a' gőzös, hol a' gyönyörű tájék Armida' bájkertjébe, vagy a' boldogok' békes szigeteibe varázsolja a' látogatót. Ellentételül Oxford a' közép-kornak egy meg kövesült darabja gyanánt bényúlik a' jelenbe, repkény-övedzte góth tornyaival, hegy-íves, festett ablakú templomaival, 's megmohosult penészes nevelési rendszerével. — Oxfordhoz közel esik Plenheim, Marlborough herczegek' lakja, hol Angolhon' egyik legbájolóbb parkjában a' hires Churchill' utódja adósságai miatt birói zár alatt él. Beh sokszor jut eszébe az embernek külföldön, a' kedves haza! A' legsötétebb előkornak tanúja, Salisbury' fenyére, hol a' mesés Stonehenge' óriási sziklaköve a' Celták' vallásáról szól, kik most csaknem egészen a' nemzetek' sorából eltűntek. Halmok emelődnek köröskörül, millyenek közép Ázsia' fennsíkjától (Hochebene) kezdve, Orosz- 's Magyar-országon keresztül Europa' nyugoti széléig terjednek, óriási mutatói azon útnak, mellyen a' népek keletről nyugot felé torlódtak, torlatokkal a' római világbirodalmat öszvezúzván. Szorgalmazott gyönyörű kert gyanánt terül el a' vidék Báthtól, Bristolon ált Birmingham felé, hol az ember a'

gépelyek' országába lép 's a' gyárkerületbe. Angolhon itt más szint ölt magára; a' zöld rétek, terebélyes fák 's csendes falusi lakok helyett, mellyek rózsák közül fejrülenek, csak felforgatott salakos földet, toronyalaku magas gőzkéményeket, füstbe burkolt sötét gyarakat lát az ember, mozgonyok zúgnak, 's gyermekek forgolódnak körülök, 's két forintot p. p. kapván legalább hetenként, munkájokért magok tartják ki magokat, 's ha a' gyermekség' vidor örömeit nem is izlelhetik, legalább jó eleve szoknak a' függetlenséghez 's komoly gondhoz. Miután Birminghamból még Warwickba kirándultunk 's az angol aristocratiának egyik legjelesebb kastélyát 's kertjét csudáltuk, mellyben a' legfinomabb izléssel százados gazdagság párosúl, Angolhont elhagyván, Walesbe mentünk, ezen a' természettől minden bájaival bőven megajándékozott tartományba, melly nemzetiségét az angolok' százados törekedései ellen is, bár századok óta Angolhonhoz csatolva, mind eddig épen megtartotta. Angol élet mindig el nem törlesztheté a' régi szokásokat, angol nyelv, literatúrája' minden kincsei mellett, el nem némithatta a' gael beszédet, 's bár I-ső Eduard 500 költőt egyszerre levágatott, hogy a' nemzetet a' régi időkre emlékeztetve, forrásba ne hozzák, még most is minden pitvarban a' hárfa áll, mellyen a' vándor dalnok énekeit hangoztatja. Nehány gyönyörű napokat töltöttünk ezen érdekes tartomány' éjszaki részeiben, 's így Chesteren ált Liverpoolba mentünk, Europa' második főkikötőjébe, hova a' világ' minden kincsei öszvegyűlnek, 's a' pénz uralkodik, korlátlanúl. Villámsebességgel dörge innét vas úton a' gőzkocsi Manchesterbe egyenes vonalban, folyók felett hidakon, hegyeken ált keresztültört barlangokban sietve, szélvészszel versenyt

futva, mintegy szikra-okádó füstös sárkány negyven kocsit magával rántván. — Cumberland' ezen földművelő 's marhatenyésztő megyének szép tavait látogattuk még meg, mellyeknek partjai Coleridge' Wordsworth' és Southey', a' tó-iskola' (nem mint az Athenaeum németből fordítá a' tengeriskola) énekeit visszahangozzák, 's így Whitehavenbe hajóra ültünk, azon városban, mellynek kőszénbányái, már messze a' tenger' feneke alá haladtak, úgy hogy csendes időben a' hajókhoz a' bányászok' tengeralatti éneke felhangzik, kik ismét fejük felől szélvészkor a' habok' moráját, 's a' küzdő hajósok' veszedelemlövéseit hallják. Angolhon' felét jártuk így be, 's a' lakosokat mindenütt gazdagoknak, szabadoknak, boldogoknak találtuk. — Mi tehette őket azokká? — Némelylek azt felelik, a' kőszén; miután azonban Irlandot láttam, meggyőződtem, hogy nem a' kőszén.

X.

Irland.

Ismeretes, hogy Siberia' hósivatagjai közt a' vándornak mindig valami sötét föltra kell szegezni szemét, hogy a' világosság meg ne vakítsa; illy sötét fölt a' gyönyörű Britanniában Irland, Angolhon' ezen kiegészítő ellenképe, ezen árnyék, melly a' képnek kerekdedségét megadja, ezen ország, melly szerencsétlenségével szinte azt tanítja, mit Angolhon' boldogsága. Az ír nép szorgalmatos, ügyes, pénzt nem pazarló, — Manchester' 's Liverpool' gyárai, mellyekben a' dolgozók' két harmada ír, bizonyítják. Az ír föld termékenyebb az angolnál, fekvése szerencsé-

sebb, mert közelebb esik Amerikához, partjai mindenütt természetes kikötőket formálnak, általellenben fekszik Whitehaven, kőszénbányaival. — A' természet' áldásában bőven osztozott a' zóldsziget, melly még is a' nyomorúság' legalsóbb fokán áll. Már a' szép Dublinban, félmeztelen alakok, mellyek a' legpompásabb utczában is láthatók, sértik a bámuló idgen' szemét, 's a' mint tovább megyen az ember, mindig szomorúbb jeleneteket lát, kunyhókat, mellyeknél hazánkban a' nyomorúlt czigánykunyhók sem rosszabbak, éhező népséget, nemzetet, mellynek negyedrésze koldus. — 'S ezen nemzet a' természet-től szerencsésebb sorsra rendeltetett, mert eleven vidorsága a' legnagyobb inségben, könnyű fogalmu természetes esze, beszédes jószívűsége, az angol által is megismertetik, 's ha ez néki szemére veti könnyelműségét, elfelejti, hogy csak Angolhon' szerencsétlenségére lehetne Irland komolyabb, mert csak a' könnyelműség felejteti el a' százados sérelmeket. 'S mi tehette az egyik testvérországot olly szerencsétlenné, míg a' másik olly virágzó? ezt kérdezi, ki, bár kevés időre is, mind a' kettőt látta, 's a' különbséget, melly köztük létezik. Toryk kormányzák századok óta, de lehetetlen, hogy annyi egymást felváltó helytartók közt, egy sem találkozott volna, ki minden személyétől kitelhető módon, az ország' javát előmozdítani nem törekedett volna. Ezen törekedések' haszontalanságát látván, lehetetlen a' gondolatot elmellőzni, hogy az elv, mellyből minden tory helytartó kiindult, hibás volt. Ezen elv pedig, melly Irland' számtalan százados sérelmeinek csíráit magában rejt, ezen pandóra-szelencze, mellyből még a' remény' szelíd sugára, is eltávozott, az volt, hogy vallás-

különbség irányzá az igazgatást. Az alkirályok nem voltak soha az ország' kormányzói, hanem csak egy felekezet' fejei csak az angol eredetű egy millió protestansok voltak védenczeik, hat millió pápista elnyomatott. — A' törvény nem egyformán védte az egész nemzetet. Hivatalt nem viselhetett, ki a' protestans esküt le nem tette, a' pápista csaknem a' múlt század' végeig még prókátor sem lehetett. Mi csuda hát, ha a' népet bizodalmatlanság fogta el a' bíró iránt, 's azon hiedelemben, hogy igazságot, hogy pártfogást sehol sem nyerend, maga szolgáltatá ki magának azt, 's meggyilkolta sértőjét; hogy búját pálinkába fulasztotta, hogy ingerült állapotjában a' legkisebb sértés miatt is egymásba kapott, hogy protestans földes-urának kedvetlenül fizette a' haszonbért, 's ettől első alkalommal a' bérlett földről elhajtattva, mindig lejjebb, 's lejjebb süllyedett. Büszkén néze le akkor az angol a' szerencsétlenre, 's reá úté a' megvetés' bélyegét; sőt még most is azt hiszi, hogy az ír nem képes magát kormányozni, hogy még most sem bírja el az angol szabadságot! És ezt mondja ő azon népről, mellynek százezerjei közt, a' híres clarei választáskor, melly O'Connellt legelőször parlamentbe küldé, három napig az indulatok' legnagyobb viharában részeg nem találtatott, kicsapongás nem történt. Sőt az utolsó választás is Dublinban, Európa' legnyomorultabb népsége közt, midőn O'Connel' elválasztása csak egy hajszálon függött, a' legnagyobb renddel ment végbe: míg a' londoni választók dorongokkal kezdték az ellenféllel többségöket éreztetni. Ilyen példák többet bizonyítanak mint sok könyvek, mások közt az is, hogy a' szellemi erő még a' megrögzöttebb szokást is legyőzi,

's hogy Irland' rongyos lakosai, épen nem rosszabbak Angolhon' gazdag kereskedőinél. Egy francia barátom, ki Irlandot Aeolus' barlangjához hasonlítja, melyben O'Connell' erős keze alatt azon szélvészek zárva tartatnak, melyek megszabadulva Európát keresztül-rombolandják, azon erős meggyőződésben vólt, hogy a' gondviselés csak azért hagyta Irlandot olly soká sínlódni, hogy a' világ rettentő példában lássa, milly szerencsétlenséget okozzon a' törvény, melly nem minden lakost egyforma pártfogásába fogta, 's hogy a' legnagyobb érdem is csak meddő föld, míg azt a' vallás vagy születés meg nem trágyazza. Disciti justitiam moniti!

De még is azt hiszik sokan, hogy materialis jólét, 's némi nevelés, elégségesek a' nemzetek' boldogságára, 's elfelejtik, hogy Chinában a' tudományok mélyebben hatottak a' legalsóbb osztályokig, mint nálunk, hogy ipar, csatornák, utak, óriási viszonyokban, századok óta kövesült, 's élete elfogyott, 's mumiává száradott. Még közelebbi példa, melly a' materialis jólét' 's felületes felvilágosodás' elégtelenségét bizonyítja, a' zsidó nemzet, melly nyomott állapotja mellett is, mindenütt a' legszegényebb néposztály felett áll; koldus, vagy írni 's számolni nem tudó, közte ritkaság, az ipart a' pénzkeresést, 's materialis emelkedést meg nem törhette a' nyomás, de a' nemzet lelkületét lealacsonyította Morális engedélyek nélkül a' materiális jólét haszontalan.

XI.

Irland.

(Folytatás.)

Dublinban nem soká mulattam, az ország inkább érdekelt, mint a' város, bár ez is széles utczaival, mellyek közt a' nagyszerű Sackville Street, Nelson' doriai emlékoszlopával kitűnik, szép hidjával a Lif-feyen ált, görög ízlésben emelt köz épületeivel, nagy piaczaival, 's a' lakosok' élénk, gondolatlan mozgékony-ságával délszaki égaljra emlékeztetve, erősen különbözik az angol városok' komolyabb 's csendesebb külsejétől. A' harsány kiabálás, a rongyokban jó kedvű pór-nép, 's a' tisztátlanság valóban pillanatokra Nápolyba varázsoltak, de a' középületeknek hyperboreus esőzésektől megfeketült oszlopszatjai, 's a' némberek' angol szépsége, csak hamar emlékeztetett vissza Irland' nedves éghajlatára, melly a' gyp-nek 's némberek arcznak olly élénk 's ifjonti kinézést ad, míg a' görög oszlopok' összehangzását fekete foltokkal elrontja A' csatornán túl csak a' goth épület' phantasticus gazdagsága egyezik meg az égaljjal.

Első kirándulásunk délfelé volt irányozva, Wick-low' regényes megyéjébe, mellynek bájvidéke egész Britanniában híres, mióta Avoca' völgyét Moore Tamás egy szép dallal dicsőíté. A' szünetlen eső' ezüst fátyola elakarta előlünk a' távolabb kinézéseket, de nem takarhatá a' lakosok' sajnálásra méltó állapotját. Csak kétszer derült ki az ég, midőn Lord Powerscourt' szép parkjában mulattunk, 's midőn Seven Churches nyomorúlt faluban a' régi Glendalough romjain sétáltunk. Magas sziklaktúl körülvelt sötét tó' végén áll-

nak itt hét templomok' maradványai, a sűrű repkény közt alig haladhat előre az ember' lába, a' romok közé, mellyek' legnagyobbika körül régi temető terül, egy régi ír királyi nemzetség' temetője. Közel hozzá találtatik egy azon Irlandnak sajátos kerék tornyai közül, melly 100 lábnál magasabb, néhány öllel a' föld felett emelt ajtóval, négy égsarok felé irányzott ablakokkal, a' legrégebb idők' emléke, hasonló azokhoz, mellyekről az utazók Persiában emlékeznek, 's bizonyága azon népregének, melly az íreket Ázsia közepéből származtatja.

Kedvezőbb volt az idő Irland' éjszaki részében, melly annál inkább érdekelt, mennél ritkábban látogatatik idegenektől. 'S még is ritka a tengerpart, melly a' látogatást annyira megérdemlené, mint Ant-
rim 's Derry megyékben, hol a' sötét basalt formatio' merész phantasticus sziklái a' dühös tengertől csapkodtatnak. A' híres Giants Causeway volt kirándulásunk fő célja, azon basalt alkatu sziklasor, mellynek szabályszerűsége a' regét eredteté, hogy az óriások, Irland' első lakói, oszlopokból gyalog útát építettek tengeren ált a' közel Skócziába, de munkáközben a' bévándorlott írektől meggyőzette, kiirtattak. Utunk a' Boynei csatatéren az ír Mohácson ált vitt, hol a' Stuart házhoz hív írek meggyőzettek, azután Droghedán' 's Belfaston ált, Ballyecastlebe, hol a' basalt-oszlopok kezdődnek. A' vidék mindenütt szép, mivel, a' városokban sok egyenruhás katona tűnik szembe, mitől Angolhonban egészen elszoktunk; a' törvény' mostohasága, 's a' szabadság' hiánya szuronyokat tesz nélkülözhetetlenné. A' postakocsin a' legkülönbözőbb emberekkel akadtunk öszve, most vastag anglikánussal, ki az írt, vallása miatt kárhoz-

tatá, sőt neveltetését is lehetetlennek állítá mely t. i. bibliaolvasáson nem gyökereztetik, mint az angol; most sötéten villogó szemű repealerrel, ki hazája' szerencsétlenségét mélyen érezve erősen O'Connellel tart, bár hibáit ismeri. Ezen izgató, így szóla, időnk Mirabeauja, merészsége 's erkölcstelensége nélkül, sőt külsejében is hasonlít a' nagy forradalmi férfhoz az érzéki száj 's erős nyakszirt. De el sem titkolható hogy az O'Connell által annyira követett testületi rendszer meg nem szüntetheti Irland' békétlen, törvénykivüli állását, százados nyomorúság egyszerre meg nem szűnik, 's ha meg is szűnnék, el nem felejtetik. — Larne megett, hol a' gyönyörű út kezdődik, melyet a' parliament temérdek költséggel a' sziklaparton Londonderryig építetett, hogy akkori pillanatban az éhenhalóknak munkát 's kenyeret, a' kereskedésnek állandóul közlekedést szerezzen, egy oragistikus nyugalmazott ezredes szegődött hozzánk, ki O'Connelt minden repealerekkel együtt, mint hűteleket a' towerbe záratni kívánta, mert a' köz nyugalomnak beszédekkeli háborítása, 's a' felekezetesség' támasztása, melly annyira ment, hogy az egész szigeten nincs ember, ki neutralis maradhatna, legalább is ilyen büntetést érdemel, ítélete szerint. 'S a' mint így declamált, észre sem vette, hogy az út mellett nedves sziklaüregekben, ablak, ajtó, 's kémény nélkül, vadakként, emberek laktak, 's hogy az ólakhoz mint házakhoz hasonlóbb kunyhók sokkal erősebben izgatnak mint O'Connel minden beszédei.

A' mint előre haladtunk a' tenger' partján', hol a' basaltformáció mindig szabályosabban 's merészebben emelkedik, útítársaink elhagytak, 's a' természet' nagyszerű szépsége időt sem hagyott emlékezni a'

politikai villongásról, mely a' szerencsétlen országot szélyszezagatja. Ballycastle megett mindig vadabb a' part 's a' fekete basaltszirtek szép ellentétben állnak a' csapkodó habok' fejer tajtékával. Különös, 's vadságában vonzó képet ad. — Carrié a Rede, egy fekete szirtsziget közel a' parthoz, melyhez könnyű kötéllhid csatolja, szélről rázott, 's ingadozó, ha az ember lába tapodja, 80 lábbal a' zajgó habok felett, hol gyászhangú fejer sirályok a' tajtékot szárnyaikkal letörlik. A' part' regényessége méltó előjátéka Giants Causewaynek, hol a' basalt legszebb 's szabályosabb alakjában lepi meg az utazót.

Midőn e' természetcsuda' közelébe értünk, egy csoport ír vett körül szolgálatit ajánló, 's helyben talált ásványokkal meg kínáló. Négyet választánk közülök, a' csólnakot evezendőket, mellyen nyugtalankodó tengeren a' szép Dunkerry barlangba úsztunk. Hatvan láb magasságra huszonhat láb széles üreg nyílik itt a' fekete sziklába, óriási kapuként, mely megett a' szirtek körülvonva zöldellő mohhal, míg alól tajtékzó habok a' barna hínárt ingatják, mind inkább öszszeszorúlnak, 's a' barlang' végét eltakarják, de a' habok' zajlása még messze hallik.

Innét a' Causewayt magát látogattuk, harmincz-ezer alacsony basaltoszlop itt három tengerbe nyúló gátokat formál, a' középső 950. láb hosszú, a' többi kettő 500 láb. Az oszlopok különbfélék, 15 egész 36 láb magasak. 15—26 hüvely átmérőjük, a' háromszegtől a' kilencszegig változik felületök, 's olly szorosan egymáshoz ragasztvák, hogy a' késél alig fér el köztök, csoportozatjaik különös alakokat képeznek, a' mint különböző magasságra a' habok 's kíváncsi utazók által eltördeltettek, 's a' néphitben

nagy szerepet játszanak. Itt van p. o. sós tenger' legközelebbi szomszédságában, egy kitört oszlop' helyén, azon édes vízforrás, mellyből éjjelenként a' lelkek, mellyeknek holt teste, ha két halott egyszerre temető felé vitetik, az ajtóhoz később ért, vizet meríteni kénytelenek, míg más lélek által fel nem váltattnak, 's ezért az illy esetet mindég kikerülik az írek, 's ha mind a' mellett nagyobb városban a' történet két holtat a' temető előtt öszszehoz, a' vérengzés atyjok fiai közt bizonyos. A' Causewayt elhagyva a' kitűnő szépségű Pleaskin öbölbe evezünk, melly szabályos félkörhöz hasonló. A' sötét sziklatalap felett, mellyet tajtékzó habok körülszegzenek, zöld pázsit húzódik fel, meredek emeléssel, közel kétszáz láb magasságra, hol veres éczmétréteg felett gyönyörű basaltoszlop-sor egyenesen emelkedik; szabálytalanul fekszenek rajta fekete szirtek, mellyek felett egy hatvan láb magasságú oszloptornác az egészet koronázza, egy fényes Amphitheatrumot. Szabálytalanabb a' kisebb Bengore Head' öble, de formái merészebbek, felhevült képzelődés itt különbféle alakokat lát, templomot 's férfit, koronás főt 's farkast, míg végre egy patkóforma öbölben a' szabályos basaltformatio végződik. Mig ebben mulattunk, a' tenger nyugtalanabb kezde lenni, 's a' habok, mellyek Amerika' partjaitól emmi akadályra nem találva, itt magasabbra torlódtak, olly különösen zajogtak, hogy mindég hozzájuk lehajoltam, nem hoznak-e valami izenetet a' távol nyugotból, de nem értettem szavokat. Evezőink közül egy megértette, mert midőn a' palaczkot, mellyből távol kedveseinkért a' xeresi bort harsány kiáltással hörpentettük, nékie nyújtottuk, ő a' vallásszabadság' megnyerésére ürité, 's az ürest háromszor hármias örömiadásunk alatt a' habokba veté.

XII.

Skócia.

Már sokszor mutattatott meg, milly czéliránytalan Európában Amerikát utánozni; állások 's viszonyaik olly különbözők, hogy minden utánzás szerencsétlen, minden összehasonlítás béna. Mint a' természetvizsgálók' gyanítása szerint Amerika később emelkedett ki a' habokból mint az ó világ, úgy a' nemzet is, melly lakja fiatalabb. Különböző ott az egész természet' alakja, roppant hegylánczok, végetlen fátalan fűtengerek, óriási folyók, — de az erdőkben az ó világ' oroszlánjai 's tigrisei helyett a' kigyók' sokféle nemei csúszkálnak, a' fényes tollu madarak' zengése komor 's rekedt, fűlmile 's szőlő az égájt ki nem állják. Az élet is egészen különbözik a' mienktől, komolyabb az és egyszerűbb, férfiasabb, de nem oly mozgékony mint az európai, 's azért ritka, ki az újvilágba költözvén, vissza nem kíváncznék. Ismeretes, hogy a' legszebb, 's legillatozóbb virágok' növést, a' legtisztátalanabb trágya mozdítja elő; 's mind a' kettő együtt jár Európában. De nem is lehet félni, hogy Amerika' példája erősebben hathasson Európára, nincs Herculesünk, ki az augiasi istálót kitisztitaná, 's a' história, a' múlt, olly varázsszal bír, mellynek erejét megtörni lehetetlen. — Ezt látam leginkább Angolhonban, hol a' nép többsége kétségen kívül conservatív, 's csak nehezen nyúl változtató kezekkel azon alkotmányhoz, bár lássa hiányait, mellyhez olly dicső emlékezetek kötik. A' skót nép' roppant többsége ellenben reformer, az 1745-diki forradalom után megszakadott históriájok'

fonala, a' Clánok' patriarchalis szerkezete elenyész-
tetett, a' régi Skóczia Angolhonnal egy országgá
forrt öszve. A' skót érzi, hogy ez szerencséjére tör-
tént, hogy ez által jólléte növekedett, 's azért a'
mult neki csak költői dicső emlék, melytől álhág-
hatlan örvény elkülönözi. Innen magyarázható az is,
hogy a' múlttal kevesebbet gondol, hogy nála a'
regék 's népmondák lassan elenyésznek, 's a' hegyek-
ben Ossian' énekei kihálnak. Erős ellentételben áll
ez iránt a' gael Highlander, Wales' kymri lakójával,
ki nyelvéhez, 's szokásaihoz híven ragaszkodik, míg
az ősei' nyelvét mind inkább felejt, 's angolosodik.
Könyvek 's újságok gael nyelven többé nem nyomat-
nak. Skóczia' legnagyobb része a' mai idők' színét
viseli, a' Clyde' regényes partjain gyárak kalapácsol-
nak, az esőbe 's ködbe burkolt Glasgow Britanniá-
nak egyik fővására, gözhajók hasítják Loch Lomond'
's a' Scott románjaiból ismeretes tavak' habjait. Az
utazók, melyek kényelmesen rajtok járkálnak, poli-
tikára ügyelnek, 's újságokra, nem a' gyönyörű
tájakra 's a' regékre, melyek hozzájuk kapcsolvák.
A' partokon szigonyázó angolok ülnek, a' horogra
órákig mozdulatlanul vigyázók, mert Angolhonban a'
halászat szint olly tekintetben áll, mint nálunk a'
vadászat. Sőt hova juthatni még kevés évek előtt
merészség kívántatott, Staffa és Jóna, a' nyugoti fel-
föld, 's a' Hebridek, Obanból könnyen meglátogatha-
tók. Az utazás, melly még kevés esztendőök előtt ter-
hes sőt veszedelmes volt, most könnyű és kényel-
mes, a' nagy caledoniai csatorna összeköti az alföl-
det, a felföld' legszebb 's vadabb tájékaival, Obant
Juvernessel, honnét ismét két nap alatt a' postakocsi,
hazánkban példátlan sebességgel, Edinburghba ér.

Edinburgh fekvése a' legszebbek közé tartozik, mellyeket ismerek, 's azért Nápolylyal szeretik összehasonlítani. Én e' hasonlatosságot nem találtam, 's olly hasonlításokat nem is kedvellek, mert a' világ nem olly systematicus, hogy a' szép csak egy alakban tünhetnék fel; olly különböző az, mint a' természet maga. A' város characterekben egészen ellenkező két részre szakad, egykor mély széles árok által egymástól elválasztottakra, melly mostani időben virágzó kertalkattá vált. A' régi város első pillanatra óriási várként terül el a' tetőkön, sötét kéményeinek' sora pártázatot alkotván, de közelebbről tekintve sem veszi el középkori kinézését. Dombon emelkedik mindjárt elől goth ízlésben a' híres Edinburghi fogház, Midlothian' szive, felette magasabb tetőn a' királyi vár, melly a' városnak minden részeit uralja, megette fénylenek a' betegház' kúpjai, 's magas tornyai, a' harmadik tetőt koronázva. Az utczák mellyek e dombokat öszvekötik olyanok, mint a' középkor, mellyből származnak, sötétek és magasak, festőik távolról, közelről azonban kényelmetlenek. Az új város ellenben, világos, széles, hosszú utczaival pompás hasonlatos házaival, zöld gyepes 's fásoros piaczaival az új kor bélyegét viseli, 's Berlin' unalmas egyszínűségét szerencsésen kikerülte. Fő utcája, a' Princes Street, valóban gyönyörű, legnagyobb dísz azonban a' végén domborodott hegyecske Calton Hill, mellyre az Edinburghiak szerencsés pillanatban Athén' Parthenonjának mását nemzeti emlékül felakarták állítani, de a' költségek nem álltak a' jövedelmekkel arányban, 's nyolcz fényes oszlop gyantatja, 's sajnáltatja az egésznek dicső lehetetlen kivitelét. Minthogy a' nagy nemzeti emlék nem sikerült,

a' domb lassan kisebb emlékekkel megrakatik. Nelson' nagy doriai oszlopa, mellyen az angol zászló vigan lobog, szilárd 's erőteljes, a' gymnasium, oszlopzatával, nemes sztilben épült, szint úgy a' többi kisebb emlékek, de kicsinységök 's sokaságuk a' nagyobbyszerű bényomást elenyésztetik. Sokszor jártam Calton-Hillre, mert Edinburghra ez a' legszebb néző pont, 's ha az ember megfordul, ott látja keskeny házsor által a' várossal összefüggni Holywood-Palotát, 's a' távolabb tengerparton, merre a' Forth nagy kanyarodásokkal virágzó szántóföldek közt kigyózik, az esti naptól pirítva egy arannyal hímzett biborlepel, Leith fekszik, a' kikötőváros. — Legkülönösebben tűnik fel azonban Edinburgh éjjel, midőn a' világított ablakok 's a' sűrű légszeszlámpák a' különböző magasságon fekvő várost a' mély Princesgardenből egész a' várba, ezeregyéjszakai tündérkastélyként mutatják. — Edinburgh sokat veszített fényéből azóta, hogy Skóczia Angolhonhoz szorosabban kapcsolódott, a' nemesség az udvarral, később a' parlamenttel, Londonba ment ált, a' kereskedő Glasgowba vonúlt, 's Edinburgh' lakosai első osztályát most a' prókátorok 's törvénytudók alkotják. Többségök vallásban puritanus, politikában tory, literatúrában classicus. A' régieket ismerik 's művelődésöket csudálják, mert szűkkeblűen csak a' végzettet látják benne, 's a' tökélyesedésnek többé alá nem vetetett, 's meg is kell vallani, hogy kényelmes egy dolog, ha minden tünemény egy rőffel mérethetnék. — Más nap reggel érkezünk után, Edinburgh' oroszánjaít akartuk látni (ismeretes, hogy minden, mi nemében első Angolhonban „lion“ úgy p. o. a' parlamentben O'Connel, a' divatvilágban lord Alvanley). Az első a'

vár volt, hol sötét szobában, gyertyavilágnál, a' meghalt skót nemzetiség' erekléiként mutattattak a' skót korona, 's a' két királyi pálcza, a' kard, melyet 11. Julius pápa VI-dik Jakabnak küldé, egy gyönyörű nyakláncz, 's két szép vitézkereszt; engemet azonban a' szép kinézés még inkább érdekelt. — Innét a' régi város' sötét, szoros utczáin ált Holyroodba mentünk, Stuart Mária' 's X-dik Károly' palotájába. 'A szegény szép királyné veszedelmes időben kapta kezébe a' királyi pálczát, 's terhét el nem birta. A' skótok vallási rajoskodásban a' királyi kápolnába rohantak, a' királyné házi óltárát összetörték; még most is mutatják a' kőre festett óltárkép töredékeit, — 's Mária sem a' néphez hajolni, sem azt megbüntetni képes nem vala. Borzadva láthatja most is ezen termék' látogatója, a' szép királyné' hálósobáját, az elhalaványodó bútorokkal, melyeket maga hímzett, a' függöny által rejtett lépcsőket, melyeken a' boldog Rizio bejött, 's más szobában az ajtó mellett a' vérfoltot, melyet kitisztítani nem lehetett, mert midőn Darnley a' király neje' karjai közül kifejlő énekest lassan meggyilkoltatta, a' holt test 's az ájult királyné reggelig a' zárt szobában hagyattak, 's a' vérnek elég ideje volt, a' bikkfadeszkázatba beszívódni.

Visszamentünkben az egyetemépületet néztük, melly eredetisége miatt szembe tűnik. Hátrésze Museum, 's itt a' gyűjtemények' izletes 's czélszerű felállítását gyönyörködtetve láttuk. Az oszlopos, felölről világított terem közepét, ásvány- 's csigagyűjtemény, három sor üveges asztalokon foglalja el, az oldalokat kitömött madarak ékesítik, egész a' boltozatig (a' fentebb felállítottakhoz karzaton közelit az ember) a' teremet kisebb szobák körözik mindenféle termé-

szeti ritkaságokkal megteltek. — A' régi Parliament-házban a' jegyzők' 's prókátorok' könyvtárai érdemlik a' látogatást, 's a' főbiróságok' szálái; legnevezetesebb köztök a' sétáló terem, hol prókátorok 's felek, ítéletre várva vagy védelmet készítve fel 's alá járkálnak (azért illy előterem francziában: *salle des pas perdus*) mint a' régi skót parliament' ülésterme, 's a' 16-dik század izlésének szép példája, főkép' a' padolat által ékesítve, melly tölgyfából készült, öt rend aranyzott csúcsokkal.

Vasut vitt Edinburghból Dakeithbe, kezdetén földalatti tunnellen ált, ló nélkül a' vasut' ferdeségén vilámsebességgel legörögve, később, hol az út hárántékos, egy lóval, melly a' nehéz 26. személlyel megrakott kocsit egy óra alatt a' tíz angol mértföldre eső Dalkeithig vitte. Eső nem engedé, hogy herczeg Buccleugh' szép parkját megnézzük, 's azért Rosslynba mentünk, hol a' gróf' kertjében egész épségében áll egy góth kápolna, mellynek jó állapotja mély benyomást okoz, keresztény templom, melly csak mint kertdiszitmény tartatik meg! Belseje különösen gazdag, a' góth oszlopok az oldalsarnokokban hárántékosan kötve össze, az első oszlop balra, tekert, jobbról az első, négyszegű, mind ez mennyire emlékezem példátlan góth épületeknél. Kit a' padolat gazdag 's finom munkája nem érdekel, annak tetszeni fog talán a' felírás rajta: „Forte est vinum, fortior est rex, fortiores sunt mulieres, fortissima est veritas“. Az egész kápolna phantasticus álmoként áll a' Rosslyni grófok díszkertjében.

Visszajövet a' történet egy szép skót némbor mellé ültetett, 's minthogy vasuton az idő még drágább mint máshol, már néhány pillanatok után élénken folyt köz-

tünk a' beszélgetés. Olly buzgó, mint szép, nem szivelheté ő, hogy vasárnap nem templomban, hanem a' tetőkön mulattam, honnét legszebb a' kilátás, 's engem bűnöst meg akart téríteni, mint ki elveivel sem ezen, sem a' más világon nem boldoguland. Miután azomban megmondtam, hogy istenem előtt boldog szív a' legkellemesebb imádság, 's legkedvesebb tisztelet, ha tökéletesebb teremtményeiben imádtatik, szelíd pir futá el a' térítő szép halvány arcját, 's mosolyogva elhívé, hogy e' világon még is boldogúlhatok. — Csak kár hogy a' vasút olly rövid vólt, — a' kocsi megállt, 's a' szép térítő eltűnt.

XIII.

Holland.

Egy óra volt délután, midőn a' gőzös, mellyel Hullban Angolországot elhagytuk, Rotterdamban megérkezett; a' harminczadosak még elég szabadályosan bántak útipodgyászungkai, de annálszigorúbb vólt utileveleinek vizsgálata; — szárazföldön vóltunk, 's nem Angliában. Miután sem bennünk, sem pogyászungkban semmi rendőrségelleni nem találkozott, a' vendégfogadók megbizottjai fogtak körül, Europa' minden nyelvén bennünket magukhoz csábítani akarván, míg a' zűrzavarban egyet közülök követvén, közel a' kikötőhöz a' vendégfogadóba értünk, 's mindjárt a' kész ebédhez ültünk. A' ház tiszta vólt, 's az ebéd jóízű, de még is nem ollyan, mint Angolhonban, hol a' vendégfogadók paloták, 's az ebéd, bár felváltva csak husból 's halbul áll, izletesb, mint a' szárazföld' konyháinak mesterkélt csinálmányai; még a' több hónap óta nélkülözött káposzta

's zöldelék sem felejteté el velem a' tehénhus continentalis tekintetét, 's eszembe jutott Sir Francis Head' ítélete, hogy egy grosvenorsquarei macska bajuszával sem akarná érinteni. — Délután Rotterdam' nevezetességit nézegettük, a' pénzcsarnokot, hol a' gazdag kereskedők a' napnak épen legizzasztóbb óráiban délután gyűlnek össze a' tágas épület' forró udvarában; az arany' szomszja elfojtja a' közönségest' 's a' templomokat, mellyek körül Venus' papnéi minden ablakból kaczerkodik. Az ördög kápolnáját templomhoz szokta ragasztani; engem, mint óságbarátot, ez a' phoenicziai hierodulok' 's indiai bayadérek' intézetére emlékeztetett. — Különös bájt nyer Rotterdam, 's általában véve a' németalföldi városok a' széles csatornák által, mellyek mindenütt az utcákat kettéhasítják; rajtok csendesen evező nagy csólnakok, felettük széles fahidak, mellyek' közepe, a' hajók álteresztésére, emeltyűvel nyitattik; a' partokat zöldellő fasorok szegik körül, mellyek mögött csúcsos, sokablakú téglaházak vöröslenek. A' járdák, (trottoir) sőt az egész útca, téglákkal, keskenyebb oldallal fölfelé, van kirakva. A' Főhidon Rotterdami Erasmus' egyszerű ércz szobra érdekelt leginkább, középkori hosszú kabátban, nyitott könyvvel jobbjaiban, mellyben figyelmezve olvasni látszik. Kedves benyomást tön reám ezen férfi' emléke, ki a' reformatió' komoly idejében nevetve tudott harczolni, mert nevetése éles volt, mint kard. És ezen hatalmas ész, időkorának egyik fénye, még is majd egészen fedésbe sülyedt. — Ki emlékeznék, tudóson kívül, az „Encomium Mariae“ elmés szerzőjéről? de ez, az elmesség' rendeltetése, legyen bár hatalmas mint a' vilám, muló is mint az. Rotterdament gyorskocsin hagytuk el, melly sem gyorsaságra, sem kényelemre az

angol stagecoachokkal nem mérkőzhetük; utitársaink angolok voltak, kik mint igazi touristák a' szárazföldre érvén mindjárt sipkát vettek, bajszaikat meghagyák, 's gorombák kezdenek lenni; — mert hazájában az angol kalapot visel, borotválkozik 's udvarias. — Delftben, a' városháznál, néhány jó régi képet néztünk — meg, innét a' templomba sietvén, mellynek küszöbén oraniai Vilmos, a' hollandi szabadság' szerzője orgyilkoskéz által elesett. Emléke a' templomban pompás, de egyszersmind a' művészet' elaljasultának, 's természetöli eltértének emléke; bélyegét hordja azon dagályos és modoros, mesterkélt és hazug korszaknak, mellyet a' művészetben Bernini, a' historiában XIV-dik Lajos személyesítenek. Négy allegorikai modoros ércszobortul körülállva, alakoltatott itt a' hős, hercegi palástjában, holtan a' pamlagon fekvé, lábánál kutyája, mellynek ébersége egyszer életét megmenté. A' herczegnek egy régibb ülő fegyveres szobra, mellyen még a' művészet' élénkebb szelleme leng, áll az emlék előtt, melly compositiójára nézve, még némikép a' középkor' régibb, szép emlékre emlékeztet, hol a' halott koporsóján fekvé szokott ábrázoltatni, lábaival oroszlánt és sárkányt taposva, czélzással a' szentírás' isméreates versére: „Et ambulabis super leone et dracone.“ Különös, hogy a' művészet, melly a' múmiák festéséből 's a' halottak' utánzásából vevé eredetét, elvégezvén körfutását a' byzanci időben, ismét a' halottnak alakoltatásával, a' feszülettel, szűnt meg, 's másodszor is, a' középkorban, a' síremlékekből kezdett kifejlődni, — hogy sírokban gyökerezett azon virág, mellynek illata legélénkebben diszesíti az életet. — Estve a' csatornán egy ugynevezett Trecksujtra ülénk, könnyű hajóra, laposfedelű kabinnal, mellyet hoszsú

kötelen a' ló ügetve húz. A' kormányos csöndesen pipázgat a' fedélen, hidakhoz érve előldja a' kötelet, előre menvén a' hajón, áltveti a' hídon, 's mig alatta a' hajó sebesen elsuhan, ügyesen felfogja, 's a' földélzethez kapcsolja. Illy utazás lassú ugyan, de szép időben kimondhatatlanul kellemes, 's a' környék' characterével egészen megegyező. Messze terülő rétek közt, hol a' buján termő fű közül legelő nyájak fénylenek, és számos fasorok szabályos alakokban az egész tájéket kertté varázsolják, a' csöndes csatornán, tisztafejér mezeilakok előtt mozdult lassan a' sajka; a' leszálló nap' utolsó sugárai aranyozák a' kis habocskákat, melyek hajónk után vigan tánczolva, a' vizi növények' széles leveleit kis örvényekbe sodrák. Csend és béke nyugvék a' környéken, mig a' hajóban élénk asszonyi társaság enyelgett, 's a' Holland' szép leányinak ajkain is tompánhangzó félnémet nyelv az egész jelenetnek egységét nem háborítá. — Itt értem legelőször a' hollandi festészek' csendképeit (Still-leben). — Gyönyörű nyári éjjel volt, midőn Hágába értünk, melly csillámló csatornáival 's éjjeli világításnál phantastikaibb alakban feltűnő házaival Velenczére emlékeztetett. — Ezen csatornák, mellyek a' belkereskedés' főrugói, a' közlekedés főeszközei, 's a' rétek' mesterséges öntöztetése által a' mezei gazdaság' fő előmozdítói, olly hatással vannak az egész nemzeti életre, hogy a' hollandiak, nélkülök nem lehetvén, még a' forró éghajlat alatt is, Jávazigeten letelepülvén, Batáviát hazai módra csatornákkal szeldelék keresztül, de az álló víz döglötes kigőzölgései a' gyarmat' fővárosát máig a' hollandiak' temetőjévé tették, bizonyságul, hogy ugyan azon szabály itt boldogíthat, amott öl.

Megjegyzésre méltó, hogy Holland', characteristicus

nemzetisége, 's a' némettől különböző kifejlődése, geographiai fekvésének szükséges következménye. Mint a' régi Aegyptus alkotmányával 's vallásával együtt, a' Nilus' szülöttje, úgy Holland' lelkületét a' Rajna és tenger képezték; már a' föld maga is vagy a' Rajna' ajándéka, vagy a' lakosok' fáradhatlan szorgalmának jutalma, melly a' tengert óriási gátok által századok óta visszataszítja. Ezen roppant munkálatok edzék a' hollandit szabad férfivá 's a' gátok' nyitásával berohanó tenger, fegyverül szolgált néki szabadsága' kivívására 's megtartására, Claudius Civilis óta oraniai Vilmosig. A' csatornák élénk belkereskedést ébresztének, 's a' vizet a' németalföldiek' honjává tevén, őket tengeri nemzetté idomíták, annyira, hogy már a' köztársaság' kezdetekor szembeszálhattak ismeretlen tengereken halálos ellenségeikkel, a' spanyolokkal. Bosszúvágy készíté őket Keletindia' szigetei felé evezni, a' keleti kereskedés' kincsét hozták vissza, mi ujra a' nemzeti lelkület' élénk kifejlődésére különös hatással bírt. Gazdagság 's férfiasb önállás volt közvetlen következménye; de azon elszigetelés, melly a' német császárságtól elszakadt 's a' francziáktól mindig irigy szemmel nézett polgárzatban egészen természetes, annál inkább, mivel mind köztársasági alkotmánya, mind az az ezen formához leginkább simuló reformatus hitvallása által a' körülfekvő monarchikus 's katolikus országoktól élesen elkülönöztetett, az europai társas élet formáival 's kellemivel nem ismérkedtetheté a' nemzetet; míg más oldalról a' lakosok' csekély száma egy egészen új alapokon nyugvó 's némettől független nemzeti élet' kifejlését művészetben, 's literatúrában nem engedte meg. Ugy látszott ugyan egyidőig, hogy Németalföld, önerejére támaszkodva 's önállásulag ki-

fejlődve, az emberiség' vezérlésére, 's a' történetek' forgására mint anyagi mind szellemi hatalmával maradó befolyással birand; de a' tengerek' királysága, 's a' művészeti tökély csak olly sokáig tartott, meddig azon fellengés, melly a' szabadságot kivítta, 's kivívása által uj lángokban fellobogott, kisebb arányokban hasonlítható azon dicső időszakhoz, mellyben Görögország, a' persa győzelmek által felhevülve, minden tudomány' 's művészet' honjává lett. Midőn Holland később a' növekedő angol erőnek Neptun' szigonyát áltengedni kényteleníteték, 's XIV-dik Lajos' ellenséges hatalma a' kormány' 's uralkodás' centralisatióját szükségessé tévé, akkor lépett le ezen nemzet világkormányzó állásárul a' másodrangu birodalmak' sorába, s' a' hollandinak karaktere, mellyben szabadságszeretetet 's nemzeti érzelm, kereskedési pontosság és fényűzés középlik, két fővonással gazdagodott meg: megvető büszkeséggel t. i., melly sorsát nagy érdemivel meg nem egyezőnek véli, 's a' múltnak élénk visszakívánásával. De ezek egyszer'smind hátráltatják a' nemzet' haladását, mert, ki előre akar menni, annak előre is kell néznie, nem csak hátra. — Érzik ezt már a' nemzetben a' nemesebb férfiak, 's megismérik 'a nemzeti büszkeség' kártékonyságát. — Így egy lelkes fiatal ujságszerkesztő, néhány szavamból ismervén élénk részvétemet érdekes nemzetén, midőn nagyobb társaságban egykor délután a' „Busch“ nevű csinos szabályzott ligetben sétálgatnánk, „szívem fáj — így szólt —, ha állásunkat meggondolom; annyi szép tulajdon mellett is mindig hátra-maradunk, a' könnyelmű, kövezetlen belga, nagy iparja által, úgyszólván magasbra emelkedett, mint a' pontos 's éretteszű hollandi, kinél sem pénz sem ész

nem hiányzik; semmikép nem szokhatunk azon gondolathoz, hogy megszűntünk már nagy nemzet lenni, 's ez főhibánk; — néha szerencsétlenség a' dicső multkor; minket legalább arany lánczaival lebilincselte. Azalatt a' ligetházhoz értünk (maison de bois) az orániai' Stadthonderek villájához, melly nem nagy, hanem ízletes. Chinai papiroskárpitokkal van ékesítve az első terem, a' mennyasszony' 's vőlegény ünnepmenete látszik rajtok, 's az embert egészen különböző világba teszik által. A' másik terem' falait festvények diszesítik, mellyek mesterségesen bár, de nem mesterileg domború műveket a' legnagyobb csatlódásig mutatnak. Érdekesbek a' billiardszobában a' családképek, mellyek nagyrészt híres művészek' munkái, koronájok I. Károly, angol király' gyermekei, van Dyktól. — Néhány Netschert, főkép két gyermeket a' ruházat' fényének szerencsés utánzata különbözteti meg. A' hallgató Vilmos' leánya Houthoustul, okos jelenetű szép arcza miatt jeles, melly fölött fekete fátyol lebeg. A' chinai nagy terem' pompás szőnyegek selyemből, tollakkal, papirossal 's arannyal domborúan kihímzett madarakkal, feltűnő természeti hűségök 's élénkségek által mindent felülmúlnak, mit csak eddig a' művészet' e' nemében ismértem, a' vieux-lacból készült, selyemhímzetű bútorokkal, ezek a' chinai császár ajándékai. A' királyi mezeilak' fénypontja azonban az Oranjenzaal, Henrik Frídrik kormányzó' mausoleuma, mellyet neki özvegye, a' solmsi hercegnő, Amália készített. Nagy terem ez, felülről kép által világos, mellynek közepén a' dicsőítendőnek arczképe diszlik. Holland leg-híresb két akkori festésze festé olajban a' falakat; a' beméneti oldalon Achilles' fegyvereit kovácsolják

Rubens' cyclopsai, melyekre életduzzadt nereidek várnak; áltellenben tanítványa Jordaens, Henrik Frídrík' diadalmenetét sok allegorai alakkal festé a' 27. lábnyi magas és 24. lábnyi széles homlokfalra. A' többi kép kevésbbé jeles, de az egésznek élénk színezete 's gazdag tömötsége, az akkori mozgalmas időnek olly életteltjes képét adják, hogy még a' borús-kedélyű ujságszerkesztő' szemei is kiderültek felette.

Hága' gyűjteményei érdekesek; a' képcsarnok a' német-alföldi mesterek' remekeivel díszlik; a' könyvtárban a' legrégibb nyomtatványok őriztetnek. Közük Koster' Donatusa, melly Guttenberg' zsoltárával a' régibbség iránt döntetlen vitában áll. A' rövid függönyök, melyek a' könyveket portul óják 's nekik hasonlalkuságot szereznek, különösen czél-szerűknek látszanak. A' régiséggyűjtemény vésett drágakövekben gazdag, melyek közt az isméretes onyx, Claudius' istenítésével. Feleségével ül a' császár, diadaljeleket vívó két centaurtól vont diadal-szekéren; mögötte Roma, mellétte Calígula, alatta két fogoly, fölötte Victória a' diadal-koszorúval, gyönyörű emléke a' nagyszerű római sztylnak. E' szép követ a' mostani király báró Papstól 50,000 forinton vette meg, egy század előtt gazdagon aranyba foglalva a' chinai császárnak ajándékul ajánltatott, fejez elefántjának mellét diszesítendő, de a' középország' fejedelmének nem tetszett a' római császár' kincse, melly így Európába visszakerült. — Másik gyűjtemény, (az ugynevezett Curiositäten-Zimmer) chinai művekkel díszlik, melyek Hollandban, hol China' befolyása annyira kitűnő, különös figyelemre méltók. Itt láttuk a' hollandi faczipők eredetijét; a' kölni pipák'

kicsinysége könnyen magyarázható annak, ki a' chinai opiumpíákat látta ; itt láthatni könyomatokat, fametszvényeket, stereotypeket 's papirospénzt, mellyek Chinában már rég ismérve valának, mielőtt Europa illyekről álmódott volna. De úgy látszik, még a' művészetre is nagy a' chinai befolyás ; XV-dik Lajos' sima képei 's a' XVIII-d. század' czikornyás építészete chinai elemeket mutatnak. A' japáni műgyűjtemény, melly fővonaliban az előbbivel megegyezik, még ritkább ; különösen ezen szigetlakók' puskái, mellyeket még most is kanócczal szokás elsütni, mert nem találtatván náluk kova, inkább élnek tökéletlenebb fegyverrel, mint hogy idegenektől, bár csekélyebb tárgy iránt is, függjenek.

Miután még gróf Steindrach és Verstolk van-Soelen' gazdag képgyűjteményeit megnéztük, kik a' hollandi oskola' remekeiben hazájok' dicsőségének szintannyi emlékeit látván, nagy pénzsommákat fordítanak folyvást megszerzésökre, 's a' schweningi híres tengerfürdőhöz 's annak pusztá homokfekvéséhez kirándultunk volna, hol a' szomorú kilátásnak csak a' habok' különféle színjátéka ad némi változatosságot, Hágát elhagyva, lassan Amsterdam felé evezünk. — Leydenben a' híres egyetem' gyűjteményét látogattuk meg ; régiségtára gazdag, még karthágói 's indiai emlékekben is, miket azonban az ideigleni elrakás vagy inkább felhalmozás éldelhetlenekké tesz. A' gazdag természettárban, mely hasonlag elrendezve nincs, az ásványok közt egy kis geognostikai gyűjtemény, melly Magyarország' ásványi viszonyival minket megismérkedtet, 's tudós hazánkfiának Zipsernek ajándéka, külön van felállítva : a' gyűjtemény fődisze azonban, a' nagy tizenötfontos arabiai tiszta

aranyrögből csak kis darabka maradt meg, a' többbit az egyetem a' belga háború alatt, a' királynak ajándékol küldé a' pénzverőházba. Érdekesb még a' híres Siebold' japáni gyűjteménye, ki mint orvos, hét év alatt az europaiaiktól majd egészen elzárt szigeten mindent, mi a' japáni élet-, hit-, művészet- s' természetre nézve nevezetes, életveszély közt gyűjtött össze; mert a' gyanakodó szigetiek megtudván szándékát, egész évig fogságban tartották, melyből csak nehezen szabadulhatott ki. Itt láttam legjobban a' japáni művészet szellemét; — náluk a' képzelődés korlátok közt tartatik, valamint a' chinaiaknál; idealitás hiányzik, typus uralkodik; azoknál a' rajz, ezeknél a' színezet jobb; mindketten a' mesterségesben, és finomban sokkal felülhaladják az europaikat. Siebold ott több rajzot francia eredetiek szerint készített, így Napoleon' arczképét is, de a' keleti 's nyugoti művészet' alapjainak különbsége mind ezen merényletet terméketlenül hagyja, 's a' viszonyhatást csak károossá teszi; csak a' nemzeti életben gyökerezett művészet rejti magában az élet' csiráit; az idegennek ki nem száradnia lehetetlen. — Harlemben levén, a' templomban csudáltuk mennydörgő hangjait a' híres nagy orgonának, mely minden csütörtökön déltől egy óráig, isteni szolgálaton kívül, a' lakosok' hangászati kiművelésére ünnepélyesen játszatik; a' város különben hasonló a' többi hollandi városéhoz, téglaházai csinosak 's tiszták. Midőn az utcán sétálgatánk, egy ajtóra szegzett fejkötő tünt szemünkbe, 's okát kérdezvén, egy lakos megismértete azon gyöngéd, még mindig teljeserejű szabadítókkal, mely a' férfit, kinek gyermeke születik, hat hétig befogatástól 's perbeidéztetéstől felmenti,

nehogy beteg feleségét felüdülte előtt kedvetlenség érje, 's ezért függesztetik-ki óvaskép a' fejkötő, mely a férjnek *salvus conductusa*.

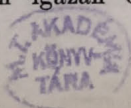
Amsterdam az ország' legnagyobb városa egyetlen a maga nemében; csatornákkal hasított, és sorfákkal ékes utczái középlőleg az Y öble körül futván, terjedt lapos félkört képeznek. A' németalföldi vizváros azonban, mely a' német Velencze nevét kapta meg, csak azon arányban áll az olasz szigetvárossal, melyben a' mocsár a' folyóval; a' tenger' árapálya hiányzik Amsterdammak, 's e' hiány lehetetlenné teszi a' vig velencei csatornaéletet, mert az Amstel vize, ritkán mozgatva, nyáron bűdös, télen jéggel fedett; egyébiránt is *quae immota quies semper premit, illa peribunt*, 's csak *quae continuo sunt agitata, manent*. A' házak magasbak Amsterdamban, mint a' többi németalföldi városban, azon különösséggel, hogy a' felsőbb emeletek az alsóbbaknál küljebb állnak, 's kihajlanak. A' tisztaság szülé ezen különös építészetet, hogy a' viz és fa a' felső emeletekbe felhuzathassék, 's a' lépcsők tiszták maradjanak. Ugyan azon tisztaság lehetetlenné teszi szombaton az utczán sétálást, mert az olajjal festett házak' külseje nagy fecskendők által tetőtűltalpig lemosatik akkor, mi igen csinos, de igen alkalmatlan. A' város' különösségéhez tartoznak még az ugy nevezett sleetsek, rúd nélküli nagy szánok, kocsik helyett; mert az igazi amsterdami a' kocsikat (itt Brummer) veszélyteljes újításnak tartja, 's faczölöpökön épült házait megrendítéstől félti, de a' franczia uralkodás óta meghonosultak itt is a' fiakerek, 's a' nagy' alacsony 's fedett üveges szánok' száma ritkul. Nekem mindig rendkívül nevetségeseknek tetszének, alig bírja azo-

kat két erős ló, 's a' kocsis majd egyik, majd másik szánja alá fagygyús rongyot vét, hogy könnyebben csúszszék; de zavarodása ott kezdődik, hol az eléggé emelt hidakhoz ér, fölfelé még a fagygyús rongy segíti, de lefelé tulajdon lábait kénytelen nagy pathosszal a' lovakhoz megvetni, és széles hátával a' rúdnélkül aláejtő szán sebességét mérsékelni. — A' város sőt egész ország' leghiresb épülete, a' fejér márványból épült régi tanácsház 's mostani királyi palota, nem felelt meg várakozásomnak. Földszint nem emelkedik eléggé a' földből, 's a' nagyszerű felsőrésznek nem felel meg; a' kapú hija nagyítja ezen hibát, helyét több ajtó foglalja el, kétségkívül a' republicanus egyenlőség miatt. Belseje azon téglafalak által rontatott el, melyek az épület' rendeltetésének megváltoztatásakor a' márványcsarnokokat lakszobákra felosztották. A' 100 lábnyi magas, 's 60 lábnyi széles tanácsterem négy pompás ajtóval a' hosszoldalok' végén, most udvari táncmultságokra használtatik; fényes, sikamlós márvány kövezete ugyanazért deszkázattal takartatott el, 's a' halál' borzasztó szobra, melly a' homlokoldalon egy allegorikai csoportozatban áll gypszköpönyeget nyert. A' termek' 's csarnokok' fényes ékesítései sehol sem változtattak meg, még ott sem, hol a' szoba' rendeltetésére sokszor gúnyorral czéloztak; így a' megbukottak' szobája felett Icarust láthatni olvadó szárnyakkal, 's pénzadát rágó két patkányt; az árvaszoba felett két farkas és siró gyermekek, 's a' t. A kihallgatóteremben a' thrón felett van-Speyk' halálának képe függ, azon nagylelkű hajóhadnagyé, ki 1830ban, nehogy belgafogságba kerüljön, hajójával együtt magát levegőbe röpíté. Ő a' hollandiak' napi hőse,

annyira, hogy a nagy templomban kis kenotaphját előbb mutatták meg nekünk, mint a' hires tengeri hőst, Ruyderét.

Amsterdammal áttellenben, az öböl másik oldalán Zaardam fekszik, a' csinos falu, feszes kertekkel, hová az utazót azon ház hívja, melyben a' nagy orosz czár Péter, mint ácslegény lakott. Mennyire változott azóta Europa' állapotja, mikor egy fejdelem még évekig ismételten maradhatott! Ezen ház, mely azonban most sok márványfelírás, különféle diszítvány 's ékesítéssel van elborítva, 's így régi karakterét elveszté, nagy befolyásu Oroszország, sőt Europa' historiájára; millyen lenne az éjszaki birodalom' állása, ha Péter Zaardam helyett Woolvichba megy, 's nem Holland' csekélyes rendszerességével, de Angolhon' nagyszerű intézeteivel barátkozik meg! Különböző érdekű a' másik falu, Amsterdam közelében, mellynek látogatását az utazó nem könnyen mulasztaná: — Bruck; a' világ' leggazdagabb, legtisztább 's legizetlenebb faluja, hova Amsterdam' nyugalmazott millionerjei vissza szoktak vonulni. Keréksajkán (Raderboot) mentünk által a' Zuydersee tulpartjára, gépely által, mellyet hat ló hajt, a' gőzhajókerekék' módjára evező, 's a' nagy kör miatt, melyben a' ló járt, élhetetlen teknősbéka idomún, két kormányzólapáttal, hogy a' fordulás kikerültethessék. Bootsloban reggeliztünk; a' fogadósnő sejtván, hogy nemzeti fejdíszre magára vonja figyelmünket, méltóságosan megmondá nekünk, hogy a' fejdísz szép ugyan, de drága. Mi ezen felelethez már szokva valánk, mert alig lehetett Hollandban közemberrel szólni, ki nem mondaná, hogy hazája szép ugyan, de külföldinek drága. A' fejdísz azonban igazán csinos és gazdag

volt, éjszakhollandi arany homlokkötő, négyszegű boglárokkal a' tomporán, felette szük redőzetlen fejkötő, mellyen a' csipkefodrok csak fül mellett kezdődnek, alantabb a vállakhoz simulók. A' keletfrisiai fejdísz még kedvesebb, széles ezüst bonczokkal a' nyakszirten, mellyek aranyrózsákkal a' halántékon végződnek. Bruckba mintegy tíz órakerkeztünk; a' falu egészen chinai karakterű, csinos tó körül épülve, melly hosszú csatorna által a' tengerrel összefügg, szekérutja nincs, 's utcái tiszták, mint lakszobák. A' házak fából építvők, mint Chinában, 's eleven színekkel befestvők — fejjel és zölddel, vagy feketével, 's aranyzásokkal rakattak ki, az ablakok az utcáféle fatáblákkal bezárvák, 's a' csatornák felé nyíltak. A' kertek, feszes pusz pang kerítésekkel, mellyek állatok' idomára nyirbáltattak, nyirkált hársfákkal, tekervényes utakkal, cikornyás templomokkal, mozgó remetéekkel, kis tavacskákkal és szigetekkel, és sok zsirnővénynyel, az iztelenség legfelsőbb fokát érték el. Legnagyobb kert B—* uré, kinek háza az egész faluban legszebb fekvésű; a' lócza, melly előtte áll, Bruck' szellemét legjobban bélyegzi, mert nem a' szép vidék, hanem a' ház felé van fordítva, — a' háziúr csak tulajdonát akarja mindig látni. A' kép kiegészítéséhez tartozott még a' kertészlegény, ki gorombáskodva követelt tőlünk borra-valót; de látván hogy erősebbek vagyunk, morogva elballagott. Az egész falu kitüntetvén a' hollandi character' néhány éles oldalt, a' németalföldről intuívus ismeret' kiegészítésére különösen érdekes.

XIV.

Kölln.

Kölln nem főváros, udvar nem eleveníti, egyetem nem von falaiba idegent, 's még is a' rajnaparti számos város közt legélénkebb, leggazdagabb. Naponként huszonhét gyorskocsi jön 's megyen kapuiból; két gőzhajó látogatja naponként. Ezen élénkséget szerencsés fekvése okozza, ez adta kezébe a' rajnai kereskedést. Rómaiak építék azon éles pillantással, melly az ó világot a' városok' alkotásában kedvezően különbözteti az ujkortól, mellyben sok nagyobb, sőt főváros is sokszor csak szeszélynék vagy esetnek köszöni eredetét, mint a' víznélküli Versailles, a' folyónélküli Stuttgart, a' kietlen vidékben fekvő München, melly az ismeretes hasonlat szerint, arany nyereg sovány ló hátán, ellenben Mainz még most is a' főerősség a' francziák ellen, Budapestet kedvező fekvése emelte fővárossá, Székes-Fejérvár helyébe; Alexandria még most is a' Levantei kereskedés kulcsa. — A' régiekhez vezet Kölln' fekvése, a' város maga a' középkorba, mellynek legnagyobbyszerű remekje, a' művészi tökély' 's szépség' egyik fő emléke a' köllni székesegyház. Tervének készítője isméletlen, mert készítése' igénytelen korában a' mester meg elégedett, ha neve helyett műve lett halhatatlan, művészi eszméinek kivitelére azon belső hajlam hajtá, melly magában az alkotásban találja bérét, 's szerényen más jutalmat nem keres, mint a' mesteri mű szülte megelégedést, — csak ilyen egyszerű, igénytelen elmeszüli a' halhatatlan műveket. De a' nagyszerű épület

el nem végeztetett, áhítatosan adta által a' kalapácsot 's vakoló kanalat egy ivadék a' másiknak, míg a lelkesedés tüze lassan kialudott az utókor más eszméktöltötte kebléből, 's az épület, mellynek nagyszerűsége még az óvilág csudáit is elérendé, töredék maradott, mint az emberi ész minden merénylete. Hét millio tallérba kerülne a' kivitel, de ezen pénzsomma meghaladja a' mostani ivadék' hitét 's műszeretetét. A' végzett rész azonban, a' kar, elegendő a' terv' hasonlithatatlan nagyszerűségének megismértetésére. Szép viszonyú karcsu oszlopokon nyomúlnak felfelé a' hegyívek, mint a' fohászzkodó' imádsága; izletes gazdag ékesítésökben mindig visszakerül kereszt és rózsza, változatosan összefonva, a' halál' és élet', a' szenvedés' és jutalom' jelképei: a' vakító napsugárok' világát a' festett ablakok' szinei megtörik, a' vallásnak gyönyörű emblemái, melly a' tiszta fénynek tört szinsugára, az ablakok' lóheridomu alakjai a' kereszténység' szentháromság' titkára emlékeztetnek, a' czikornyák' általános végzettsége, még olly helyeken is, hol az ember nem láthatja, mutatják a' keresztény buzgalmat, türelmet 's szerénységet, melly külfényt nem vadász. Kőbe fejeztetett ki itten a' kereszténység' szelleme, ez hatja ált minden részleteit az emberi lélek' ezen dicsőítő emlékének. Kivülről kis házak ragasztattak a' templomhoz, mi a' hatalmas benyomást gyengíti, de az alacsony mindig a' nagyhoz szegül, hogy magához lehúzza, a' tölgyeken moh nő, 's a' föld' hatalmasait hizelkedők körözik. A' székesegyház a' szent három bölcseknek szenteltetett, mellyeknek koponyái itt őriztetnek. Majlandból kerültek ide, midőn Fridrik a' rőtszakál a' várost elpusztítván, bölcs tanácsnokának, a' köllni érseknek,

a' gazdag zsákmányból választást engedett. Bölcsen kiszemelte ezt az ereklyét, mely városának számos búcsú 's ezekkel összekötött nagy vásári által, századok óta kincseket szerzett. Az ezüst ereklyetartó aranyzással, zománczczal 's régi romai 's görög vésett kövekkel diszlik, 's számos szentek kis alakjaival a' német művészet' állapotját Barbarossa alatt tanúsítja. A' byzanci typus' bilincsei látszanak rajta, az akkori idő ugyan nem volt képes szépet alkotni, de érezte legalább mi szép, mit a' régi köveknek érzéssel 's belátással történt foglalása mutatja. Középpontul választatott a' legszebb Cameé (domborúan vésett drága kő) becses onyx, mellyen Diana szobra előtt gyönyörű bacchansnő lelkesedett tánczban gazdag leplébe burkolja magát, melléje foglaltatott a' nagy háromrétegű onyx (a' hely sötétsége nem engedé a' közelebbi vizsgálatot, melly a' drága követ talán üveggé, bár úgy is nagyon érdekessé változtatná). mellyen Tibér látszik domború alakban, Jupiter aegiochosként, lituussal kezében, királyi széken ülve, mely alatt a' sas áll 's telszarvat tartó nőtől koronázva (talán Nike Apteros vagy Oikumene) más oldalról a' nagy jáczintba vésett ülő Venus victrix, egyes karddal kezében, két Ámortól körözve, egyike koszorúval száll feléje, míg a' másik lotoslevéllel legyezi, előtte Aeneas. A' kő' munkája később császáridőkre mutat, 's szép eredetire, melly azonban Caesar-nál régibb nem lehet a' czélzás miatt a' Juliai nemzetségre; a' többi kövek kisebb érdekűek. Annál meglepőbb a' híres óltárkép a' 15-dik századból, mellynek közepe a' bölcsék' imádását mutatja, oldalszárnyai szent Orsolyát szűzeivel, 's szent Gereont a' római katonákkal. A' csudálatos szépségű kép' fes-

tésze ismeretlen, de műve a' középkornak legtisztább, legártatlanabb, legkeresztényibb teremtese.

Különböző oldalról emlékeztet a' középkorra a' Gürzenich, nagy terem hegyíves oszlopsorral közepében, egykor kereskedőcsarnok, 's innepélyterem, most tánczterem, 's bizonyága, hogy a' régi szabadvárosi polgárszellem egész csintalan humorjával a Köllniekben megmaradt. A' hegyívoszlopok óriási pezsgőpoharakká alakoltattak, melyekből a' legdórőbb álarczok kibuzognak, köztök jelenetek Göthe' Faustjából. A' falakat diszesíti a' bohóskodás' diadalma, festett szójátékok fedik a' karzatot, pajkos czélzatúak a' berlini szóejtésre, 's összhangzásban ezen farsangi szilajssággal az ajtó felett régi álorczáskodás (Wlummenschanz) épen megmaradott a' közép korból.

A' templomok közt még a' Szent Péteré érdekes, szép üvegfestéseivel, 's hatalmas oltárképével, Péter' felfeszítésével. — Borzalmas ezen kép, nem csak élénksége, 's természetigazsága, de compositiója által is. A' szentet, kinek arczvonásaiban a' mennyböldogság' előizletével földi kínok küzdenek, csak vad hóhérlegények körözik, nincs szánakozó szív közel 's az elhagyottat csak hite tarthatja fel. A' csudálatos érzelemmel festett kép' művésze a' híres Rubens, ki e' templomban kereszteltetett, a' ház melyben született két arany csillaggal jegyeztetett meg, mert ugyan ottan, hol a' művészet' ezen csillaga kikelt, a' világnak egy nagy hatalmasa halt meg, Medicis Katalin, háladatlan fiától számkivetve, francia királynő, három királynak anyja', a' Bertalanéj' okozója.

Az esküdtszék' (Assisen) üléseinek ideje levén épen, ezen keleti Európában szokatlan biráskodásmódot látni kívánván, az ülés ház felé mentem. Utam

a' régi városház mellé vitt, melyben a' régi góth 's új olasz építészet csinosan egyesül, mellette áll egy régi góth kápolna, szép könnyű toronnyal, előtte terül egy ritkán látogatott piac. Itt egy régiségtől szürkült ajtón melly felett két domború alaku angyal vésett mohos czímert tartott, benéztünk egy virágteljes kertecskébe, hol borággal körülfont fehér házacska előtt, egy gyönyörű leány ült, himzéséhez lehajló feje felett hársfaágon fehér galamb, — egy meglepő bájos csendkép. Nehány lépéssel tovább az úteza harasztal volt behíntve, középkori szokás, mellyel a férjhez menő szeplőtelen szűz tiszteltetik meg, ellentételül szecskaszórás a' bectelenség jele. A' régi időnek emlékezete mindenütt követett, még ott is, hol már új középületek a' porosz uralkodást hirdetik.

A' félkörbe épült törvényszékházban a' nagy terem' homlokoldalán fekete középkori szabatú kőntösben a' bírák hosszú asztal megett ülének, jobb végén a' tisztí ügyvéd, mellette balra, rekesz megett a' vádlottak, akkor épen két fiú 14, 's 15 éves, előttök, nekik hátat fordítva, ügyvédjeik, hosszú fekete tisztöltözetben fehér prémmel. — Áltellenben a' bírák baljára az esküdtek' székei még üresek voltak, az esküdtválasztás épen békövetkezett. Minden polgár, melly bizonyos nem nagy adómenyiséget fizet, bírságbüntetés alatt a' bíráskodásban részt venni kénytelenítetik, ha törvényes ok ki nem menti. A' renden lévő osztály a' terem' hátfenekén álló lóczákban foglalt helyet, melyeknek része a' hallgatóság' számára tartatott fel. A' bíróság' elnöke ekkor diszédénybe rakta a' renden lévő osztályt képző polgárok' neveit, hogy sors határozza meg a' jelen eset-

ben biráskodandó tizenkettőt közülök. A' kihuzattak közül bizodalomhiányból nyolczat visszavetni a vádlottnak, nyolczat a' vádlónak szabad, mig a' szám megtelik, akkor megeskettetnek, 's szemközt a' vádlottal leülnek, hogy arczvonásai' változásait láthassák. — Ekkor fellépett a' tisztí ügyvéd, egyszerűen előterjesztve az esküdszék elébe a' bűnt, itt kilencz hal' lopását, 's követelte a' törvényszabta büntetést, mennyire emlékezem hat hónapi fogságot; következő az önkénti vallatás; az egyik fiu makacsúl tagadta a' tettet, melyet a' másik sírátkozva megvallott; így a tanúvallatás eskű alatt, a' mindenható 's mindentudó istenre hivatkozva, némbereknel melyre tett kezekkel, egy zsidónál kiterjesztett jobbal, minden más vallásszerinti különbség nélkül az esküformája iránt. A' tanukat csak a' vádló ügyész a' vádlottak' pártfogói 's a' bíróság' elnöke kérdezgeté, az ügy szövevényes vólt, egyenes bizonyság hibázott. Erre megújítá az ügyvéd panaszát, a' vádlottak' ügyvédei feleltek, az egyik férfias egyenességgel, a' másik ügyészi elméskedéssel. Az elnök előterjeszté most kivonatban az ügyet az esküdteknek, kiket fontos hivatásokra figyelmeztete, 's a' kérdéseket elejökbe terjesztette; — bűnös-e a' vádlott, 's ha bűnös, vólt e elegendő ítéletereje, melly a' teljes beszámítást követelné? mert az esküdtek csak a' tettről ítélnék, a büntetést a' törvény szabja ki 's a' bíró alkalmazza. Az esküdtek visszavonúltak 's rövid idő múlva visszajóven a' mellékszobából, előlegényök (Vormann) által, kijelentették, az első kérdésre, az első vádlott iránt: nem bűnös, de a' másik kérdésre nemmel feleltek, — minthogy csak kevés hónap ólta törvényeskorú lett, 's gyermekisége szembetűnő; mind ezt egysza-

vulag. Ezt mindig kijelenteni szükséges, mert egyenszavuságnál a' francziáknál a' vádlott feloldoztatik a' kereset alól, ha 7 voks elítéli, 5 felszabadítja, az eset kétes, 's a' törvénytudó bírák' tüsténti ítélete alá tartozik; porosz országban ezen határozat megváltoztatott, 's egyenszavuság, sőt 7 felszabadító voks 5 kárhoztató ellen, kétes, 's bírói ítélet alá kerülő esetet formál. A' jelen esetben még egy kérdés e volt döntendő, bírák által, minthogy törvényalkalmazás fordult elő, — javítóházba küldendő-e a' teljes bűnbeszámítást nem érdemlett bűnös, vagy visszaadandó-e szüléinek? A' bíróság az utolsót látta igazságosnak, 's a' zokogó kis tolvajt a' teremben jelenlévő anyjának, 's könnyes ölelkezéseinek visszaadta, — az esküdtség eloszlott, mert minden perben újra választatik.

Meg kell még jegyezni, hogy a' pertkészítő bíró' (Instructionstichter) hatósága, mint nálunk a' szolgabíráké elég terjedt, 's kisebb kihágások' tüsténti büntetésére felhatalmaz, de ott is, mint nálunk, sokszor történik, hogy félénkségek néha csekélységek miatt bévádlottakat törvényszék elibe állít, 's velök fogóságot szenvedtet, míg az esküdtség összeül. A' magyar büntető törvényszék, ha rendbe szedetnék, nem sokat különböznék ezen intézettől, sőt már az ítéletet hozandó táblabírák visszavethetése bizodalmatlanságból, mind a' két részről, elég biztosítást nyujtana, mind azon visszaélések ellen, melyek a' mostani rendszer mellett elkerülhetetlenek.

XV.

Rajni út.

Köllnből Bonnba postakocsi elég lassan vitt, hol a' reggeli után a' Rajna' partjain 's az egyetemváros utczáin 11 óráig sétálgattunk, míg a' gőzös megérkezett, melyre velünk egy deákcsoport várt, piszkos ruhában, térdig érő csizmában, zöldfejér szalagu sipka fejökön, meztelen kard kezökben, muzsikától követve. Valami rajnaparti faluban készítették ők nagy búcsuebédet, mielőtt a' vizsgálatoknak végével, elszélednének, 's ifjonti türelmetlenséggel a' gőzösre rohantak, mely útazó angolokkal tömve volt. A' férfiak visszahúzták magokat a' kabinba, nem akarván illy zajos társaságba keveredni, a' némbereket részint kíváncsiság a' földélzeten tartá, részint a' kaland' regényes oldala gyönyörködteté. 'S valóban a' jelenet festői volt; szép dombos tájékban a' széles Rajna, habjain a' füstölő gőzös, folyama ellen törve, 's rajta zene, vig ifjak 's bájos angolnők. A' deákokkal csakhamar megismérkedve, barátság' jeléül velök a' borral telt, ezüsttel ékes nagy ökörszarvát egészségünkre üritettem, 's enyelgéseikben részt vettem. A' tájék szépült, a' dombok bércekké emelkedtek, 's Drachenfels' és Rolandseck' sziklavárai hatalmasan nyúltak a' folyam felé. Vig zenével 's férfikarénekkal köszöntötték őket a' deákok, 's elbeszélék a' régi mondát, mely szerint nagy Károly' híres bajtársa a' roncelléi ütköztben meg nem halt, de vissza jött a' Rajnához azon nap, mellyen kedvese halála' hamis hírére a' godesbergi kolostorban apáczának felszenteltetett. — A' hős a' kolostor felett remetelakást

épített, honnan kedvese' ablakait láthatta, 's csak a' boldog múltnak emlékezetében élván, nyoma sem találtatott. Soká keresteté a' hatalmast nagy Károly, végre holt testét találta a kolostor felé fordúlva. A' remetelak helyébe vár épült, mely a' történet emlékeül Rolandseck névvel jegyeztetett meg.

Ebédkor a' deákok elhagyták a' gőzöst, az angolnők azonban, melyek közt egy fiatal leány meg bájos szépsége által magát kitünteté, azt hitték, hogy a' deákokhoz tartozom, 's Bulwernek Rajnai zarándokai által, melyeket épen olvastak, felhevülve, megkértek, hogy nekik a' várromok' történeteit elmeséljem, melyek a' királyi folyam partjait, felváltva zöldellő meredek szőlőhegyekkel ékesítik. — Nem használt itten semmi ellenmondás, hogy külföldi létemre olly keveset tudok a' rajni népmondákról mint ők magok; ki állhatott volna ellen kecses kérelmöknek, kénytelen valék improvisálni 's majd regényeket az ököljogidőből Cramer' és Spies' izlésében, majd az új franczia iskola' rettentő modorjában, majd egyszerű valódi népmondákat mesélni, 's csakhamar betanulván szerepembe elbeszéléseim igazságát senki sem hozta kétségbe. — 'S így meséltem nekik azon lovag negédjéről, ki merészen az ördögöt magát lóalakban megülte, 's az esméretes mondát a' rheinfelsi vár' uráról, ki rablásai miatt a' császártól madárszabadnak kijelentetve sem hagyott fel dülásaival, de végre eltűnt. Keresztháború vőlt épen, 's midőn Fridrik a' rőtszakál Styriában megakarná jutalmazni egy fedett sisaku lovag' példátlan vitézségét, 's kardja' élével a' sisakrostélyzatot felemelte, — a' híres rabló' megöszült arczára ismert. Az angolnők érdekesebbnek találták azonban a' regét a' palotáról a' Rajná-

ban (*Pfalz* im Rhein) mely egy keskeny sziklasziget' felületét egészen elfoglalva a' napsugárban mint egy elefántesontkorona csillogott a' folyam' közepében, mely balról Caub' csinos városát mossa, jobbról a' sötét Guttensteini sziklavár' tövében megütközik. A' számüzött Henrik oroszán' leánya élt itt, szoros vigyázat alatt, de a' császár' fiának szerelme felfedezte a' magánynak titkait, 's alattomos házasságok' gyümölcse, egy szép fiú, megengesztelte a' haragos császár boszszúját, ki emlékül meghagyta, hogy a' rajnai nádorok' nejei mindig e' szűk palotában betegedjenek le. — A' folyam feljebb szélesedik, hol szent Goár' nyájas városa félkört képez a' folyó csendes öble körül. Ősi szokás szerint meg kérdik itt az idegent mivel akarna meg kereszteltetni, ha vízzel, leöntetik, ha borral, egy nagy bikaszarv megtöltetik a' legjobb rajnai terméssel, melyet a' vendég a' város' dicsőségére kiürít. A' város felett sziklák szorítják össze a' sebes rohanásu folyamot, 's medréből kőszirtek emelkednek, melyek a' hajózást veszélyeztetik, a' Lurleyszikla oldalt marad. A' mint a' gőzös felúszott mellette kürtöt harsogtatott egy útas, 's szelid szelleménekként hangzott vissza a' bájos zene. A' néphit szerint gyönyörű habléány lakja a' szirtet, a' Rajna' sirénje, 's ha esti alkonyatkor varázshangját a' csónakász meghallja, benső győzhetetlen hajlam a' sziklához vonja a' halgatózót, míg a' habok a' tört csónakkal a kormányost is eltemetik. A' szomszéd gróffi hallotta egyszer énekét, 's eltűnt, anyja kerestette, 's lovagjai a' halvány habléányt a' szirten ülve találták, borostyánkőkoszorút szőke nedves hajába fűzve. A' leány visszautasítja őket, mert sejtve az anyaszív' mély sebét, visszaküldé

a' szerelemtől lángoló ifiút, — ekkor egy tornyosodó habot hívott magához, mely sötét víziparipává, habzó serénnyel, változott, 's a' leánynyal eltűnt. A' visszajött lovagok a' gróffit a' vár alatt találták, hova a' habok az eszméletlent kivetették, élet visszakerült ugyan belé, de vigság soha többé, sötételeműen zárkozott ő várába, 's midőn anyja meghalt, a' folyam habjaiba sietett, hogy kedvesével egyesülhessen.

Késő estve értünk Coblenzbe, 's a' lány esti szellő 's fényes holdvilág kicsalt a' magas Ehrenbreitsteinra, a' híres kivihatatlan porosz erősségre, 's az angolnők is kevéssel utánunk feljöttek. A' vár délcúcsáról csudáltuk a gyönyörű vidéket, melyet a' holdnak kétes világa még phantastikaibb kecsekkel előnté, a' Moselnak Rajnábai szakadását fényes lángokba borítva, míg a' hatalmas hidnak kerek ivei felette sötéten emelkedtek.

Még feljebb mind inkább lapúl a' tájék, a' híres Johannesberg után jelentő lenni megszűnik, sőt vad regényes caractere a' lapos felvidéki Mainz' kerületében nem is gyanitható. Az angolok Wiesbadenbe menvén elhagyták a' gőzöst, mellyel mi estve a' szövetségerősségbe megérkeztünk. Néhány napot töltötünk itten ismerőseink közt, meg látogattuk az Eichelsteint, egy hatalmas romai sírtornyot, 's megnézegettük a' székesegyházban a' választó érsekek' emlékeit, melyek chronologikus rendjök miatt a' művészethistoriára nézve nagy érdekűek, bár erősen tataroztatnak, mert a' templom franczia időben szénatárnak használtatott, 's megrongáltatott. A' közel wiesbadeni fürdő csinos, főkép oszlopokkal ékes nagy tereme, mellynek fő diszei fejei márványszobrok, mellyek Laetitia, Napoleon császár' anyja' számára készültek

's 1814-dik után ide kerültek; de lakszobába rendeltetve a' nagy teremben kicsinyeknek látszanak.

Szép kertje miatt érdekes a' nassauai herczeg' kastélya Bieberich, melly a' múlt század' parókasztiljében épült. A' parknak egy részébe a' zöld gyepek hajókon hozatott angolhonból, 's bár most is élénksége a' némettől különbözik, még is elveszté szigeti lágyságát, 's eleven zöld színét.

Két napig evezett fel velünk a' gőzhajó Köllnből Mainzig, egy nap alatt vitt vissza. Új gyönyörrel csudáltuk még egyszer a' kecsegtető bájvidéket melly előttünk szemfényvesztésként kifejlődött, de egy varáz hibázott, melly felmenetkor a' gyönyörű tájt elragadtatóvá alakolta, az élénk társaság, a' szép angolnók.

XVI.

Belgium.

A' mostani Holland' 's Belgium' vidékét századok oltá ipar 's kereskedés eleveníték, 's népeiket elválaszták egymástól. A' Belgáknál ipar uralkodott, a' hollandiaknál kereskedés, 's míg azok felhevülő fogékony lelkiüetökkal, 's munkásságukkal a' gyártásban találák a' gazdagság' forrását, addig ezek még nagyobb szerencsével üzék a' bel- 's külkereskedést, türelmes szilárdsággal, 's érett szellemmel. De épen ezért lehetetlen volt köztök az egyenlőség, 's szerencsétlen volt mindég, 's állandó nem maradhatott, a' két testvérország' kapcsolatja, mert a' gyártónak a' kereskedőtől függnie kell. Ezen különbség még most is mindjárt első tekintetre szembe tűnik. Hollandot csatornák hasitják végtől végig, a' belkereskedés'

lassu biztos előmozdító, de Belgiumot vasutháló borítja el, az élénk személyközlekedés' jele, mert nagy felületű 's terhes áruk' szállítására alkalmasabb a' lassan haladó hajó, mint a' repülő gőzkocsi. Érezhetőbb még a' különbség a' nemzetiség' különböző kifejlésében. E' két ország, azon fél német, fél francia birodalmak' lánczának utolsó megmaradott szeme, melly a' két ellenséges nemzetek közt tengertől az Álpeszekig terjedett, 's az öszszezsapó két ország' hosszú harczában, lassan a' ravaszabb francia' martalékja lett, mint Lotharingia 's Burgund. — A' francia pedig az által juthatott főképen ezen szép örökséghez, hogy a' keverék nemzetek' francia elemét ébresztette 's élesztette, 's szelleme által sokkal előbb meghódította, mint tetteleg erővel. Így Belgiumban is a' francia elem uralkodik, mellyhez különben a' nemzeti szellem' fürgé mozgékonyága, közelebb áll, mint a' német meggondoltságához, ehhez járulván az utolsó forradalomkor, a' hollandiak elleni gyűlölség, a' nemzet nem volt idegen délnyugoti szomszédjához csatlódni. Szerencséjére ez nem történhetett meg, 's így kifejlődvén önállásuan az ifjonti ország, érezni kezdé az uralkodó szellem' veszedelmét, 's lassan bár, de állhatatosan lényé' német eleme felé fordul. 'S valóban nem ok nélkül, mert francia országhoz hasonlítva Belgium sokkal boldogabb, mint annak akármely kedvező helyzetű tartománya. Ott sok szép szó, 's kevés tett, ipar 's kereskedés az egyedárúság 's magas vámrendszer nyomása alól fel sem emelkedhetik, a' középpontosítás szerencsétlen eszméje a' tartományi életet elfojtja, míg Páris' lázas bősége több szellemi erőt emészt meg mint egy egész ország. Itt ellenben élénk provinczialis élet, fénytelenebb de

hasznosabb kamarák, meglehetősen egyetértés a' kormány-
nynyal, 's egy vasutrendszer, melly az egyének
érdekét épen úgy mozdítja elő, a' mint a' kormányét
erősíti. A' véres elválás Hollandtól Belgiumnak arany
gyümölcsöket hozott. — A' Maas' völgyében Lüttich
felé, a' tájék angolhon földművelő kerületeihez hason-
lít, szorgalmasan megdolgozott buja vetéseket lát
itt az ember, sok fákkal, mellyek azonban nem olly
terebélyesek, mint ottan hol csak köszén égettetik,
's századok óta háború nem pusztított. Hollandtól
még inkább különbözik, melly baromtenyésző 's
réteket kedvellő. Lüttich némileg még a' testvér-
ország városaihoz hasonlít, a' piacokat sorfák élesz-
tik, a' Maas' gyönyörű partja, a' vizig lehajló függő
füzekkel 's szép kövezettel, a' csatornákra emlékez-
tet, a' házak csúcsosak, de kőből épültek, nem mint
ott, vakolatlan téglából. A' középületek közül a' szin-
ház szép, az egyetem különös, nekem nem tetszett,
mert utcza felé nem léven ablaka, nagyon disztelen
's szegény; legérdekesebb 'a törvényszékhépület (palais
de justice) a' lüttichi érsek hajdani palotája. Szép
négyszeg udvarát, melly a flórenczi palazzo vecchioé-
hez hasonlít, bizarr oszlopszattal ékes csarnok futja
körül. Az oszlopok alacsonyok, virágok képezik keleti
szellemű fejeiket, mellyeken széles hegyívek nyug-
szanak, a' csarnokban áruk rakattak ki, csak kár
hogy nem gazdagabbak, 's nem ízletesebben. Miután
Seraingt meg néztük volna, hol az érsek hajdani
falulakját a' híres Cockerill mozgonygyárrá változ-
tatta, gyorskocsin estve Brüssel felé indultunk, hol
reggeli hét órakor a' város legszebb 's legmagasabb
részében a' Bellevue piacon megérkeztünk, 's a'
historikus Bellevue hotelbe szálltunk, melly a' utolsó

forradalomkor a' hollandiak által csak nem egészen szélyellővetett.

Europa' fővárosainak többsége egymáshoz hasonlít, 's nem találhatók köztök sok változatosság, sajátlagos characterü ritka, sőt egyes részeik sincsenek azon összhangzásban melly tiszta mély benyomást gerjeszt. A' középkor' formái majd mindenütt modernizáltattak, de a' középkori elrendezés, a' keskeny utcák, a' szabálytalan házhelyek megmaradtak. Brüsszel azonban egy piacztot egész középkori épségében mutat, a' városháztért, melly a' művészetébredés (renaissance) gazdag kellemes sztiljében azon fényes 's komoly időket varázsolja előnkbe, mellyekben gróf Egmont 's Horne' fejei e' helyütt hóhérpallós alatt elestek, — vérökből, a' mint tudva van, a' hollandi szabadság' még most is zöldelő fája emelkedett. — A' városház' belsejében nem tartatott meg annyira a' régi idők' characteristikus sajátsága, mint a' téren, mellyen az ószerű benyomást csak két ház' újított alakja gyengíti. Mig csak Brüsszelben mulattunk, mindennap meglátogattam e' szép tért, mellynek komoly szépsége, idősb 's szebb testvéreivel, a' bájos velencei szent Márk' piacczal, a' campo santo előtti derült térrel Pisában, 's oxford' sötétkedélyű Colledgeivel, egy olly gazdag 's költői köz életnek emléke, mellyel öszvehasonlítva a' mostani önnönsebb privát élet' minden kéjelmei mellett is sovány és kopár.

A' csendes mulató erdő (Park) az élénk városban, különösen szerencsés egy gondolat, mellyet az utolsó forradalom nemzeti emlékké változtatott, mert itt volt a' hollandi seregek' állása, midőn az utcákban állandó helyet nem foglalhattak. A' fáknak nagyobb

része ágyú- 's puskagolyóktól meg van sértve, 's a' brüsseliek ezen sebhelyeket gondosan ápolgatják, veszedelmők' 's diadaluk' emlékeit. — A' forradalom' áldozatit, a' martýrtér földje fedí, 's mig a' kilenczszáz hős' pompás emléke elkészül, sírukat narancsfák 's szép virágok ékesítik, melyeket mindig viritó karban tartani, 's a' hervadtakat virágzókkal felváltani, az elhúltak' vérei 's baráti eddig el nem mulasztottak.

A' városnak főtemploma, Gudulának szentelve tízenhat szép festett ablakokkal díszlik, melyek a' mohácsi csatában elesett Lajos királyunkat 's nejét Máriát, a' németalföldi helytartónét, V-dik Károly, I. 's II. Ferdinand, 's I. Leopold császárokat, a' francia I. Ferenczet, Portugali Jánost, 's Albert 's Izabella helytartókat életnagyságban térdelve, kegyuraik mellett, ábrázolják. — Lajos király 's neje közt szent Lajos ül, előttük isten a' feszületet kezében tartja, balról a' szent szűz a' gyermeket, alattok a' felírás: *Ludovico Dalmatiae, Croatiae, Bohemiae, Hungariae regi, qui pro fidei Catholicae defensione in bello contra Barbaros fortiter pugnando occubuit, Maria ejus uxor, Caesaris semper Augusti soror 1577*“, az egész felett a' nevezett országok összefont czimere látszik. Nagyon sajnáltam hogy a' könyvtár, a' nyári szünnapok miatt nem volt látható, melyben művészi tekintetben főhelyet foglal a' gyönyörű festésű kézirat Mátyás királynak tárából, melyre a' belga lovagok a' hűbéresküt le szokták tenni. Egy tudós francia azolta Mária' helytartónő' német levelezését fedezte, melly Magyarországot is érdekli, kívánatos lenne, hogy ezen kincs oda utazó hazánkfiái figyelmét ki nem kerülne.

Egy szép reggel Brüsselből a' vasuton Antwerpbe kirándultunk. Nagy tolongás volt a' gőzkocsi-intézet épületében, 's alig kaptunk helyet, midőn már a' húsz kéjelmes hintó elébe fogott gőzöny robogva megindult, kezdetben lassan, szikrákkal hímzett füstgomolyokat okádva mindig kettőztetett dörgéssel, míg végre kéményéből fejez gőzt bocsájtva villámsebességgel úgy előre rohant, hogy a' tájék szemfényvesztésként a' szem elől elillant, 's az alig látott faluk' tornyai már elmaradtak. Gőzkocsira alkalmazható az arab' túlságos lódicserete, ha összejössz vele, míg köszöntöd, láthatárodot elérte.

Antwerpben sem a' híres fellegvár, a' nagy Carnot' munkája, melly időnkben az ismeretes játék-háború által nevezetes lett, sem a' napoleoni nagy vízfogók (Bassins) 's kikötő nem érdekeltek annyira, mint Rubens' halhatatlan remekjei, a' templomokban 's muzeumban. Szomorú idő volt az, mellyben ő született. A' művészek már nem a' mûsa' fiai, de unokái voltak, mint Leonardo mondá, mert nem a' szép természetbe, de a' régi mesterek' műveibe gyökerezették a' művészetet, nemzetiségről nem is álmodtak, mintha ez a' művészetnél nem lenne olly szükséges, mint a' növényeknél a' föld, mellyben gyökereznek; az elkényeztetett képző erő nem volt képes magából meríteni, 's minták 's mindennemű összeszedett előképek szerint dolgozott, a' teremtmő erő kiszáradt; mesterkélés 's száraz tanúltság lépett az élet 's természetigazság helyébe, felületesség 's külhatásvadászat (Effekthaschen) a' régi szerénység 's mélységébe, a' művészet' valódi útja el volt tévesztve. De Rubens' erős lelkülete megtörte a' járatlant, 's nemzetiségen alapúlva, csak a' természetet utánozva, olly

magasra haladott ezen úton, mint a' régi olaszok, 's hova azokat nemes fellengésők emelte, oda igazság 's nemzetiség által jutott. Ez különösen antwerpi képeiben látható, hol a' formák nemesebbek, 's a' szinezet csilláma a' festészet el nem ragadta. — Fő képe a' keresztlevétel, melly számtalan rézmetszések által elég ismeretes. Fára festé azon óltárképet, melly két nem kisebb becsű, bár kevesebbet ismert oldal-szárny által záratik. Jobb oldalon a látogatás ábrázoltatott, a' ház' csarnoka előtt szemérmesen áll a' terhes Mária az örvendező 's szeliden mosolygó öreg Erzsébet előtt, uti ruhában, a' szolgáló megette kosarat hord szép fején, a' hátrészt József 's Zakariás' köszöntései töltik. Még szebb a' balszárny, hol az ősz Simeon áhítatosan ég felé tekintve, ölébe vette a' gyermeket, mellyet néki az elragadtatásig szép szűz nyújt, előttök József térdepel a' két galambbal, megettők az agg Dorottya, a' kép' fenekén Simeon mellett két öreg, a' szűz mellett két leány. Rubens soha szebbet 's nemesebbet nem festett ezen Máriánál, mellynek tisztasága a' legjobb olasz képeket is diszesítené, kék leplezetének nemessége 's plastikai elrendezése, ellentételben Simeon' gazdag hímzett ruhájával valósággal elbájoló. Ezen kép a' főtemplomban áll, mellynek terve négyes oszlopsorával a' köllni székesegyházra emlékeztet, de az arányok nem olly szerencsések, az egész az oszlopfejek híja miatt szegényebb 's meztelenebb, a' góth ízlés' főremekénél, mellynek nagyságához 's könnyűségéhez csak messziről közelít. A' templom előtt érdekes a' kútmeny-nyezet vasból, mellyett Messes Quintin kovácsolt, mielőtt a' szerelem festésszé nemesítette. A' csinosan összefont levelekkel ékes rostélyzat' kúpjára egy

vitézt állított, kétfejű sassal páncélján, baljában láncsára támaszkodót, 's jobbjaival nagy kéztyűt emelve, mintha a' néző lábai éle akarná vetni. Jelenése könnyen magyarázható: a' belga nem retteg senkitől, de a' művész is kihívja az oda vetett kéztyű által a' mestereket, küzdenek versenyt vele, 's bátran kihihatja őket.

A' képtárban, melyben Rubens' 's van-Dyk' főremekjei ragyognak, egy kisebb kép tetszett nekem leginkább Rubenstől, mély alapideája miatt. A' tárgy Krisztus Tamással, szomorúan nyújtja az idvezítő jobbját a' kétkedő Apostolnak, ki a' sebhely valódiságát szorgalmasan vizsgálja, sőt János is nézegeti, míg a' harmadik apostol kíváncsilag hosszú nyakkal hátulról közelít. De Krisztus' arcában mély sötételműség fekszik, látja hogy tanításai hasztalanok, mert még tanítványai számára is szükséges a' tapintó testi meggyőződés, 's mellét a' sohajtás dagasztja. Boldog az, ki nem lát 's még is hisz.

Népmondák.¹

Midőn a' politika 's művészet a' természettől 's néptől eltért 's csak udvarok körül forgott, midőn egészséges élet' helyébe beteges pompa lépett, akkor a' költészet is eltéveszté valódi útját 's lelkesedését nem a' Hippokrene' tiszta forrásából, de a' királyi asztalokon csillogó arany serlegekből merítette. A' mint politikában a' nép többé nem számolt, 's a' művészetből a' természet elköltözött, úgy a' költészet is elhagyá 's elhanyaglá az élet' termékeny földét 's az ideál' fellegzetében szállongott. Ezen időben születtek azon márványsima, de márvány hideg művek, melyeknek classicus szépségét XIV. Lajos' udvara csudálta, — akkor támadott az alsóbb osztályok' azon büszke megvettetése, melly még a' múlt század' német remekműveit is bélyegzi, a' műveltségnek azon aristokrátiája, melly a' költészetből egyedárusságot gondolt képezhetni, a' nevelt osztályok' számára. Ezen idők azonban nem vették észre, hogy a' phantasia, az egek' ezen boldogító ajándéka, nem csak a' gazdagok' mulattatására, de még inkább a' szegények' vigasztalására szövi arany álmainak csillámló fonalát, hogy a' költészet a' természet' leánya, nem a' műve-

¹ Emlény. Budapest, 1840, 221—230. l.

lészé, hogy titokteljes szelleme közelebb rokonságban áll a' viruló térséggel, a' magányos erdővidékekkel, az alacsony kunyhóval, mint a' városok' szabályosságával, a' villák' pompájával, a' zajos vigalmak elszórtságával. Azon szakadást, melly szegény és gazdag közt mindig létezett, nem egyengette ki többé a' költészet, a' lángész' phantasiája nagyitá 's nem hidazta ált az örvényt, 's a' sors megboszlúta a' népnek ezen megvettetését, a' költők' munkái nem éltek a' nép' szájában, 's csak kevés kiváltságosok köszönték tapsaikkal unatkozások' félbeszakasztását. A' népnel azonban ki nem halt azon természetelő, melly az érzésteli kebelnek hangjait olly ellenállhatatlan bájjal felruházza, 's függetlenül a' művelt osztályoktól, folytatá költői palotájának építését, melly még tündéríbb mint a' nevelteké. Historiai emlékek nem élenkitették neki a' tájékat, mert a' történetek' sorában helyt maga számára nem talált, de varázséletet élt neki az egész természet, 's a' hegyek' mélységét, a' folyók' habjait, az erdők sűrűjét tündéralakok lakták. A' nép nem birt hősökkel, kik emléköket szívébe vésték volna, 's a' legközelebbi zsivány lépett helyökbe, 's durva vonásai ideállá emeltettek, 's gyilkos baltája boszuló karddá nemesítettet. A' szegények' szerény lakához nem hatott le nyelvök' költőinek hangja, melly csak a' felsőbb osztályok' füleit kecségtette, 's az egész nép dalnokká vált.

Mint mikor az ember mesterkéltszép kertből a' nagyobbszerű szabad erdővidékbe kilép, illy érzet ébredett a' műveltek' lelkében, midőn a' múlt század' végével angol 's német tudósok a' népköltészetet felfedezték, melly észrevétlenül mellettünk virágzott. Külömböző, szokatlan alakban tünt itt fel minden

előttünk, itt zúgtak még a' régi pogányság' titokteljes tölgyei, itt égtek a' kereszténység' lángoló rózsái, itt csillogtak szokatlan alakban a' szabadság', szerelem' és népelet' virági, kelyheikből részegítő illatot kiömlesztve, 's természeti szépségökben beteg képzelődésünknek üvegházi növényeit meghomályosítva. Ekkor megszűnt az elébbi megvetés, sőt érezni is kezdők, mi költőink' hideg megvetés, sőt érezni is kezdők, mi költőink' hideg műveinek hiánya, 's látni, hogy a' forró életnek egy szikrája felér az aesthetikai szabályok' nagy tömegével, 's azért lehajlottunk a' néphez, meglestük érzelmei' kifejezésiben, összeszedtük dalait, 's általok akaratlanul 's mélyebb tekintetet vetettünk művelődési fokára, szükségének terjedelmére, eszméinek körére. De itt is csaknem kizárólag dalokat gyűjtögettünk, nem is figyelvén, hogy mondáinknak tömegében szebb drágakövek fénylenek, hogy bennök hivebben tükröződnek a' nép' elmélkedései a' multról, reményei a' jövőről, hogy ezekbe tette le historiáját, költészetét, hitét. Illy szempontból tekintve minden legkisebb népmonda becses adat, mert legalább a' nép' eszméinek irányát mutatja, 's bár milly csekély legyen is, megőrzést érdemel. Nálunk azonban illyféle gyűjtemény' szüksége még nem érezhető, elég most, ha azon mondákat feljegyezzük, melyeknek költői becse van, tegye ezt mindenki, környékében, 's a' nemzet csodálkozni fog ezen kincsek' változatos gazdagságán, mert a' szép 's nagy gondolatok nem gyérek, 's a' mesterség csak abban áll, hogy fel tudjuk találni, 's bírjuk a' kulcsot, melly a' kebleket felnyitja.

Illy nézetektől vezéreltetve én is hallgattam környékemben a' pásztor' meséire, a' földmivelő' elbe-

széléseire, 's midőn itt hármat közülök, tudtomra még ki nem adottat, mutatványul egy nagyobb gyűjteményből az olvasó közönségnek előterjesztek, remélem, hogy talán több követőre találok, kik majd magyarabb vidékekről nemzetiebbeket közlendenek, mint én a' féltót, félnémet felföldön összeszedhettem.

I.

Kárpáti völgyben, a' zöld tó felett
Egy szikla oszlop áll, 's magas hegyéről
Fényt terjeszt a' bűvös karbunkulus.
A' drágakő csillámló tűzzel ég,
'S a' nap sugárit szivja bé magába,
Hogy éjjel a' homályt keresztülhassa,
Egy égő fáklya.

Kincsvágy sok embert hajt a' kő felé,
Nem félik ők a' csalfa tó' morajját,
Melly mindig felzajog, ha messze szélvész
A' távol tenger' habjait ostorozza,
Mert föld alatt vele összefügg.
De visszatért mindegyik a' sziklától,
Mert csúcsát nem nyomandja földi láb,
Gyors zerge sem mászhatja a' tetőt,
'S a' drága kő bántatlanul ragyog.

'S jó egy vadász, és látja a' követ,
Mint tündököl szelid veres tűzében,
'S szemeit nem tudja a' fénytől levonni,
Kincsvágy heviti nyugtalan szívét;
Íját ragadja végre, rá nyilat tesz,
'S a' vastag húrt hatalmasan meghúzza
Sokáig céloz, végre lő.

Süvöltve szállt a' nyíl a' szirt felé
'S találta a' varázskövet, 's letörte.
De túlfeszítve volt az ij, 's erősebb
Mint kellették, a' kéz, — a' nyíl magával
Ragadta a' követ, 's a' tóba hullt
'S örökre eltűnt a' fenéktelenbe.

II.

Szepesvár' ős termében ült a' lyánka,
Köny fátyolozta égi kék szemét,
Előtte állt Szepesnek büszke grófja
Szerelemben égve.
„Lány, légy enyim, 's tiéd a' büszke vár,
Uralni fog Szepes, 's a' teljesülés
El fogja fojtani minden vágyidat.
Mert szép vagy, lányka, szép, — de légy enyim,
'S irigy szemekkel néznek rád királynék,
Mert felmagasztalandlak és előtted
Imádva térdepel majd egy világ.“

A' lányka sirt, 's folyának könnyei,
„Kincs, hir 's királyi fény nem kellenek,
Hagyj visszatérni jó anyám' lakába.“

„Ajkamról nem foly a' szavak' varázsa,
Szerelmért esdekelnem nem tanúltam,
De csókjaimban lángol érzetem,
'S szeretni hön 's hiven tudok. —
A' vad tüzet, melly keblemet kinozza,
Hevitend téged ez, leány, ne rettegd,
Lány, légy enyim; lány lángoló szívet
Nem kell megvetni, — mert a' tűz emészt.“
Sűrűbben folytak a' lány' könnyei

„Nem kell hő sziv, nem lángszerelem,
Hagyj térni jó anyám' lakába.“

„Lány, meg ne vesd, mit hő szerelmem nyujt,
Erő kivívja majd, mit megtagadsz, —
Lány, elraboltalak — miattad vér folyt —
Szerelmedért lelkemnek idvességét
Feláldozám, hogy birjalak! —
Nincs most erő, melly tőlem elszakasszon,
Enyim leszesz, — száradjon könnyed' árja,
Enyim vagy már, 's az út, — válassz hamar —
Szerelem, — vagy erőszak.“

'S a' lányka felszökött, mint hajtott őz,
'S hol a' teremben tág ablak magasról
A' szédítő mélység fölibe nyilik,
A' gróf elől levetette magát.
Borzadva néz le utána a' gróf,
Ijedve, térdre borúla,
'S ájtat megszállta bűnös kebelét,
Mert meg vala mentve a' lányka,
'S már öltönye messze fejezlett
Az anyja' lakába szökőnek, —
'S a' gróf tisztelte nyugalmát. —

III.

Rusbach felett, a' széles hegytetőn,
Hol sárga fű alól gyógyviz kiömlik,
'S sziklák között kis tóba összegyűl,
Egy szép apácza állt, a' vitzükör
Hűtést kínálva csillogott előtte.
Sötét leplét letette gyorsan a' szűz,
'S hő tagjait fedé arany hajának

Gazdag gyűrűivel szemérmesen,
'S vigyázva lépe a' tó' gyógyvizébe.

Olly csendes volt a' szende nyári este,
A' messze völgyre alkonyat borúlt,
Mig csillogó biborban, fennragyogtak
Nagy fáklyakint a' Táttra' hószikláí,
'S a' néma csendben messziről
Hallék hazatérő nyájak' csengetése.

Egy ismeretlen vágy dagasztja keblét,
Sóhajtvá felpillant a' kék egekhez,
'S lehajlik, 's itt is kék eget talál,
És angyalarczot lát a' viztükörben.
Örömmel néze rá a' szűz, 's mosolygott,
'S a' viznek tükörképe is mosolygott, —
'S elégülés szállt a' leány' kebelébe. —

És „szép vagyok“ sohajta, „mint a' hajnal,
Szép, mint a' sziklarózsa a' tetőn,
Mert kellemimnek senki nem örül,
Nem érzi szívem égő lángjait,
Nem látja e' tagoknak égi diszét!
Hervadni kell nekik, kolostorunknak
Keskeny körében, észrevétlenül.“ —
Habozni kezde most a' tó' vize,
És tompa zúgás hallék föld alatt,
A' szűz nem hallá a' sötét morajt,
És büszke bú szállt sohajtó kebelébe.

„A' fátyol olly könnyű, melly leng arczomra
És mégis úgy nehezkedik reá,
Halottra mint a' sirnak súlyos hantja, —
E' szívnek tiltja ő dobogni másért,

'S ölelni e' karoknak hő kebelt. —
'S így nincs, ki értem élne, nincs kiért
Nekem meghalni lenne boldogság! —
Vidám gyerek körül nem játszand engem,
'S rokon szemekből nem foly könny siromra!“ —
A' szűz' keblét illy érzetek dagasztják, —
És bűnös bánat szállt belé. —

Hatalmasabban zajga most a' tó
És habjai, mint a' lánynak érzeményi,
Fellázadának a' fürdő körül. —
'S midőn más reggel e' szűzet keresték,
Helyette csak leplét találhaták.
A' tó kiszáradt, barna habja eltűnt
És tompa zúgás hallék föld alatt,
Gőz ömle mérgesen ki a' sziklából,
'S azóta a' gyógyviz más tóba gyűl. —

Centralisatio.¹

I. Általános nézetek. Nem tudom, melyik régi íróban olvastam, hogy a' rómaiakat a' császár-időben testileg is annyira eltompítá a' mindig növekedő fényűzés 's élvezet vágy, hogy végre ételeik is csak a' legerősebb fűszerek által lettek nekik éldelhetőkké. Így jár sok nemzet szellemi élelmeivel is, sőt 'a magyarokról is ez az írók véleménye. Ebben találja legalább elégséges okát drámai íróink hatásvadászata; innen származnak political iratainkban a' nagy szavak és személyességek, melyeket némelyek úgy tekintenek, mint az orvos a' cukrot, midőn azt a' keserű orvossághoz hozzáadja, hogy a' beteg tőle el ne undorodjék 's könnyebben bevegje. Én azonban, a' magyar nemzetet többre becsülöm, 's hiszem, hogy az olvasó közönség a' kevesbbé paprikás ételt sem veti meg, 's a' szárazabb 's elvontabb tárgyakról szóló értekezést nem fogja elmellőzni; annál inkább, minthogy Európának mostani körülményeiben a' nemzetek olly szorosán vannak összekapcsolva, hogy bármilly eszme, melly egyiköknél hatással van, csakhamar a többiekre

¹ Pesti Hirlap, 1842. 116—119. sz., négy czikk.

is kiterjed; minek legvilágosabb példáját a' szerencsétlen vegyesházassági ügy mutatja. Illy eszme a centralisatio is, mellynek a magyar állapotokra is már volt és még nagyobb leendő befolyása, sőt mind a' két párt, melly nálunk mostan létezik, szemére lobbantotta már ellenfelének a' centralisatio vágyát; 's azért, hiszem, idején van ezen eszmét egész kifejlésében 's elvontan is a' magyar állapotoktól vizsgálni. Ha a' legközelebb elfolyt századot tekintjük, 's a' történeteket bárcsak felületesen vizsgáljuk: szemünkbe ötlík ezen kornak minden előbbtől eltérő iránya. Míg a' középkorban a' nemzet alig vétetett figyelembe, egy század óta ennek jobbléte lett a' jelszó, melly mind azoknak szájában zeng, kik a' közdolgokkal foglalkodnak, tartozzanak bár a' kormányhoz, vagy a' kormány elleneihez. 'S így látjuk, miként követik egymást alkotmányos országokban az alkotmány reformjai, megújításai, eltörlései 's ujaknak felállításai; nagy zajjal hozatnak mindennemű javítások 's törvények indítványba, büntetők, polgáriak 's a' társas és politikai élet ez által minden pillanatban új alakot, más irányt 's a' régiektől különböző korlátokat nyer. Az absolut országok azonban szintűgy belé ragadtatnak ezen közmozgalomba, 's ki meg akar győződni azon roppant változások felől, mellyeken a' kormányzási rendszer, a' törvénykezés, sőt a' törvények egész tömege ezen országokon keresztülment, az hasonlítsa össze a' keletéjszaki három nagy hatalmasság állapotát József, Fridrik és Katalin előtt a mostanival.

Ha azonban ezen mozgalmak végső irányát tekintjük, azt találjuk, hogy ez a' nemzetek és kormányok minden különbsége mellett is mindenütt ugyanaz; II. József és II. Fridrik reformjainál, a' toryk és whigek

intézkedéseinél, a' nemzeti convent és Napoleon parancsainál, a' restauratio és Lajos Fülöp törvényeinél a' végeredmény mindig: a' *végrehajtó hatalom erősítése, a' rendes tartományok, megyék, helytartóságok 's egyesületek autonomiájának korlátozása, a' kormányzásnak kevés kezekbe középítése, vagyis a' központosítás.* Azon változatosság, melyet különböző országokban 's azoknak egyes részeiben a' középkor után is találunk, 's melly a' történetekben alapulva, a' nemzeteket sajátképen bélyegezte, szünni kezd, 's az egyformaság elvének uralkodása terjed, dacolva az égalj, nemzetiség 's történetek ezredes befolyásával. Egy tollvonással törle el a' nemzeti gyűlés a' francia koronának alávetett különböző nemzetiségek multját, szokásait, törvénykezését, kormányzását. A' hideg norman és Béarn-Baszk lakója, Alsát és Lotharingia német ivadéka 's a' fél-olasz Franche comtéi ezentul csak egy nemzetet képeznek; szerkezetök, előjogaik, szabadítékaik megszűnnek; törvényt, parancsot, tisztviselőt Páris küld, mellynek mozgalmait az ország szolgailag követi. Ekkor boszulták meg önmagokat XI. Lajos; Richelieu és XIV. Lajos intézkedései; mert a' provincialis élet előlése megfosztá a' királyságot legerősebb támaszától; 's a' nemzeti gyűlés azon híres végzése, melly a' tartományokat — nem tekintve a' történeti kifejlődésre — geographiai tekintetek szerint felosztotta, az országban nagy ellenzésre nem talált, ~~most~~ a' tartományi élet már akkor szűnt meg, midőn a' tartományok önkormányzása és statutarius hatalma megszorított, következett a köztársaság, a' viták élet-halálra a nemzet jogainak nevében; de a' népszabadság képviselői nem akartak a' népnek részt hagyni a' kormányzás legegyszerűbb részletei-

ben, 's megengedni, hogy önügyeit önmaga intézhesse. Egyenlőség volt a' forradalom jelszava, de a' szolgaság egyenlősége; az önkormányzás szabad eszméje a' girondistákkal sírba szállott. Következett a' directorium, következett Napoleon, ki consulságát és császárságát a' férfierőre 's győzelmek kardjára alapította; következtek az isteni jogra támaszkodó Bourbonok, s következett Lajos-Fülöp, a' nép felsőség 's forradalom képviselője. De mindezeknél bármilly különböző volt is eredetök, azon eszme nem találhatott helyet, hogy a' nemzetek nincsenek örök gyámságra kárhoztatva, hogy a' kormányzásnak egy része őket illeti, hogy a' nemzeti élet annál vígabban fejlődik ki, a' polgár annál szabadabban érzi magát, 's annál jobban szereti hazáját, minél nagyobb a' helyhatóságok hatásköre. 'S így történt, hogy Franciaországban annyi vérontás, annyi szép szabad szó után minden megyei és városi tisztviselő, a' főispántól le a' falusi jegyzőig, a' városi bírótól a' porkolábig, még most is a' ministerium által neveztetik ki, mellynek előre kikért és gyakran évekig halasztott megegyezése nélkül a' leggazdagabb városnak sem szabad iskolát emelni, vagy hidat építeni, vagy utat csináltatni, vagy határában egy fát levágnatni; mert azon néposztály, melly törvényhozó követek megválasztására elég érett, még most sem tartatik elég érettnak, hogy városa, megyéje közigazgatási ügyeit elintézzé 's helybeli tisztviselőit megválassza. Ezen eszmék a' francziákkal Spanyolországba is átmentek; de a' nemzet fölkelte ellenök, 's míg egy része az eddigelő mindig győzelmessasokat hazájokba visszautasította, addig a másik rész a' középpontosított francia kormánynak ellentétéül a' régi szabadítékokból új alkotmányt készített.

Az egység azonban ennél is alapeszme maradt, 's minthogy lehetetlennek látszott, azon szabadságot, mellyel a' pyrenei sziklákat lakó baskok bírtak, az egész nemzetre kiterjeszteni, az egyenlőség eszméjének hódolva, ezt szoríták meg; a' restaurationnak elveit követő Ferdinánd visszajövele 1814-ben és a' francziák győzelme 1824-ben nem engedték, hogy ezen alkotmány életbe lépjen; midőn azonban a' király halála után a' kormányzást más alapokra kellett fektetni, az Estatuto Real 's később a' cortesek megint azon hibába estek, 's a' bask tartományok előjogainak eltörlését követte a' hét évig tartó véres belháború. Alig végződött pedig ez is olly egyezés által, melly 'a baskok belkormányzását önmagokra bízza, 's ime Franciaország sugallására ismét megcsonkítottak a' nemzet helyhatósági jogai a' középpontosítás érdekében, 's új forradalom (pronunciamento) üt ki a' háborút unt országban.

Hasonlót látunk Németországban is. Keletfrizia szabad tartományi alkotmánya, például a' francia szellemű Westphál királyság alakításánál, eltörölte; de midőn 1813 után a' francia intézkedések mind elenyésztettek, Keletfrizia tartományi szabadsága föl nem élesztetett; 's következett a' hannoveri 1819-ki alkotmány, a' nemzet képviselői által alkotott országos alaptörvény 1833-ban, 's nagy zavarok után az 1839-iki országrendi alkotmány; mind ezen változások a' középponti hatalom erősítésére szolgáltak, 's a' keletfrizek panaszai, sem a' szabadelvű sem a' kormánypárt nem törődvn vele, elhangzattanak. Valóban ha a' történetekről csak ilyen jelenetek szerint kellene ítélnünk: azon eszme ébredne bennünk, hogy szabadság 's népérdekek színe alatt a' pártok csak a' hatalom felett

küzdenek, hogy az elvharcz csak egyedek közti kérdés.

Ezen irány ellen azonban nem hibáztak a' tiltakozások a' nemzetek részéről, hol a' nemzetiségek 's testületek megelőző kényuraság által nem voltak megtörve. Hol még a' szabadság emléke élt, ott hangzott a' sértett testületek, tartományok, nemzetek ellenmondása: a' magyaroké 's belgáké József jószándékú parancsai ellen, a' nemzeti convent üléseiben a' Gironde elragadó szónoklata, melyet csak a' nyaktiló némíthatott el, 's kün a' vendéeiak puskaropogásai. Még most is hallik O'Connel demagog szava, melly Irland kormányát ir képviselőkre akarja bízni, 's alig végződött a' baskok két évi harcza a' pyrenei tartományok önkormányzatának elismerésével, és Spanyolország minden városai főtisztviselőik szabad választásának korlátozói ellen ismét kénytelenül fegyvert fogtanak.

Ezen nevezetes árapály, melly időnk mozgalmainak egyik főindítója, melyet azonban könnyen egész a' régiség homályaiba lehetne követni, mélyebben látszik az emberi természetben gyökerezni, mintsem hogy mozgalmainkat egyedi vagy testületi érdekeknek, cselszövényeknek 's a' nagy tömegizgatók általi megtántorításának lehetne tulajdonítani. Sőt az országok kormányformája sem tesz különbséget ezen kettős irányú mozgalomnál: absolut és alkotmányos országokban, köztársaságokban és kényuraságok alatt ugyanazon symptomákat látjuk; sőt azt is tapasztaljuk, hogy míg a' liberalis franczia Armandl Carrel a' középpontosításnak legnagyobb barátja, addig az angol toryk a' szegény törvényt azért támadják meg leginkább, mivel a' helyhatósági jogokat csorbitja.

A' középpontosításnak mindennap növekedő kiterjedése nem kerülte el a' publicisták figyelmét. Tocqueville, ki montesquieui szellemmel vizsgálta a' democratiát 's annak következményeit, ezen irányt híres könyvében többször jellemzi. „Europának egyik végétől — így szól ő — a másikig, a' főurak szabadtékai, a' városok előjogai 's a' tartományi kormányok eltöröltettek, vagy eltöröltetnek. Fél század óta sok forradalmat 's ellenforradalmat látott Europa, mellyek azt ellenkező irányban felizgatták, 's mind-ezen mozgalmak hasonlítanak egy pontban egymáshoz abban, hogy megrendítették, vagy eltörölték a' helyhatósági hatalmakat. Azon helybeli szabadítékok, mellyeket a francia nemzet az általa meghódított vidékekben el nem enyésztt, elestek azon fejedelmek erőködései által, kik a' francziákat meggyőzték. Ezen fejedelmek félrevetették mindazon ujításokat, mellyeket náluk a forradalom teremtett, kivéven a' középpontosítást; ez az egyetlen intézkedés, melly iránt megegyeztek, hogy azt forradalomnak köszönjék. A' mit meg akarok jegyezni, az: hogy mind azon különböző jogok, mellyek időnkben osztályoktól, testületektől, egyedektől lassankint elragadtattak, nem arra szolgálnak, hogy új másodrendű (helyhatósági) hatalmak demokratiai alapon emeltessenek, hanem minden oldalról közepültek a' fejedelem kezében. A' közállomány naponta mindinkább átveszi azon foglaltosságot, hogy még az utolsó polgárnak is irányt adjon, 's vezessen mindenkit még a' legcsekélyebb ügyekben is. A' fejedelmek legnagyobb része nem csak az egész nemzetnek kíván irányt adni, de sőt mondhatnók, hogy felelősöknek nézik magokat, alattvalóik minden tetteiért 's egyedi rendeltetésökért, hogy

magokra vállalták mindenkinek vezetését és felvilágosítását, élete különböző helyzeteiben, és szükség esetében akaratja elleni boldogítását is. A' magánszemélyek pedig részökről szint ezen szempontból nézik a' végrehajtó hatalmat, segítségökre híják azt minden szükségeikben, reá függesztik szemeiket minden pillanatban, mint tanítójokra vagy vezetőjökre. Állítani lehet, hogy nincs Európában tartomány, mellyben a' közkormányzás nem csak inkább középpontosított, mint azelőtt, hanem egyszersmind kutatóbbá is lett és részletesebbé, mindenütt inkább beléhat a' magánügyekbe, több 's csekélyebb cselekedeteket szabályoz tulajdon modorára, 's minden egyed mellett, körül vagy felett mindennap jobban megtelepedik, hogy őt segítse, tanácsolja és kényszerítse. A' középponti hatalom pedig régi hatalmának körét nem csak betölti, kiterjeszti 's túlmegy azon, hanem könnyebben is mozdul körében, nagyobb hajlékonysággal, erővel 's függetlenséggel, mint egykoron. Bámulatosan tökéletesítették időnkben Európának minden kormányai a' kormányzási tant, többet cselekszenek ök, 's több renddel, gyorsasággal és kevesebb költséggel; a' magánszemélyek minden tudománya őket látszik szüntelenül gazdagítani. A' fejedelmek megbizottjaikat naponta szorosabb függésbe teszik, 's új módokat találnak föl, hogy őket közelebből igazgathassák 's a' felvigyázást felettök kevesebb alkalmatlansággal gyakorolhassák. Nem elégszenek már meg azzal, hogy mindent ügynökeik (agens) által vezéreltessenek, hanem ügynökeik eljárását is minden ügyekben igazgatják, úgy hogy a' közkormány nem csak ugyanazon egy hatalomtól függ, hanem mindinkább összehúzódik 's kevesebb kezekben közepül. A' kormány közepíti ha-

tását ugyanazon időben, midőn előjogait kiterjeszti; kétszeres oka az erőnek¹.“

Hasonlóul szól Franciaországról a' középpontosításnak különben nagy barátja, Chevalier Mihály². „Franciaországban — így szól ő — ötven év óta az egységnek szenvedelme, melly nálunk mindig természetes volt, lázjellemet vett föl; egység és tökéletesség synonymok lettek nálunk, midőn mindent ugyanazon egy mintára újra öntöttünk, 's olly political rendszert állítánk föl, melly Franciaországot Párisban pontosítja össze, — 's mellyben elég egy kereket megmozdítani a' középpontban, hogy a' nyolczvanhat megyei, ötszáz járási 's negyvenezer községi kerék megindíttassék. Az egység nagy elvének tulzó alkalmazásával Franciaországot úgy organizáltuk, mintha ez nem volna nagy ország, hanem egy császárságnak tartománya. Bámulatos módon úgy intéztünk el mindent, hogy az ország egyetlenegy csata által meghódíttathassék, melly egy hetmant hagyandana alkirályként Párisban.“ Hasonló értelemben nyilatkozik Welcer³, midőn az egyetemek és tudósok forradalom előtti tekintélyére és szabadságára egy futó tekintetet vet 's időnkét következőkben jellemzi: „A szerencsétlen despotiai Rajnaszövetség ideje 's általánosan az absolut kormány kifejlése, sőt a' szabad alkotmányok némelly kormányelveinek egyoldalú alkalmazása Németországban felette kényes és különös jogállapotot állapított meg. A' szabadságnak és szilárd jognak régi

¹ Tocqueville de la Democratie en Amerique, Deuxième partie, (folytatása azon munkának, mellyet nálunk Fábián Gábor fordított) Tome III. Chap. V.

² Lettres sur l'Amerique du Nord-Lettre X.

³ Staats-Lexicon, voce Lehrfreiheit.

biztosítékai, az egészen önállású országos s megyei törvényszékek jogvédelme (Reichs- und Landsgerichte), a' független testületeké, városoké 's egyetemeké, a' facultasok jogvéleményei (Rechtsgutachten) — mindez megszűnt Németországban, vagy erőtelenné lett, 's polgári- és iparéletben egy házban és iskolában a' kormány *rendőri hatalma* mértéktelenül, sőt valódi despotiai hatalommá növekedett.“

II. Centralisatio okai. Ha a' középpontosításnak okait vizsgáljuk: mindennap növekedő terjedésén többé nem csudálkozhatunk, minthogy ez a' kormánynak, sőt magoknak a' kormányzottaknak is érdekeivel sokszor láthatólag összeesik. Rendeltetése szerint a' végrehajtó hatalom áll a' többi polgárok fölött, jogaik biztosságát, a' törvények végrehajtását eszközlőleg. Bárkinek kezében legyen már ezen hatalom, kényurnak vagy alkotmányos fejedelemnek, aristocratiának vagy kormányzó tanácsok kezében: azon moralis személynél, mellyet mi kormánynak nevezünk, a' *rend* eszméje mindig azon vezérelv, mellyhez intézkedéseit szabja. Ezen eszmét pedig végső következményeig követve, nem elégszik meg a' régi idők kormányainak példájára, a' rendtörés megfenyítésével; hanem a' rendtörés lehetőségét is gátolni kívánja, 's a' törvényeket nem csak korlátoknak tekinti, mellyeken belül a' nemzet erejét különböző irányokban teljes szabadságban kifejtheti; hanem organizáló eszközöknek, mellyeknek rendeltetése: irányt adni szüntelen a' nemzetnek. A' végrehajtóhatalom nem elégszik meg többé azzal, hogy a' jelennek a' pillanat szükségai által követelt törvényeket szab, hanem a' jövőt is elő kívánja készíteni, korlátokat szabni a' még ki nem fejlett erőknak, szóval: vezetni a' nemzetet. 'S így

minél lelkiismeretesebbek a' kormányok, annál pontosabban kívánják ismerni a' kormányzottak egyedi állapotját, terheit 's kívánatait; annál nehezebben tűrik a' tőlük független végrehajtó tisztviselőt, annál jobban szorítják meg a' testületek törvényhozási és végrehajtási körét, annál terheesebb nekik a' megyék, tartományok vagy helyhatóságok olly szokszor szűkkeblű és kisszerű ellenőrsége; 's ha képviselési alkotmányos országban a' főhatalmat az ország képviselőivel osztják is, kik az ügyeket magasabb szempontból tekinteni képesek, testületek által mégis korlátoztatni nem akarnak. Mert ezeknél már természetöknél fogva a' provincialis érdek túlnyomó, az egész országról tökéletes ismeretekkel nem is bírhatván, 's azért nálók gyakran a' kisszerű, az önző nézetek uralkodnak, mellyek a' jövő boldogságának a' jelen kéjelmét feláldozni nem akarják. Ugyanazért minél kitünőbb a' fejedelem, minél inkább meghaladja nemzetének műveltségi fokát, minél erősebben meg van győződve szándékának jóságáról, annál inkább kívánja lerontani a' korlátokat, mellyek hatalmát erőtlénítik, mellyek legszentebb szándékát megsemmisítik, 's azon tervek sikerét, mellyekkel nemzetét boldogítani kívánná, lehetlenné teszik. E' szerint természetes az illy fejedelmek törekvése, hogy mielőtt terveit kivigye, kivitelőket lehetségessé tenni iparkodjék, hogy a' nemzet tőle függő parancsait híven teljesítő hivatalnokok által kormányzottassék, 's intézkedései életbe léphessenek a' nélkül, hogy ellentállásra találjanak. Mert hol a' végrehajtó hatalom eszközei nem függnék ezen hatalomtól, hol parancsainak engedelmeskedni 's az engedelmességet tőlük megtagadni nem szabad, ott a' különyszerű gondolatnak messzevágó terveket kivinni

lehetetlen, 's holt betű marad minden intézkedés, melly a' nemzet eszméivel meg nem egyezik, 's mellynek kivitelét a' municipalis hatóságok szükségesnek nem látják. Hogy ez által sok jó intézkedés elmaradhat, nem szenved kétséget; mert tagadni nem lehet, hogy az értelmiség nem a' többség, hanem csak az egyedek osztályrésze; 's meg kell vallani, hogy fejedelem, ki nemzetét tökéletesen ismeri, ki nemzetének legjobb, legbölcsebb férfja, 's lángeszének világával a' legsikeresebb eszközöket választva a' legszentebb czélok kivitelére, korlátlan hatalommal igazgatja alattvalóit, — hogy ez, mondom, oly gyönyörű egy észak, melly nemcsak a' keleti bölcsek nagy seregének phantasiáját fölhevítheti, hanem néha még szabadelmű 's mély tudományú nyugati status férfiakat is megvakíthat, 's őket ezen szavakra fakaszthatja: „ha az örök gondviselésnek tetszett volna oly jós-szót rendelni az emberi nem számára, melly a' hatalomra mindig a legbölcsebbet 's legjobbat híná meg: akkor talán még a' bölcselkedő sem pirulhatna a' kényuraság védőjekint föllépni“. (Heeren: Ideen über die Politik und den Handel 'stb. Erster Theil, erste Abtheilung Seite 818). A' kik azonban így vélekednek, nem veszik tekintetbe a' nemzetek valódi állapotát és szabadsági joguknak addig terjedő határát, hogy akaratja ellen nemzet még boldogságra sem kényszeríthetők; nem tekintik azt, hogy a' kényszerítés még akkor is, midőn czélja üdvösséges, a' szabadságnak és jognak megsértése, 's hogy mint ilyen, mindig visszatetszést, elégtelenséget, ellenzést és forradalmat gerjeszt; nem tekintik, hogy fölemelkedni egész nemzetek fölött, 's önmagában többet bízni, mint egy egész nemzet műveltségében, oly vakmerő-

ség, mely a' régiak vallása szerint nemezis hatalmát hítja ki. Ez pedig szintegy mint autocratiára, képviselői alkotmánnyal bíró országokra is alkalmazható, mihelyt a' nemzet a' követeknek csak választásában veszen részt, kik kívánatait tekintetbe venni nem kötelesek. Mert mint az egyes ember, úgy hozhat képviselői testület is — belemerülve a' theoriák tengerébe, utánozva más, az értelmiség magasabb fokán álló nemzetek rosszul felfogott példáit — olly törvényeket, melyek a' nemzet fogalmaival meg nem egyezvén, soha életbe nem lépnek. Hol pedig a' középontosítás elve a' végrehajtó hatalmat egészen hivatnokokra bízza, 's a' nemzetet minden befolyástól elzárja, ott elégtelenség következik, forrongások és lázadások; a' mint ezt egy részről II. József példája a' másíkról a' délamerikai köztársaságok házasztörténetei mutatják.

Fejedelmek azonban és képviselői testületek nem esnek könnyen ezen hibába, mely csak a' legnagyobb férfiak hibája, egy Józsefé, egy Napoleoné; erejüket azonban újabb időkben mégis a' másodrendű hatalmak megtörésére fordíták, a' *rend* eszméjének, a' világos áttekintésnek a' nemzet boldogságát könnyen feláldozva, mit még korunk anyagi practicai jelleme előmozdít. A' rendet tehát mindenüvé behozni törekedvén, végre az egyediségnek nem marad helye, 's azt hiszszük, hogy a' nemzet minden viszonyait tökéletesen megismerhetjük táblás előadásokból, melyekben minden benfoglaltatik, csak az egyedeknek különböző értelmi ereje nem, és szenvedélyeiknek hatalma. A' kormány pedig minél jobban ismeri a' nemzet szükségait, annál több alkalmat lát beléavatkozni még a' közönyös dolgokba is, útmutatást adni

az egyedeknek ügyeik elrendezése iránt; megóvni őket veszedelmektől, mellyeket nem is gyanítanak; szóval: a' rendőri hatalom kiterjesztése mellett atyai gyámsága és vezérlete alá venni a' nemzet minden egyedét. Az emberi természetbe azonban annyira bele van oltva a' függetlenség érzete, hogy az illy gyámságot nem tűrheti, 's jobban szeret önérzetei szerint cselekedve néha kárt szenvedni, mint mindig a' felsőség által vezéreltetve, ezt kikerülni.

A' rendőri hatalom ezen kiképzése különbözteti meg az új kor statustudományát 's magát az ország-lást a' régiektől. Az országok alkotmánya 's a' kormányzás organisatioja időnkben jól elrendezett gépekhez hasonlít, mellyben minden kerék a' maga helyén forog, a' nélkül hogy tudná, mit hajt 's mi által hajtatik. Az egész fölött pedig öröködik a' gépmester, 's egyedül ő ismeri a' kerekek hatását 's összpontosított erejöknek eredményét. Ezen kép olly ismeretes, hogy sokszor statusférfiak szájában is halljuk a' kormányzási organisatiót országgépnak (Staatsmaschine) neveztetni. A' ó világ ellenben a' statust egy életműves egésznek tekintette, mellyben minden rész az egésznek czélját tudva és akarva mozditja elő, mellyben minden erőnek a' lehetőségig legnagyobb tér nyitvatott kifejlésére, ha ez által az önmagára hagyatott gyöngesség el is vészett, mint a' gyöngébb fa, melly' a' sűrű erdőben erősebb törzsökök közt föl nem vergődhetvén, elszárad. Az újabb korban ellenben az erőtlenség gyámolítása vétetett a' statusférfiak által leginkább tekintetbe, habár azon intézkedések, mellyek a' gyöngének egy nyomorult lételt biztosítanak, a' hatalmasabb szellemeket lebilincselnék, 's erejöknek kifejlését hátráltatnák. Ezen különböző nézetek azonban

a' különböző viszonyokban találják okaikat; a' régiség szünetlenül háborgó idejében szükségesebbek voltak az erőteljes, a' nagy férfiak, kikre az ország veszedelemben támaszkodhatott; míg állandóbb, békésebb, erőtelenebb időnkben a' tér is megszorult, melylyen a' lángész hathat, mióta az országok nemcsak külső, de belső kormányzási viszonyai is a' cabinetekbe vonultak; annyira, hogy egy szellemdús író (Heeren) az uj kort a' cabineti politika által véli legjobban jellemezhetni, melly az országügyek vezérletét mindinkább a' fejedelmek és ministerek kezében középíti.

Időnk a' szabadalmaknak nem kedvez; nemcsak demokratiai, hanem aristocratiai országokban is mindennap népszerűbb azon eszme, hogy a' törvény a' hazának minden polgárát egyiránt kötelezze, hogy személyek és osztályok szerint kivételeket nem szenvedhet. A' legközelebbi mult országgyűlés hiteltörvényeinek némelly rendszabásai is ezen eszmén alapulnak, mellyek a' nemest több esetben a' városi törvényhatóságnak vetik alá. 'S a' mint a' törvény előtti egyenlőség eszméje terjed, úgy ritkul a' szabadíték és az előjog, az egyedek viszonyai annál inkább hasonlítanak egymáshoz: az egyedek magok kisebbedni látszanak, 's a' társaság nőni; mert hol a' polgár politikailag a' többi polgároktól nem különbözik, ott elvész a' tömegben, 's az ember csak a' nemzet nagy és nagyszerű képét veszi észre.

„Ez természetesen magas eszmét ad a' demokratiai idők emberének a' társaság jogairól, 's igen alacsony az egyedéiről. Ők nem ellenzik, hogy a' társaság érdekeinek minden alárendeltessék, ezekéinek semmi; ők megengedik, hogy a' hatalom, melly a'

társaságot képviseli, sokkal több értelmiséggel és tudománynyal bír, mint minden egyed, melyből a' társaság áll, 's hogy kötelessége szintúgy mint joga, minden polgárt kézzel fogni 's vezetni. — Democratiai idők embere csak a' legnagyobb ellenzéssel engedelmeskedik szomszédjának, ki egyenlő vele, 's vonakodik nála nagyobb értelmiséget elismerni, igazságát gyanúba veszi, hatalmát féltéssel látja, fél tőle és megveti őt, s minden pillanatban szereti éreztetni vele közfüggésüket, melyben mind a' kettő ugyanazon felsőbb hatalom alatt áll. Minden középponti hatalom, mely természetes hajlamait követi, kedvez az egyenlőségnek, mert az egyenlőség könnyíti az illy hatalom hatását 's terjeszti és biztosítja azt. — Democrat nemzetek sokszor gyűlölik a' középponti hatalom képviselőjét, de magát a' középponti hatalmat mindig szeretik!“ (Lásd Tocqueville fentemlített munkájának végső részét.)

A' középpontosításnak egy harmadik 's nem kevésbé hatékony eszköze 's oka: időnk industrialis iránya 's az iparnak azon régibb időkben nem is gyanított fölvirágozása, mely az időből a' leghasznosabb tőkét alkotta. A' régi görög 's római szabadság rabszolgaságon alapult; csak a' heloták tették lehetségessé Sparta közéletét, rabszolgák Athene dicsőségét, és csak úgy tölthette idejét a' romai a' forumon, csak úgy vehetett részt a' közdolgokban, ha rabszolgáinak munkája szükségét 's clienseiét pótolta; a' lovagok szabadsága a' középkorban szintén a' hűbérrendszert 's a' jobbágyság személyrabságát (Leibeigenschaft) föltételező. A' mint ezen institutiók — az emberiségnek gyalázatára válók — megszűntek, a' kormánynak középponti hatalma is mindig terjedett, 's

megszűnt az egyednek 's az egész nemzetnek személyes befolyása a' közigazgatásba. A' hol pedig a' nemzet szabadságaihoz ragaszkodott, ott a' személyesen gyakorlott 's időről időre terheőbb jogok képviselőkre ruháztattak át, a' nemzet végrehajtóhatalma lassan-lassan megszűnt, 's a' törvényhozási is csak közvetve gyakoroltatott. Még az amerikaiak is elég ellenőrséget láttak a' választásokban, 's a' végrehajtó hatalom semmi részét nem tartották fen a' nemzetnek, megnyugodva abban, hogy azok, kik kormányoznak, választásaiktól függnék. — Minél nagyobb valamely nemzetnél az ipar, minél élénkebb a' versenyezés az anyagi érdekek mezején, annál kevesebb időt áldozhatnak az egyedek a' kormányzás ellenőrségére, annál könnyebben nyugosznak meg a' középponti hatalom intézkedéseiben, annál inkább irtóznak minden nagyobb political változástól, melly legjobb esetben is a' köznyugalmat megzavarja. A' kéjelem hat reájok leginkább, 's részvétlenségek által minden hatalom önmagától is a' középponti hatalom kezébe kerül, ha ez azt nem is keresné. — Minél gazdagabb a' nemzet 's minél terjedtebb egyedei közt a' jólét, annál jobban kedveli a' csendes lételt, 's a' rendetlenségtől félelem 's a' közbékének szeretete csaknem egyedüli political szenvedélye; 's így minden polgár hajlandó jogait a' középponti hatalomnak átadni, melly az anarchia ellen őt is védelmezi, midőn ellene önmagát védi. — Ha már békés időben is annyi az ok, melly helyhatósági jogoknak eltörlésére 's a' középponti hatalom gyarapítására hat: akkor veszedelemben még nagyobb szükség áll be, melly ezen cél elmozdítja. Illyenkor csak a' középponti hatalom menthet, melly mindenüvé ellenzés nélkül

elhat, mindenütt engedelmességre talál 's az ország minden segédeszközeivel parancsolhat. A' régiség legszabadabb nemzetei is átlátták ezt, 's midőn kijelentetett, hogy a' köztársaság veszedelemben forog, akkor megszűntek a' romaiaknál minden polgári szabadságok, 's a' dictator katonai törvénye uralkodott. Érezték ezt az új kor szabadelmű nemzetei is, midőn sok alkotmányban helyt talált azon szabály, hogy veszedelem idején az alkotmány maga 's a' személyek bátorságát védő törvények ideiglenesen felfüggesztethessenek.

A' középponti hatalom terjesztésének leghatalmasabb eszköze azonban a' nemzetek hiúsága. A' melly országban a' dicsvágy uralkodik, ott van a' középponti hatalom valódi hazája. Hijába keresünk ott középhatalmakat, mellyek a' középponti hatalom erejét gyöngíténék, vagy fényében osztoznának; ott az egész ország minden dicsősége, 's nagysága a' fővárosba vitetik, 's a' kormánynak adatik kezébe; ott a' középpontban társas életet találunk, hideg megmervülést minden tagokban, a' főváros absorbeálja az egész birodalmat, a' kormány a' fővárost; Rómát látunk emelkedni, elnyomott népek fölött egy világvárost, 's imperatorokat benne; Párist, XIV. Lajost 's Napoleont.

III. A' centralisatio következményei. Midőn a' mult számban a' középpontosítás okait vizsgáltuk, jó következményeit nagyobb részben már említettük, a' kéjelmesebb kormányzást, t. i. a' nép szükségeinek látszólagos könnyebb megismerhetését és az igazgatás gyorsaságát. Hozzájárul még, hogy a középpontosítási rendszer, mint az egyenlőségnek előmozdítója, a' nép' szenvedelmeinek hizelkedik; hogy az egyformaság

által, melyet mindenütt behoz, az észnek némileg postulatuma, mely a' szabályt mindenütt határozottnak 's biztosnak 's mindenütt egyenlően kiterjedőnek kívánja. A' középpontosítás végre a' nemzet hiúságának szolgál, 's ez által a' nemzetiség barátainak kínálkozik, midőn az ország minden észtehetségeit a' fővárosba vonja, azon egyetlen térre, melyen a' nemzetnek a' középpontosítás által mindig a' fővárosra irányzott figyelmét magokra vonhatják, s erejöknek illő hatáskört találhatnak. Az ország értelmisége így vonatik össze egy tömegbe, melyben a' fényesebbnek sugaraiban a' fénytelenebb is jobban kitűnik, 's a' fényesebbek együttléte sugárkoszorút helyez a' hazának fejére. Ezt látjuk Rómában Augustus alatt, ezt Franczhonban XIV. Lajos és Napoleon alatt; 's ezen udvarok vakító világa előtt amott a' széles Göröghon 's gyarmatainak itt Olaszország fejedelemségeinek 's a' német udvarok 's egyetemeknek egymástól elszigetelt tudósai nagyobb becsők mellett is, elhomályosodtak.

A' középpontosítási rendszer azonban, bárhogyl' kínálkozzék, fejedelmeknek és nemzeteknek, végtére mégis mind az ország bátorságára, mind a' nemzet szabadságára vészthozó.

A' középpontosítási rendszernek legközelebbi szükségese következménye egy hivatalnoksereg, mely a' kormány kinevezésétől függ, ettől veszi parancsait, ez által mozgáttathatik el, 's csak ennek felelős. A' mint a' középpontosítás valamelly kormánynál vezérelvé lett, azon pillanattól növekedik évről évre, sőt lehet mondani, napról napra a' hivatalnokok száma, még akkor is, ha a' kormány ezt nem kívánná. Mert a' mint a' testületektől, rendektől vagy előjogos egye-

dektől igazgatási befolyásuk 's autonomiájuknak egy része elvétetik, ezek a' kiváltságos állással összekötött kötelességeknek is vagy hanyagul, vagy éppen nem felelnek meg, 's habár a' kormány számukra némi befolyást meg is kívánna menteni, mégis kényteleníttetik a' hanyagságból önkényt következő rendetlenség miatt minden igazgatási hatalmat kezeikből kivenni, 's a' helyhatósági testületi vagy patrimonialis kormányzást fizetési függő hivatalnokokkal felváltani. — Az autonomia megcsonkításának ezen következményeit sehol sem látjuk olly óriási példákban, mint a' régi világban a' római köztársaság végidejében, midőn ezen hatalmas ország a' kisebb kelet-európai fejedelmeket pártfogás színe alatt némi függésbe hozta 's udvaraiknál előbb csak külviszonyaikat legatusok által rendezgeté 's igazgattatá; majd a' fejedelmek zsarnoksága által veszélyeztetett közbátorság fentartása végett a' beligazgatásba is nagyobb befolyást nyertek, melly a' legatus tekintetének fentartására szolgáló katonai erő által még inkább növekedett, míg végre a' tökéletes gyámságra került királyok vagy függetlenségek visszanyerésére indított egyetlen háborúban legyőzettek, vagy szünetlen belháborúba keveredve, országukban a' rendet fentartani képtelenek lévén, a' hatalmas köztársaságnak színuraságukat is átadni kényteleníttettek. Így vitetett Róma sokszor önkénytelenül a' hódítások mezejére, míg végre olly terjedelmessé lőn, hogy a' birodalmat sem belül kormányozni, sem külről megtámadások ellen védelmezni nem lehetett, 's önsúlya alatt összeomlott. Hasonló történik most is Ázsia színpadán; az angol kelet-ind társaság az óriási félsziget minden hatalmasságaival háborúba keveredett, hogy a' gazdag

Bengal tartományt védelmezze 's kereskedését biztossítsa; 's habár a' legyőzött fejedelmeket adó mellett országaik birtokában örömet meghagyta, mégis a' szünetlenül ellene forralt tervek és ármánykodások megszüntetésére kénytelen volt ezen fejedelmek erejét gyöngíteni, udvaraik körül angol sereget tartani, a' zsarnokul nyomott népek védelmére követei által a' beligazgatásba is befolyni, 's végre a' szünetlen háborgások elmellőzésére, a' fejedelmek ármánykodásainak megbüntetésére, a' közvetlen kormányt is átvenni. Így terjedett, így terjed még most is ezen óriási birodalom. Kereskedésének kiterjedése 's birtokának bátorsága kényszeríté a' társaságot, hogy fegyvereit Ceylon szigetétől a' himalajai havasokig vigye, 's az eseményeknek már többé nem ura, hanem inkább szolgája most egy oldalon az Oxus és Jaxartes, másikon a' Hoangho és Jancsekiang felé nyomul, mint kevés idővel előbb a' Buremputer és Indus felé nyomult; szünetlen hódításaiban nem tudván többé önmagát megállítani a' nélkül, hogy egész hatalmát ne kockáztassa, míg végre — mint Róma — önsúlya alatt összeroskadand.

A' mi a' régi időkben 's Ázsiában még most is olly óriási idomban történik, ugyanaz történik kisebb vagy nagyobb arány szerint minden országban, hol a' központosítás egyszer megkezdett. A' mint a' rendek, testületek és helyhatóságok jogai megszorítatnak, a' mint elfogadtatik azon elv, hogy az igazgatásra csak a' kormánytól közvetlenül függő s neki felelős hivatalnokok alkalmasak, akkor megkezdődik a' mozgalom, melly csak ott szűnik meg, hol minden előjogok és szabadítékok eltörlése után az egész nemzet egyenlő, political életet nélkülöző, egymáshoz

csak a' szolgaság érzete által kapcsolt egyedek tömegből áll, mellynek fölibe a' középponti hatalomtól mindenben függő hierarchiai hivatalnok-sereg helyeztetik. Kezdetben ugyancsak az autonomia, a' statutarius hatalom támadtatik meg, hogy ez által az ország törvényhozásában az egység 's az egyenlőség meg ne zavartassék: de a' mint a' helyhatósági 's testületi jogok megszoríttatnak, megszűnik a' testület külső tekintete is, 's véle a' testületi tagok részvéte. A' fizetéstelen vagy csekély fizetésű testületi tisztviselők, kiknek hatásköre megszoríttatott, külső tekintetők megszüntével becsületből szolgálni nem akarnak, vagy hivataloskodásukat fizetésök csekélységével hozzák arányba. Ez által a' központi hatalom rövid idő múlva kényteleníttetik a' tisztviselők helyébe tőle függő, 's már nem többé a' testület, hanem az ország által s ugyanazért jobban fizetett hivatalnokokat kinevezni, annál inkább, minthogy a' testületi tagok, jogaik 's hatáskörük megszorítása után a' testületi terheket viselni, azon hivatalnokokat, kiknek kinevezésében részök nincs, fizetni, a' középületeket és intézeteket, mellyek felügyelésök alól kivétettek, fentartani vonakodnak 's így végre minden hivatal, intézet, börtön 's egyéb középület, utak és hidak fentartására szükséges költség, a' felügyelésre megkívánt személyek 's a felettei egész intézkedés országossá 's központosítottá válik, az egész kormány és igazgatás a' középponti hatalom hivatalnokainak kezébe kerül, 's a' testületek political jogainak köre az egyenlőség látszólagos diadala mellett naponkint megszorul, melly egyenlőség azonban, — mint már felebb említünk — nem más, mint a szolgaság egyenlősége.

A' régi görögök, kik mind a' mellett, hogy alkot-

mányaik még nagyobb változatossággal bírtak, mint a' mieink, a' most divatozó political felosztásokkal még sem törődtek, 's kiknél a' monarchia, aristocratia és democratia, minden árnyéklataival együtt nem csak az országférfiak agyában, hanem tetteleg is létezett, csak egy fogalmat tartottak szükségesnek az alkotmányok jellemzésére: tudniillik fogalmuk szerint azon ország volt szabad, melyben a' tisztviselők, habár örökösök 's választástól nem függők, eljárásukról a' népnek számot adni kénytelenítették (ὁπερὸννοί); a' hol pedig a' kormány számotadni nem tartozott, szerintök ott nem volt szabad a' nép, 's az uralkodó tyrannusnak neveztetett, habár szabadságszerető polgár volt is, mint Pisistratos Athene tyrannja, vagy Miltiades, a Chersonesus; mert görög fogalom szerint a' felelőség a' szabadságnak egyetlen ellenőre. Igaz, hogy e' régi felosztás korunknak a' régiektől annyira eltérő állapotaira nem alkalmazható: de mégis alig fogunk hibázni, hahogy azon nemzetet, lenne bár képviseleti rendszere szűkebb alapokra építve, még most is szabadabbnak nevezzük, hol a' tisztviselők nagy többsége nem a' középponti hatalomtól függ, azon nemzetet pedig legszabadabbnak, mellynél az önkormányzás testületek által legnagyobb mértékben gyakoroltatik. Azon tekintet, valljon a' fejedelem választás vagy örökösödés útján foglalja-e el a' főhatalmat? e' részben nem nyom semmit. A' szabad Spartában a' királyok örökösödése volt divatban; a' pápai birodalmat pedig még edengelé szabad köztársaságnak senki sem nevezé.

Hogy azonban az önkormányzás mindenütt a' legjobb kormány legyen, hogy ez által az országczélok mindig legkönnyebben éressenek el, hogy ez a' jó

uralkodás észképéhez legközelebb járjon, ezt nehéz volna föltétlenül állítani; annyi azonban bizonyos, hogy az önkormányzás mindig a' nemzet erkölcsi és politicalai kifejlésével megegyezik; 's azért romlott vagy ki nem fejlett nemzeteknél szintolly veszedelmes, vagy legalább haladást gátló, a' mint élénk, művelt és munkás nemzeteknél a' haladás, jólét és boldogságnak legfőbb eszköze; mert felejtünk nem szabad, hogy a' szabadság eszköz és nem cél.

A' hivatalnok-uralkodásnak (bureaucratia), melly a' középpontosítással elváihatatlan kapcsolatban áll, 's mellytől Magyarországot még sokáig mentse meg az isten, a' mint töle eddigelé szerencsénkre megóvta, legnagyobb hibája az, hogy a' kormányt a' nemzet műveltségi fokával összhangzásba nem hozza; mert azon ellenvetés, hogy a' hivatalnokok a' nemzet egyedeiből kiválasztva, annak műveltségi fokát híven képviselik, már csak azért sem bír nyomatékkal, mint-hogy a' hivatalnok-uralkodásnak egyik főjelleme az, hogy kiválólag azokat mozdíttja elő, kik a' középponti hatalmat ifjuságuk óta szolgálják, belső szerkezetét nem ismerik, mechanikai fogásaiban gyakorlottak; szóval: a' kormányzásnak betűit könyv nélkül tudják. A' betű pedig előli a' szellemet, a' szellem a' betűnek nem szolgál; 's így látjuk, hogy mindenütt, hol a' középpontosítás rendszere uralkodik, a' hivatalnokok a' néptől különvált osztályt szoktak képezni, melly vele semmi életműves összeköttetésben nincsen.

Az ifjú, ki magát ezen pályára szánta, épen azon időben válik el a' nemzettől, midőn annak szükségait, kívánságait, sőt még szellemét sem képes felfogni, 's belép a' hivataloskodás körébe, a' kormánygépnek egy alárendelt kereke. Foglalatosságai és kötelessé-

gei mind mechanikaiak; a' főbb hivatalnokok parancsainak vak teljesítése, az alárendeltek jelentéseinek rendbeszedése 's engedelmesség a' főkötelesség; mert hivatalnok, ki a' főbb hatalom intézményeinek ellenszegül, ugyanazon pillanatban megszűnik hivatalnok lenni, minthogy a kormánygépnek többé nem hasznos, hanem ártalmas része, míg a' testületi tisztviselő a' testületi határozatok végrehajtása iránt ugyan felelős, de azoknak alakulásánál mint testületi tag befolyással bír, 's nézeteit minden oldalról kifejtetheti. A' nemzettel pedig csak parancsolólag jön a' hivatalnok érintésbe, nem félhet, nem remélhet ettől semmit; 's így hozzászokik ahoz, hogy mindig csak a' középponti hatalomnak kedvét keresse, a' nemzetben csak a' legjobb parancsoknak is sokszor ellenszegülő egyedeket lásson, kiket fékezni 's megvetni tanult; 's csakhamar hozzászokik a' kormányt 's nemzetet egymástól elvált, sokszor egymással ellenkezésben álló két eszme képviselőinek tekinteni, melyek közül az egyiket ismeri, nézeteit tiszteli, megelégtetésétől egész szerencsáját várja; a' másiknak csak rossz oldalait látja, szükséginek 's kívánságainak okát vizsgálni szerfelettinek tartja, 's végre önmagát nem a' nemzet tagjának, hanem hozzá nem tartozó ellenőrijének tekinti.

Ezen kép ugyan Magyarországra épen nem alkalmazható: azon országokban, hol ezen kép eredetijét láthatjuk, elhangzik a' nemzetnek panasza 's csak ritkán hat fel a' középponti hatalomhoz; mert érdekeinek organuma nincs, az igazgatás pedig nála nélkül 's azért sokszor érdekeivel összeütközőleg gyakoroltatik. Azok pedig, kik a' kormánynál ülnek, kik a' középponti hatalmat kezeikben tartják, legjobb

szándékuk mellett is, az alárendelt hivatalnokok jelentéseire szorulnak, a' nemzetnek 's egyedeknek panaszait, ha hozzájuk mégis felhatnak, csak hivatalnokaik által vizsgálthatják, gyakran azok által, kik ellen épen a' panasz emeltetett, intézkedéseik kivitelét ugyanazokra bízzák, 's gyakorta hanyag végrehajtásuk sikeréről nagyobbbrészt egyoldalú tudósítások szerint ítélnék; mert vajmi ritka eset, hogy az alárendelt hivatalnok a' kormányférfi ellen, kitől sorsa függ, függetlenül szólna, 's a' jó szándékból származott, de ferde intézkedés visszas sikerét nem inkább a' nemzet rossz szándékának tulajdonítaná. Így támad, így nő mindig a' hégzag nemzet és kormány között; a' nemzet a' hivatalnokot a' kormánytól elkülönöznöni nem képes, minden hivatalnoki visszaélést és kicsapongást a' kormánynak tulajdonít, annál inkább, minthogy panaszos esetekben, hol olly gyakran mindkét fél vétkes, a' kormány szükségképen a' hivatalnok hibáit kisebbíteni hajlandó, nehogy büntetése által öntekintetét gyengítse, 's a' hivatalnoknak általa történt kinevezését rosszalni, 's így hibáját megvalítani kényteleníttessék. Az egésznek következménye végre az, hogy az ország állapota egészen különböző azon képtől, melyet a középponti hatalom a' hivatalnokok jelentéseiből összerakott, 's hogy végre az egész igazgatás legjobb intézkedések 's legszebb jelentések mellett is csak papiroson áll; és midőn ezen papiroskormány szerint az ország legjobb rendben van, akkor a' panaszok a' középponti hatalom nézete szerint természetesen csak túlzó 's rendzavaró békeháborítóktól eredhetnek, 's a' nemzet jólétének elmaradása csak a' nemzet hibáinak tulajdonítható.

Minthogy azonban a' középponti hatalom, mely a'

nemzet valódi jólétét szívéen viseli, hivatalnokaiban teljesen 's mindenben mégsem bízuk, 's olly országokban, hol a' népnek organuma nincs, a' dolgok valódi állásáról meg akarván győződni, más eszközhöz nyul: a' titkos politica fekete seregéhez, melly 'a tapasztalás szerint centralizált országokban leginkább fejlődik ki. Így állíttatik fel a' kölcsönös bizalmatlanság, az árulás és tettetés rendszere, a' nélkül, hogy ez által a' nemzet állapotjáról igaz 's részrehajlatlan tudósítást nyerni lehetne, míg ez által a' nemzet jelleme megromlik, minden társasági kötelékek megszűnnek, 's a' nép végtére — elszokva a' közdolgoctól, legjobb egyedeitől a' hivatalvágy által különben is folyvást megfosztatva — teljesen demoralizáltatik és szolgasereggé aljasodik, mellyre veszélyben támaszkodni nem lehet, melly haladásra képtelen, és az első hatalmas megtámadónak martaléka lesz.

IV. Még egypár szó a centralisatióról. Mult számban a' hivatalnok-uralkodást vizsgáltuk; legyen szabad az ott megszakadt eszmesort folytatva, ezen nálunk még kissé ismeretlen, hanem Európa egyéb nemzeteinél jobban kifejlett 's néhol igen nyomasztó állapotot még egy szempontból vizsgálni, mellyet ott elmellőztünk.

Vannak, kik azon állítást, hogy a' hivatalnokok a' kormány legerősebb támaszai, olly igazságnak tartják, mellyet bebizonyítani nem is szükséges; miből önkényt következnek, hogy a' középpontosítás rendszere, melly minden rendszerek közt legtöbb hivatalnokot kíván, ez által a' legerősebb alapon nyugszik. Ezen állítás azonban elenyészik a' tapasztalás világának a' historia, 's különösen azon országok historiája, mellyben a' középpontosítás legnagyobb mértékben uralkodik. Franciaországé, mutatja, hogy a' hivatalnokok,

kik a' kormányt békés, sőt zavargó időkben is gyámolították, azt a' mint a veszedelem nagyobb lőn, mindig elhagyták, s' a' korlátlan királyt szintolly híven és buzgón szolgálták, mint később az alkotmányost és a' köztársaságot és a' terrorismust és a' directoriumot és a' consult és a' császárt és a' Bourbonokat és Lajos Fülöpöt: következőleg a' tizennegyedik esküt szinte olly könnyen letették volna, mint előbb, a kormány formával nem törődve, tizenhármat letettek, ha a' sors félszázad alatt a' francia alkotmányt tizennegyedszer is felforgatja. Mert ők nem a' kormánynak, hanem az országnak 's közrendnek szolgálnak, ha lelkiismeretesek; ha pedig nem azok, 's ha lételők — mint sokszor történik — a hivatalhoz van kötve, ekkor a' kormány érdekét, mellytől hivataluk függ, magokénak tekintik, míg a' kormány erős, vagy erősebb, mint a' pártok zavargásai. Illy időben azonban a' kormány rendszeres ereje kifejtésével is fenáll, 's erősebb támaszra szüksége nincs, midőn pedig a' pártok ereje annyira nőtt, hogy a' kormánynak rendkívüli eszközökhöz kell nyulnia, midőn áldozatokra van szüksége, midőn a' csata kimenetele bizonytalan: akkor a' hivatalnok, ki csak imént a' fenálló kormánynak mindent kész vala feláldozni, visszavonul, nehogy a' pártok győzelme esetében nagyobb munkássága neki vétkül tulajdoníttassék. Ez történt Franciaországban. Ha ezek szerint azon tétel, hogy a' hivatalnokok az ország bátorságát mindig támogatják, s' a kormány állandóságának keretei, a' szigorúbb vizsgálatot ki nem állja: bizonyos minden esetre, hogy a' középpontosítási rendszer veszedelmes időkben a' kormánynak felette káros, mert ezen rendszernek főczélja az, hogy a' testületeknek minden

autonomiája megszűnjék 's a' népnek befolyása nélkül minden a' kormány közvetlen ügyviselője által végeztessék. Ha már az illy kormány a' lehetőségig legtokeletesebb; ha minden intézkedéseinek céljául a' nemzet javát tűzte ki; ha jelszavát: „*mindent a' népért, semmit a' nép által*“ híven követi: a' népet mindenestre elszoktatja a' közdolgoktól, ez pedig könnyen megszokja, hogy kizárólag magányérdekeinek éljen: azon nyugtató gondolat, hogy mi az egész hazát illeti, arról a' kormány gondoskodik, nála tán toríthatlan elvvé válik, 's végre önerejét, azon erőt, melly sokaknak egyesüléséből ered, megismerni alkalma nem levén, nem is tudja, milly hatalmas a' szabadon kifejlett nemzetiség ereje, 's minden egyed csak önmagára támaszkodik és a' kormányra; szomszédjától nem vár segedelmet, a' mint tulajdon részéről nem is segíti. Minthogy végre a' közfellengés, az enthusiasmus, mint mellynek hatalma a' számtan szabályai szerint sem ki nem számíttathatik, sem meg nem mérhetik, a' középpontosítás rendszerével semmikép sem egyez meg; mert a' centralisatio független hatalmat az országban nem tűr, 's ugyanazért minden fellengésnek, minden egyesülésnek ellenszegül; a' veszedelem órájában, midőn a' kormány külső vagy belső ellenségtől megtámadtatva, rendkívüli erő kifejtésre és a' polgárok önfeláldozására szorul, akkor nem támaszkodhatik többé testületekre, nem a' nemzetre, hanem csak gyarló egyedekre, kiknek ereje önmagok előtt is ismeretlen nagyság, melly bennök kifejeletlenül aluszik. Minél fogva a' középpontosítás rendszere mindig desorganizál.

Van még egy oldala a' középpontosításnak, mellynek veszedelmességét ezen rendszernek legnagyobb barátja sem tagadhatja, 's ez az: hogy középpontosí-

tott országokban a' főváros a' mozgalmaknak mindig veszedelmes tűz helye, 's hogy veszte mindig az egész ország vesztét következteti; mert a' mint valamely külső vagy belső ellenség ezt hatalmába kerítette, a' kormánynak nem maradt eszköze, mellyel a' tartományokat igazgathatná. Érzik ezt a' francziák, s azért költenek milliókat milliók után fővárosuk erősítésére; adjanak inkább a' megyéknek szabadabb szerkezetet, adjanak nekik autonomiát, 's nem lesz többé erősítésekre szükségök, 's azon gyakori kormány- és alkotmány változtatások, mellyek most a' francia nemzet jólétének szintűgy károsok, mint minden egyed szabadságának, meg fognak szűnni; Páris nem lesz többé azon lázas középpont, mellynek minden vonaglása országot rendít, 's a' nemzet vesztend talán fényéből valamit, de boldogsága nem is gyanított mértékben fog növekedni.

Miután a' középpontosítási rendszer jó és rossz oldalait tehetségünk szerint kiemeltük, hátra volna még, hogy a' helyhatósági rendszer iránt is mindezt megkísértsük; mi azonban Magyarországon, hol ezen rendszer a' legnagyobb kiterjedésben uralkodik, épen szükségtelen. Mindenki tudja, hogy ezen rendszer mellett a' nemzetnél több az élet, mozgalom és szabadság, bárha mérgesebb a' pártvita, s' nagyobb az erőpazarlás; hogy ez által egy részről a' nemzet sülyedése gátoltatik, de más részről emelkedése is nehezítetik, hogy az oligarchia és ochlocratia befolyásainak szüntelenül kitéve nem lehet, szóval: hogy bajaink és kedvetlenségeink nagy része ugyanazon institutiótól származik, melly alkotmányunk legnagyobb kincsét teszi.

És ámbár nem hisszük, hogy azok után, miket e' hirlapban a' centralisatióról közölttünk, valaki találkoznék, ki minket a' centralisatio barátinak tartana:

mégsem hallgathatjuk el, hogy vannak a' közigazgatásnak olyan ágai, melyeket középpontosítva vinni szükséges, melyeknél a' siker nagy részben a' középpontosítástól függ. Nézeteinket ezekről más alkalommal fejtendjük ki bővebben; legyen elég jelenleg ezeket kevés szavakkal érinteni. Ilyen különösen az *igazságkiszolgáltatás*, a' mennyiben t. i. szükséges, hogy azon esetekben, hol a' formák megsértetteknek tartatnak az egész országból *egy* főtörvényszékhez történjék a' feljebbvitel, hogy így az egység, a' törvénykezésben megőriztessék; ilyen a' *börtönügy*, mely csak központosított igazgatás és illetőleg ellenőrség mellett rendeztethetik el czélszerűen; ilyen végre a' *közlekedés eszközeinek*, a' vaspályák, csatornák és utaknak *építése*, mely iránt a' középipítés (concentratio) hiánya már eddig is mindinkább érezhető. E' nélkül az országos vonalok, melyek a' helyhatóságok erejét felülmulják, 's a' helybeli érdekekkel sokszor ellentétben állanak, soha sem építhetők. A' mostani rendszer mellett pedig, mely nagy az erőpazarlás, milly csekély a' siker! hányszor áldoztatott fel az utvonal elhatározásában a' provincialis érdeknek az országos, sőt a' fölemelt sóár jövedelmének is eredménye, eldarabolása miatt, minő csekély! Hahogy azonban e' részben elhagyván a' mostani sükertelen és káros rendszert, ezen ügyet központosítva akarnók vinni, a' helyhatóságokra csak mellékes utak (voies vicinales) elhatározását és helyhatósági erővel történendő építését bízván: akkor ne adjuk a' felügyelést felette sok személyből álló collegiumnak, mellynek körében a' felelőség megoszolva elvész: *egy* legyen a' főigazgató, felelős a' nemzetnek; övé legyen osztatlanul a' siker dicsősége, övé a' bukás szégyene is.

A régi műemlékek befolyásáról az új művészetre.¹

A jelen század vizsgálódásai és fölfedezései által az új-kor foglaltsait a régi művészet körében annyira kiterjesztette, hogy ennek műemlékei nem többé mint a mult nagyságnak elszakadott mesés töredékei, hanem egy nagyszerű életműves egészként jelennek meg előttünk, melly önmagát teljesen megfejtí s megmagyarázza. Szorgalmas vizsgálódások azon fokra juttaták már a régiségtudományt, hogy a lehető legnevezetesebb fölfedezések sem hozhatnak a régi művészet történeteire váratlan világot s csak a meglevő mőkincsek gazdagságát gyarapíthatják. S azért most volna idején visszatekinteni s kérdezni: mi volt s mi lehet a régiség műemlékeinek hatása az új kor képzőművészeire?

Függetlenül a régi művészettől s vele csak eszméletlenül byzanci gyöke által kapcsolatban fejlődött ki a keresztény művészet, csendes, alig sejthető növekedéssel, a középkor századaiban; sőt a régiség előtt ismeretlen világnézetben alapulva, az élettől szakadatlan összeköttetésben, a tökélyhez is közeledett már,

¹ Olvasta, midőn a nyelvtudomány-osztályi rendes tagi székét elfoglalta a nagygyűlésben aug. 28. 1841. M. Tudós Társaság Évkönyvei VI, 1845, 18—34. l.

hasonló a teljes bimbóhoz, mellynek felvirágozása biztosan jósoltatható; új élet virult és mozgott a régiség bedőlt, elfeledett sirjai felett. Ekkor a szépség-érzelem, fölébresztetve ezen művészet által a régiség emlékei felé fordult, a régi elfeledett romok felásattak, növekedő fellengéssel bámultattak a régi remek művek, mellyek épen akkor feltört sirjaikból feltámadtak; azon zajos öröm, melly a császáridőben első megjelenéseket üdvözlé, fogadá újra születéseket is; és a belvederi Apoll s Niobe csoportozat, a torso s a medicei Venus, Laocoon és a farnesi Hercules ugyan azon érzelmeket gerjesztették újra, mellyeket egy ezredévvél elébb. — Auguszt arany ideje látszott visszakerülni, mert a sors különös szeszélye nem a legszebb görög időnek szigorú komoly alakzatjait, hanem pompás maradványokat fedeztetett föl, császári paloták, fürdők és villák dísztermeiből mellyeket a vakbuzgó barbár dühöngés megkimélt, míg a komoly templomszobrokat feldönté, s mellyek a végződő XV-dik és kezdődő XVI-dik század szellemével közelebb rokonságban álltak, mint ezek. Gyönyörű időszak volt ez az emberi nem történeteiben Byzancz bevétele elszélesztette a görög tudósokat egész Európába, kik vendégajándékol a régi írók maradványait hozzák meg a nyugotnak, hol a nyomtatás, ezen akkor olly ifjonti találmány által a tudósok egyedárújából hamar köz birtokká váltak. Vasco de Gama körülvezé Afrika fokát, s ~~a~~ kettős India, a csodák régi hazája, bevonaték a nyugot történeteibe. A merész Columbus felnyitá az Oczeán zárait s a régi mesés Thule és Atlantis valóságba léptek át a phantasia birodalmából; az akkori nemzedék látköre mintegy csuda által terjesztetett ki hatalmasan, s víg életerős mozgalom

szállta meg a nemzeteket, hasonló ahhoz, melly által a szerencsés persa háboru után a szabad Görögthonban minden művészet mintegy a diadal dicsőítésére sejdíttetlen szépségben felvirágzott. Ezen időpontra esik az említett nagy hírű szobrok fölfedeztetése, melly a kedélyekre erősen hatott; ez volt azon meleg sugár, melly a művészet teljes bimbaját érte, hogy a virág, kitörve védő burkából, alakjának azon gazdag szépségében, színeinek azon fénycsillogásában kifejlődjék, mellyet most is Leonardo, Raphael, és Michel Angelo, Tizian, és Coreggio műveiben csodálunk. A szépség cultusa uralkodott, szóban és színben, hangban és kőben alakultak gyönyörű költemények; a szépség szabad teremtmő szelleme hatotta át az egész életet. Ezen mozgalmat siettették ugyan a régiség mű alakzatjai, de nem teremték elő, közel állott már a művészet azon főczéljához, mellyhez századok alatt lassu biztos léptekkel közelített s az antik emlékek csak elszigetelve, kiragadtatva összeköttetésökből, s csak félig értve nyultak be a mesés ősidőkből az új korba, melly a régítől különböző elvekre támaszkodva, szellemibb vallásnak hódolva, az elmúlt világművelődés nagyszerű eredményeit csodálni, de nem felfogni képes vala. A régi művek külső tökélye és szabadsága annyira meglepé, megvakítá a művészeket, hogy megfélemedkezve tulajdon állaspontjokról, mellyről magok is olly gyönyörűt alkottak, utánozni kezdték a régieket s antikot iparkodtak teremteni s idealokat s canonokat képezni. — S így megváltak az élettől s nemzetiségtől, mellyből előbb műveik életét merítették, s mellyet most a régi emlékek studiumából kölcsönözgettek; mi csak megzavarásukra nem felvilágosításukra szolgált, mert azt senki sem fogta fel

közülök, hogy a régiek a művészet irigylett fénypolczát szintén csak az életnek felfogása által érték el, s hogy újabb művektől eltérések csak a régi s új élet közti különbség következése. Ők csak a külsőségeket, csak a felületet tudták felfogni; a meztelen alaknak tökéletes szépsége, antik szobroknál, ellenállhatatlan hatást gyakorlott a kedélyekre, s midőn a művész ezen tökély felé iparkodott, nem is gyanítá, hogy ezt a mozgalmas életnél kellessék keresni, mint a régiek, mint később Rubens tette, s művelődését inkább a halálban kereste; bonczteni studiumokban, mellyek szerint az emberi alak szépségét számviszonyokkal akarta megállapítani; s canont alkotni, hogy hozzá minden művek szabathassanak; s ideálokat felállítani, összehasonlító pontokul műveihez; mint ha az emberi szépség különbfélesége számok és vonalak által meritethetnék ki. — Olly csábító volt pedig ezen nézet, hogy még a kor leghatalmasabb szellemei is ezen tévutat ki nem kerülhették; mint ezt Leonardo és Dürer arányossági munkáik, Michel Angelo és Tizian bonczteni vizsgálódásaik bizonyítják. Ezeknél azonban olly hatalmas volt még a belső élet, kebelökben az alakok olly gazdag világa élt még, hogy azon életet, mellyet minden változásaiban felfogtak és éltek, képzelődést ölő életfagyasztó studiumaikba is belé öntötték, úgy, hogy a tévut nem is vétetett észre. De közvetlen tanítványaiknál már jelentkezett a félreértett régi műemlékek veszedelmes befolyása; mert ezen művészek kitörtek a régi mesterek pályájából, elhagyták a mozgékony életet, s csak a legtökéletesebb régi műveken csüggték, mellyeknek külsőségeit néha el is érték, míg a bennök lengő szellemet, az életet nem értették. Hatalmas lépésekkel

közeledett a művészet aljasodása, Olaszhonban, mint Németországban s a cis- és transalpinusok kölcsönös viszonyhatása, mely az idővel mindig növekedett, mind kettőjüknek veszedelmes volt.

Németországban ugyan, hol a művészet függetlenül az olasztól, habár szintén a byzanci alapon, szigorubban és komolyabban fejlett ki s hol Van Eyk János, Hemlink, Schorell, Schön, Dürer és később az ifjabb Holbein művei bátran kiállhatták a versenyt az olaszok fő remekeikkel, a régiszerű szigorúság épen a régi emlékekkel ismeretlenség által tovább tartotta fenn magát s mélyebb felfogás szeretet-teljes, lelkes méretes kivitel által még akkor is kitűnt, midőn az Alpeseiken túl a művészet már silányult, sőt kézfogásai is feledségbe kezdtek jöni. Midőn pedig Italia kincseinek és szépségének híre a német művészeket erősebben magához kezdte vonni, ezek szintugy csodálták az olaszok nagyobb művészeti szabadságát, a felület fényét, az antiktól kölcsönzött ideált, mint az olaszok a német szorgalom által kifejtett tökéletesebb technicat, s a legcsekélyebb részletekre is terjedő komoly figyelmet; de a kölcsönös utánzás, mind a két nemzet művészeinél modoros mesterkedéssé vált. A művészet nemtője azonban mind a kettőnél még egyszer felébredett, s modor és felületesség ellen visszahatás támadott. Caravaggio s a Caraccik iskolája még egyszer visszafordult a természet, a régi világ emlékei, s a raphaeli kor művei felé, de iparkodásaik a hanyatlást csak rövid időre tarthatták fel, művészetök nem vala az élet szabad leánya, műveikben hiányzott az ifjontiség, s ők magok csak azon hatással voltak a művészetre, mellyel az alexandriai iskola a görög irodalomra, mert a természetben csak

mintaalakokat láttak s a műemlékekben canonokat; a régi idők remekei nem ébresztették, hanem korlátozták képzelődésöket, utánzók voltak ők, nem teremtők.

Másképen éledett fel a művészet Németországban; a Rajna mellett fellépett Rubens s nem ügyelve ideálra, boncztanra, s megállapított szabályokra, beletnyult a vig életbe, s nem akart flamandok közt görög lenni, sem olasz, nem a XVII-dik században a régibb középkor ájtatos alázatát igényelni. Az életet pedig úgy fogta fel, a mint az neki megjelent, egészségesen, érzékileg, mozgalmasan, néha aljasan, mindig nemzetileg, s azért embereket festett, köpczös német alföldieket, nem ideálokat, kimeríthetlen gazdagságban tolultak ki kebeléből az alakok a vászonra, oly tarkák és életteljesek, mint kora. Mint tökéletes nemzeti festész meglátogatta Olaszhont, s ott élettel és művészettel egyiránt foglalkodott, vigadott és szeregett, s csodálta s másolta Raphaelt s az antikot, úgy a mint ezeket látta, a szellemet felfogva, nem a vonalakhoz ragaszkodva.

Ugyan azon alapon, de különböző irányban, hatott Rembrandt, ezen hatalmas lángész, ki, a nélkül hogy Olaszhont s a régi műemlékeket látta volna, a természet s a világ elevenítő hatásának mesteri felfogása által a művészet legmagasabb polczára emelkedett. Csak úgy festette ő is körözetét, mint az kebelében tükrözött s ha a kép aljas volt is s az idomok a szépségtől eltérők, ha a hollandi szatócs nem volt is görög athleta, még is annyi életet tudott ő beléje önteni, hogy művei az antik, az ideál és idomnemeség daczára is, minden egészséges kedélyt örvendeztetnek.

A művészet ezen utónyara soká nem tartott, s míg a régi műemlékek tömege új meg új fölfedezések által napról napra növekedett s gipszlenyomatok által annyira sokszoroztatott, hogy Olaszhonból a körülfekvő tartományokba is átömlött; azalatt a művészet szemlátomást hanyatlott. Caracci iskolájára a műacadémiák következtek, mellyek az antik s raphaeli korhoz botorul ragaszkodva, mindent, mi ezekkel össze nem hangzott, megvetve, s az életet figyelemre nem méltatva, a hanyatlást mozdították, a helyett, hogy menedékhelyeivé alakultak volna a művészeknek. Ez pedig éppen Hollandban a catholicus monarchiától környezett protestans köztársaságban, melly az europai társas élettől csaknem egészen el volt szigetelve, még legtovább tartotta fel magát, de itt is mindig aljasabb jelenetek ábrázolására, táj-, állat-, végre virágfestésre ment át, alakoknál a ruhakelme lett fő tárgygyá: hiszen a művészekben nem volt többé elég élet, hogy nagyobb alkossanak.

A műacademiák által a franciák uralkodtak a művészet felett, kik ezt szoros változatlan szabályokba akarták szorítani, mint nyelvöket, s az által a szellemet előlve, azt kézművességgé lealacsonyítani: azon francziák, kik minden többi népek közt legkevesebb teremő szellemmel, leghidegebb képzelődéssel, legfelületesebb művészeti jellemmel bírnak; minek következménye az volt, hogy végre mesterkelt természetelleniség, jellem nélküli ideálok hajhászása és sima felületesség, technikai nehézségek meggyőztetése, és minden anyag követeléseinek félreértése, egész Európában művészetnek tartatott.

Midőn egy század előtt azon új forrongás a kedélyeket megszállta, melly az új kor nagy találmányai-

nak anyja s mely később a forradalomban minden meglevőt talpköveiben megrázkódtata; akkor ezen mozgalom a művészetre is kiterjedett, az emberek megismerték mély hanyatlását, s megkisértették ujra-születését; e mellett azonban szinte azon hibába estek, mely a művészetet elébb is sirba dönté, mert ezt nem az életből, hanem a régi művészetből akarták feléleszteni. Winckelmann volt azon férfi, ki a köz figyelmet a régiségre visszafordította, s ezen befolyás alatt Mengs Raphaelt akarta Apellessel műveibe egyesíteni, az élet elhanyagoltatott. Hasonló irányban akart Canova az új Rómában Praxitelessé, Thorwaldsen Phidiássá válni. Párisban Dávid római polgárt játszott, a németek pedig a Raphael előtti iskolák komoly ájtatosságával kaczerkódtak. Nemzetiségre s életre senki nem ügyelt, s azért minden királyi serkentések, minden műegyesületek, minden éjszакnémet műtudományosság mellett, a művészet most sem tud az életre hatni, bútoraink, öltönyeink, szokásaink izlésnélküli természetlensége eltompítja az egészséges szépség-érzelmet, s elvonva a művészt a szép élettől, holtan született ideálokra utalja.

Ehhez járulnak még az új kor technikai találmányai, melyek a művészek beteg szeszélyeinek kedvezvén, őket kötéljáró mesterkedésre serkentik, az anyag követeléseinek félreértésében megerősítik, s felületes sokoldalúságra csábítják.

Valóban, ha a régi műemlékek ezen befolyását a művészetre tapasztaljuk, akaratlanul is fellobban bennünk azon kétely: valljon nem lett volna-e jobb, s jótékonyabb a művészetre nézve, ha a régi emlékek egész kincse ismeretlenül a földben temetve marad. A művészet nélküle is, és talán függetlenebbül fejlőd-

dött volna ki; mert az alakító ösztön, a teremtmő erő, melly kebelünkben az istenivel kapcsolatban tart az emberben el nem nyomható, s hol egyszer létezik többé el nem oltható; bizonyága ennek az aegyptus, művészet, a régi német, a régi olasz, melly az örökké széphez szint olly közeljárt, mint a görög, s ha ezen nemzeti önállásu művészet fényével vakító idegen befolyás által kifejlődésében nem gátoltatik, akkor a virágkor is tartósabb leendett, olyan, mint Göröghon és Róma művészetéé.

Hogy lehessen a régi műemlékeket rosszul használni, ezt mutatják az ujkori művészet történetei, s még is olly könnyű lett volna három évezred tapasztalását jobban megérteni, s jobban használni mert a régiek minden nemzet és művészet történetében nagyszerű előképeket, s nagyszerű intő példákat állítottak előnkbe. Nyomról nyomra követhetjük a művészet bölcsőjétől egész elaljasodásaig s többszöri újra születésének lehetünk tanui, s emellett mindig ugyan azon következményekre akadunk. Aegyptusban találkozunk a művészettel legelőször s feloldhatlan kapcsolatban látjuk ott a vallással, s a nemzetiséggel. A kebel belső teremtmő ereje, melly az ember magasabb származásának legbiztosabb tanuja, az istenség-hezi viszonyokban nyilatkozik legelőbb; hymnusokban és cosmo-, s theogoniakban, épületekben és alakzatokban, az istenség dicsőítésére, a nemzeti jellem sajátságai szerint; ez a művészet és vallás, az a tudomány első közös kutfeje. Ez pedig nem meggondolt terv szerinti munkálódás és hatás, ez öneszméletlen, akaratlan nyilatkozása a teremtmő erőnek, melly magas egyszerűséggel és tisztelettel az anyagot megtanulja birni, s a művészet ezen szent eredete bizto-

sitja azon ős idők alakzatjainak a nagyszerűségét, minden tökéletlenségök mellett. Mert ezen első kezdetek minden durvaságuk daczára annyi bensőséget és érzelmet tanúsítanak, mennyivel a későbbi idők külső tökélye fel nem ér, s mellyhez szint ugy visszatérni nem lehet, mint a férfinak gyermekkora gondatlan ártatlanságához.

Az isteninek ezen tisztelete azonban a művészet szükséges jótékony bilincsevé vált, szent aggály tiltotta az imádott istenalak változtatását; így keletkezett a műtípus, s a művészet csak ennek korlátai közt csirázhatott fel, s csak az általvett, s hiven megőrzött idomokat fejthette ki. De épen ez köti őt honi földjéhez, mellyből felvirult, s növekedése épen azért nemzeti maradott, más nemzetek befolyásának mellőztével. A szigorú komolyság, mellyel az egyipti a világot tekinté, s vallásban, mint társas életben olly határozott szabályai, nem engedték, hogy a művészet a típusz bilincseit lerázza, s azért szabadabban csak mellékességekben lépett fel, különösen állatok alakításában, melly oly tökéletes és jellemző, hogy szigorú komolysága még a legmozgékonyabb görög alakzatok mellé is állítva az összehasonlítást kiállja, mert az épen a nemzeti művészet diadalma, hogy legfényesebb virága, bár melly nemzetnél vette légyen eredetét, az örök szépség eszméjéhez mindeütt egyformán közelit.

Egyiptből vette által Göröghon művészetének csiráit, s hiában állitják azt némelly tudósok, hogy míg görög vallás, tudomány és törvényhozás Egyptbe visszavezet, míg későbbi időkben is Pythagorasz és Solon, Herodot és Pláto a Nil partjaihoz a bölcsesség régi honába utaztak, hogy tudományait hazájokba

átültessék, addig a Nilföld műemlékei a vizsgálódók szemeit kikerülték; — s hogy a művészet oly nemzetnél mellynél minden idegen eredetre mutat, önállóság fejlődött volna ki. Ujabb időkben felfedezett régi görög műemlékek azonban, melyekben az egyipti típusz nem tagadtatható, ezen kapcsolatot világosan bebizonyítják.

A görögök szabadabb, mozgékonyabb szelleménél az egyipti típusz szigorúsága meglágyult, mozgalom oldta meg a Nilföld bilincseit, a régiség képes beszéde szerint Daedalus szobrait meg kellett láncozni, hogy el ne szökjék. De szabadabb kifejlés mellett is szigoru maradott még a művészet, görög típusz uralkodott felette, a mozgalom még ki nem terjedett az arczkifejezésre, honnét a szenvedély még ki volt zárva; a művészet megtartotta a szorgalmasan elrendezett mellékességekben, s a szabályszerű nehéz redőzetben a régyszerűnek tiszteletes bélyegét, midőn a testet már feltűnő természetigazság s az életnek hiv felfogása jellemezték. Még a típusz uralkodása alatt képeztetett ki a szükséges s a jellemzetes, míg reá egy uj időszak következett, melyben a szép lett a művészet fő elve. Nemzetiségében és szabadságában megtámadtatva, Göröghon megnyeré az örökké nevezetes csatákat Marathon terén, Salamis öblében, Plataea dombjain; az alig remélt diadal mintegy csuda által kifejté a nép egész szellemi erejét s nemes verseny nyílt a megmentett haza dicsőítésére. Herodot örömjajongó nép előtt felolvassa a világ történeteit Olympiában, Aeschylus költi tragoediáit, Phidias parthenonját, s olympi Zeuszét, a típusz bilincsei lehullanak műveiről, s alig emlékezett reájok egyéb, mint az arcznak szenvedélynélkül

méltósága, a jellemzetes harántékos vonal a homlok kezdetétől az orr éléig, s az istenképek méltóságo-sabb nyugalma. Olly tarka ifjontiságban, mint tavaszban az ezerszínű virágok, ha a nap sugárai a hóleplet elolvasztják, keletkeztek a művészek műhelyeiből azon remek művek, mellyeket nem a gazdagok szé-szélye rendelt meg, hogy az érzékiséget csiklandoz-zák, s a hiuságnak hizelegjenek. Benső kényszerűség készítette a művészeket, hogy ezeket alkossák, s a teremtő erőnek kitörése; s céljok el volt érve, ha a nép műveiknek örült, ha a templomokat, gyűléspia-czokat diszesíték, ha nem a művészt, hanem hazáját dicsőítették. A nemzetiség teljes érzetéből fejtett ki ezen dicső virágkor.

S ismét más időszak következett; a peloponesi háború felszabadította a szenvedélyeket, az életből is kiköltözött a régibb szigorúság; szélesebben és gazdagabban, habár a phidiaszi nagyszerű szépség kárá-val fejtett ki a görög művészet. Phigalia templomá-nak párkányain a mozgalom már modorral határos, Praxiteles és Scopas műveiből eltűnik a nagyszerű méltóság, — helyébe lép az érzéki szépségérzelem, s a szenvedélyek mesteri felfogása. — A szent hábo-rúk a delphi templom felhalmozott érczkincseit ter-jeszték az egész nemzet közé, s mindenki, kinek kezébe kerültek, művész kéz által nemesíteté ezeket éldeletére; a művészet folyvást behatott az életbe, mellyből eredett, s öltönyök és házbutorok, szokások és az egész társas élet összehangzásban voltak egy-mással. S ime feltűnt nagy Sándor, s a görögök új irányt nyertek általa. A régi alkotmányok, határok, s elkülönzések megszűntek, a közegyenlőségből csak egyedek tudtak felemelkedni, új heroszok, nem mint

előbb egész városok s álladalmak. — A művészet a nemzeti élet ezen új folyamát is követte: az egyediség fogaték fel határozottabban, Lysipp és társai a nemesített arczképnek mesterei; s míg előbb inkább az általános szép emeltetett ki: úgy most az egyediség jellemeztetése, valamint a hírnév is, mely előbb a néptömegé volt, most egyes nevek osztályrészévé lett. A vizsgálódó szeme azonban már ezen időszakban megismerheti a hanyatlás első jeleit, midőn Lysipp öcsce a nagyobb hasonlatosság elérésére az élő arcot gypszbe lenyomta, feledvén, hogy az által a mű a legszükségesebbet, az életet elveszti. Nagy Sándor követői közül a művészetre nézve leginkább a Ptolemaeusok lettek nevezetesekké, kik Alexandriában görög művészekből, költőkből s philosophokból köröztetve, a görög istenségek innepeit soha nem látott művészi pompával ülven, s Thébében az egyipti művészet, vallás és szokások szigorú szabályainak hódolva, különös kettős életet éltek; félgörögök, fél-egyptiek. Egyipt magas komolysága pedig nem maradt befolyás nélkül az alexandriai udvar görög művészeire, s azon vésett drága kövek, melyek nemes szépségök, benső érzelmök, s az anyagnak bölcs használata által a bécsi, párisi, nápolyi, és pétervári régiségtárak fő diszeiké lettek, ezen fejedelmek művészi pompaszeretetének, s művészeik izlésének örök emlékei maradnak. Károsabb volt a görögök visszahatása az egyipti művészekre, a szabadság és mozgékonyosság, mely azoknak műveiben élt, ezeknek borús komolyságától meszszebb eltért, s midőn ők az idegen alakzatok szépségét elismerték, egyipti pályájokon megtántorodtak, mellyről őket egészen elzárni vallásos aggály s az ókor emlékeinek nagyszerűsége

tiltott; s így a művészet folytonos ingadozásban nemzeti s idegen közt, hanyatlott.

A görögök még szigorubb idejökben az etrurokkal jöttek kereskedési kapcsolatba; Siciliat pedig és Alsó Olaszországot gyarmatokkal népesítették; hol nagy Göröghon, Graecia magna hasonló viszonyok alatt, mint az anyaország felvirágzott. S az anyaországból áthozott művészet, a buja égalj alatt gazdag köztársaságokban és hatalmas királyok udvaránál a pompás, diszes és választékos felé fordult, a mint ezt a siciliai és nagygörög pénzbilyegeken látjuk. Etruriában ellenben a görög művészet egy itlan nemzethez jött, komoly gyakorlati hajlamokkal, kevés képzelődéssel és csekélyebb teremtmő erővel. S így a művészet is, melly Göröghonban a közéletet dicsőíté, itt inkább a házi élet szűkebb körébe vonatott, s kézművességgé lőn, mely kifejlett technikai tökélyvel s végzettséggel ékszereket gyártott, butorokat, s kisebb istenképeket a házi oltár diszesítésére. Mind ez azonban nem tarthatott soká, mert a rómaiak győzelmei ismét új időszakot idéztek elé, midőn ezen képzelet-szegény, rideg, önző vallásu katonanemzet egymás után Etruriat, s az egész olasz félszigetet, Siciliat és Göröghont s Egyiptet meghódítá, s a legszebb műemlékeket Romába, a gazdagság és birodalom középontjába vitte, hová a művészek is összehűsültek és hol a mindig választékosabb görög művészet mellett, millyet Laocön s Apollo szobrai tanusítanak, egy sajátzerű irány is kifejlett, az egyediséget még élesebben felfogó, mint a lysippi kor. — Itt kezdődik az arczkép valódi időszaka, mellyet Egyiptben a típusz teljes kifejlésében gátolt; Göröghonban még Sándor idejében is a típusz maradványa, a szabály-

szerű ideál elnyomott. A rómainak képzelődése nem volt fellengő s teremő, s így művészete is korlátozott volt, s csak a természetet fogta fel egész közönységességében, de élénken s nemzetileg, a mint ezt Traján diadaloszlopán látjuk.

Adorján császár, ki nagy világutazásánál a művészetre s ennek régi kifejlődésére különös figyelemmel volt, s minden változásait ismerte, maga is műkedvelő, azt hitte, hogy a művészetet utánzások által felelevenitheti, visszatérte után tehát Tibur mellett azon villavárost építette, mellyben minden nemzet és kor műzlését lemásoltatta, s a művészekkel hol egyipti, hol régi görög izlésben dolgoztatott. De mind ez siker nélküli kísérlet vala, a művészet a császári izlés rabja maradott, nem a teremő erő szabad kitörése, s magasabbra többé nem emelkedett; a császár udvarában, hol szintűgy uj Phidias, Praxiteles vagy Lysipp nem találkozott, mint az uj Periclesek, Plátok s Demosthenesek is elmaradtak. Vajha ezen példa időnk Adorjánaira is hatna.

A császár halálával a művészek még hamisabb befolyásnak engedtek, midőn a művészetit a mestersegességgel akarták pótolni, s legyőzött külső nehézségekkel bámulatot gerjeszteni. A megtántorítatott régi vallás, a nemzetek surlódásában mindinkább enyésző nemzetiség, senkit többé fel nem hevitének, s így elillant a művészetből is a szellem, sőt végre még a szépségérzelem is elenyészett, s a régi biztos technica megszűnt azon kísérletek által, mellyekkel a különböző anyagok természetök ellen, műemlékekre használtattak.

A művészethistoria ezen időszakban olly intő példát képez, melly világosan megmutatja, hogy ha a

benső élet elhal, ha meggyőződés többé a keblet nem hevíti, s ha az idegenek utánzásában a nemzetiség vesz, akkor minden művészet is elenyészik.

Ezen állapotban találta a keresztény vallás a művészetet, midőn erősebben kiterjedve az egész római birodalomban új élet alapjává vált. Az eszmék ezen új forrongása asceti alakjában ragadta meg a művészetet is, mellynek fő elvéül a jelentékeny emeltetett, a szép helyett a jelképeség lépett előtérbe, az antik meztelensége, az érzéki szenvedélyesség, a vig mozgalom, az új sötét bűnbánatos világnézettel homlok egyenest ellenkeztek, s az önmagát kinzó nép vakbuzgósága felzudult a művészet ellen; egy hatalmas valláspártnak jelszava a képostrom volt; s végre, midőn a pártok egyesültek, a plastica, mellyhez épen a görögnek van legtöbb hajlama, a keleti egyházban a keresztény művészetből kizáratott; az üldözött művészek pedig elhagyták hazájokat s a Rajnához Olaszországba menekedtek, magokkal hozván az új művészet csiráit; — mert a byzanci művészet, a birodalom hanyatlása mellett is magasra emelkedett, és vallásos meggyőződés összehangzásban volt a nemzetiséggel. Néhány eddigelé nem eléggé méltányolt műemlék, millyen a klosterneuburgi oltár, ezen virágzásnak tanúja, mellyben a részletekre is kiterjedő szorgalom, s mély érzelem, az alakok minden megkövesedett szárazsága mellett is a régi német és olasz iskolák műveivel kiállják az összehasonlítást.

Fénypontját azonban a keresztény művészet csak Némethonban érte el, hol a keresztény vallás is legmélyebben fogatott fel, csak itt fejlődhetett ki azon önálló átszellemesített művészet, mellyben leginkább a jelentékenysége uralkodott, s egyenes ellentétben a

régi művek arczainak hideg nyugalmaival, a meztelen testek tökélyével, az arczkifejezés lett a fő tárgy, míg a nehéz redőzetű öltönyökbe burkolt test, mint a bűn lakja elhanyagoltatott. Akkor emelte a keresztény vallás azon óriási, gyönyörű székes egyházakat, melyeknek mesterei alig ismertetnek, mert ők is mint a görögök legszebb idejökben, nem hirnevet hanem vallásuk dicsőítését keresték. Azért találunk itt olly szeretetteljes szorgalmat, melly a legcsekélyebb részletre kiterjed, melly a szobrot is gyakran csak díszítvénynek tekinti, s azért néha olly magasságra helyezi, hogy végzettsége a szemet nem is örvendezteti; azért akadunk olly nagyszerű művészi felfogásra, melly a képekkel diszló oltárt, a ragyogó ablakfestést, az oszlopszat változó fejeit nem önálló műveknek, hanem egy nagyszerű egész összehangzó részeinek tekinti. Innét ered azon műalakok utánozhatatlan bensősége, melly az akkori szerény erkölcsökkel, s a szoros elégyült élettel összehangzásban volt, míg azt tulfinomitott korunk sikeretlenül akarja utánozni, mellyben a mindent áthévítő, mint felemelő általános meggyőződés hija az egész éltet megfagygyasztja. — Az olaszoknál is hasonló volt a keresztény művészet kifejlődése, csak festészeti irány által a plasticai németektől némileg eltérő. Midőn azonban a hitszakadás a kételyt felszabadította, s uj különböző világnézetet előidézett, s az épen akkor felfedezett s rosszul értett régi műemlékek a megtántorodott művészetet tévutakra csábíták, akkor a középkori keresztény művészet illatozó virága elhervadt.

Ha most a semlegesről igenlegesre áttérve azt kérdik, melyik tehát a valódi ut a művészet felelevenítésére, akkor meg kell vallanunk, hogy a mű-

académiákat mostani elrendezésöknél nem tartjuk a czél elérésére czélszerű eszközöknek.

A mostani szerkezetnél ide jár az ifju s minden nap néhány óráig elébb az emberi testnek egyes részeit másolja előrajzok szerint, hogy így az összehangzásnak, az egésznek érzelmét mindjárt kezdetben eltompítsa, később a testarányokat, boncztant és művészeti elrendezést tanulja elméletileg, végre az olajfestés technikai részébe avattatik be; — s ha a serdülő művész azután néhány képet óraszámra fogadott minták szerint festett, akkor elkényeztetett képzelődéssel, tökéletlen technicával, csekély történeti tudománnyal Olaszthonba utaz, hogy ott művészi nevelését végezze. — Alig ismerve azon város műkincseit, mellyben tanuló éveit töltötte, Romába érkezik meg, s meglepetve, s elvakitva Raphael és kortársainak szép tökélyétől, a régi műemlékek nagyszerűségétől, mellyeknek művészettörténeti elhelyezését nem ismeri, tulajdon ürességét és kicsinyességét annál inkább érzi, minél szentebb előtté a művészet; ecset és véső kiesnek bátortalan kezeiből, s ő ábrándozva andalog az ókor romja közt, míg a mozgalmas olasz élet s a művészek korlátlan vig zajongása álmaiból fel nem költik. Távol a társas élet minden korlátaiktól, genialis függetlenségben éli ott napjait; rajzolja Apollót, lemásolja a transfiguratiót utazó angolok számára, lefesti a leghiresebb mintaszépségeket és tájakat, vitázik éjszak-német tudósokkal a művészet elve, a szépnek fogalma felett; s harmadévre visszatér hazájába, megtelt tárczájával, mellyből egész életében, mint a költészet apadatlan forrásából meríteni szándéka. Ha azonban néhány évek mulva ezen rajzaiból is kifogy, akkor panaszkodik a cisalpin

hideg itlan élet ellen, tompa képzelődése minta nélkül teremteni mit sem képes, compositióit számtalan rézmetszetekből szedi össze, kézművességgé válik nála a művészet. S ha aztán történetből képtárba betekint, s maga előtt látja a régi művészek remekjeit, akkor érezni kezdi azon kint, mely a korán tanja szerint a rossz művészeket az örök ítéletnél várja, midőn minden alakzatok, melyeket éltében képzett, előtte megjelennek, s azon lelket követelik tőle, melyet nekik adni képes nem volt.

Nézetem szerint más ut vezetne czélszerűbben a művészet tökélyéhez, — a tanulónak mesterhezi viszonyában kellene megkezdnie a művészi pályát, azon viszonyban, melyben ezt a régiség mesterei megkezdték, hogy a fiu megtanulhassa azon kézfogásokat, melyekhez a férfi gyakorlatlan keze nehezebben szokik: nem egyes testrészeket kellene rajzolnia, hanem egész alakokat; — erre vezet maga a természet, ezt teszi a műveletlen vad, ezt a gyermek, s így a kéz nagyobb gyakorlottsága az egésznek a harmoniának érzetével egyaránt növekednék. — Az életre kell azután a serdülő művészt figyelmeztetni, hogy hozzászokjék változó jelenéseit élénken felfogni, hogy képzelődése holt ideálok által meg ne kövesedjék, élet nélküli mintarajzok által el ne puhuljon. Csak folytonos összeköttetés a nemzeti étellel teremthet életet, s a művész, ki a mostani világban semmi szépet feltalálni nem képes, ki mindig a régi világba, a középkorba, a délszaki ég alj alá visszakivánczozik, az csak holt alakzatokat képezhet, a mint ezt művészeink teszik, kik minden műegyesületek, nemzeti s királyi serkentések és gyámolítások mellett is az életre még annyi befolyással sincsenek, mint egy párisi divat

árusnő vagy egy londoni szabó. Mert minden elhíresedett művek mellett az izlésnélküliség öltönyeinkben, butorainkban, szokásainkban szintugy napirenden van, mint egy század előtt a híres parókakorban.

Azonban szándékomban nincs a műacadémiácat szerfelettieknek állítani, sőt épen célirányosabb elrendezésekben látom a művész kifejlődésének leg-hatalmasabb eszközeit. Mert midőn az ifju, mestere műhelyében a művészet technicájával megbarátkozik, midőn hozzászokik műveinek tárgyát az őt köröző életben feltalálni, akkor a múltat szintén el nem hanyagolhatja; meg kell neki ismerkednie a művészet különböző időszakaival; látnia az utat, mellyen haladott; figyelnie nemcsak kifejlett virágára, de szerény bimbójára, igénytelen csirájára is; ismernie minden nemzetek műgyakorlatát, hogy lássa, miképen a művészet legmagasabb polczán mindenütt egy, miképen ezen egység csak nemzeti különbség eredménye, — hogy e szerint a régi műemlékeket ne szolgailag másolja, hanem ösztönül használja hasonló nemzeti úton hasonló nagyszerűnek alkotására, a nélkül hogy idegen sajátságokba beleszokva, egyediségét elveszítse, s belső megszakadozottsága és félszegsége által életben és műveiben üldöztessék. Mert korunk nem többé azon régi naiv idő, mellyben az öntudatlan szerénység, lángesze által, még a legmagasabbat is elérhette; a multnak századai általunk többé ki nem törültethetnek a történetekből, — benők gyökerezünk mi is, sem a világra mutatója önkényesen vissza nem taszítathatik, — korunkban csak világeszmélet vezethet oda, hová a régiek nagyszerű ifjontiságuk által eljutottak. Csak ha a történetek egész sorát felfogjuk, csak akkor emelkedhe-

tik képzelődésünk még egyszer a művészet derült magasságára. Ez pedig csak műacademiák által eszközölhető, melyek az országlás bőkezősége által e célnak könnyebben megfelelhetnek, mint magánszemélyek egyes gyűjteményei. — Műacademiák, mondom, nem pusztá museumok, hol pompás diszdarabok tekintet nélkül kölcsönös viszonyaikra felállítanak; műacademiák, melyekben a pompás márvány, a becses ércz helyét a szerény gipsz pótolja, melyeknek célját a művészeti időszakok jellemeztetését egy vésett kő, egy üvegnyomat, egy érczsobrocska szintúgy eszközli, mint a coloss, melyek az egykorú réznyomatban vagy kézrajzban a művész sajátosságát szintúgy mint a képben, becsülni tanítják, melyek szóval, a művészet utját harmincz századon át figyelmesen kísérik. Ilyen műintézetek, s olly férfiak kormányja alatt, kik az egyes nemzetek és idők összes műgyakorlatát úgy állítják előnkbe, mint egy egésznek, — a világművészetnek részeit, kik a műgyakorlót szintúgy a nemzetek és idők közös érintő pontjaira a legnagyobb tökélyben figyelmeztetik, mint a különböző mindig nemzeti indulópontokra, melyek által a tökély feltételeztetik; — bizonyára hatalmasabb befolyással volnának a művészet kifejlődésére, mint minden müegyesületek, s némelly fejedelmek királyi nagy lelkősége.

Ha a művész illy formán mesterének műhelyében a művészet technicájával megismerkedett, ha hozzászokott a körülte tolongó életből meríteni, ha kifejlődött a régi idők előképei által, akkor meglátogathatja azután Olaszhont, s Europa fővárosait, mint mivelte férfi, ki a művészet remekjei által többé nem fog megvakítatni vagy tévutakra vezettetni; csak

akkor fog ő, nemzetiségéről le nem mondva nemzeteére szintugy hatni, mint a középkori, mint az óvilági művészek hatottak; akkor nem lesz többé sopánkodó ábrándos, kinek holt alakzatjai megszakadozott kedélyének tanui; akkor nem fogja a túlmívelt osztályok tapsait vadászni, hanem mint Raphael, mint Rubens, mint Rembrandt nemzetének embere lesz, kinek műveiben hazája látandja magát dicsőítve, s kinek alakzatjai még késő századokban az utókor szíveit fogják örvendeztetni.

Csak akkor, ha illy világeszmélet él benne, csak akkor remélheti a művész, hogy a világra hatand; csak ha lelke azon világtükörré válik, melyet a kelet regéje szerint József bírt és Salamon, Dsemsid és Iskander a kettős szarvú, mellyben az egész világot megláthatja, a köveket és növényeket, a tengert és a szárazat, a földnek és a testek alkotmányát; csak akkor alkothat ő eleven műalakzatokat, mellyek századok után is korának, hazájának, egyediségének dicsőítő emlékei maradnak.

Élet és művészet.¹

Midőn a magyar tudományos akademia a politikát munkálódása köréből kizárta, akkor meghatározta azon álláspontot, melyről a jelennek mozgalmas viszonyait tekinti és eltávoztatta magától a mindennap változó pártok szenvedelmes csatáját, a nélkül, hogy az életet a tudománnyal ellentétbe hozza s külön világot alkosson mindegyikének közülök, melyben ezek egymástól függetlenül külön irányban kifejlődjenek. Mert a tudomány szentebb, mint hogy természetlenül az élettől elválva, erre nézve hatás nélkül maradjon; mind a mellett, hogy valódi célját csak önmagában leli fel, hasonló ebben az ég fénylő tekéihez, melyek midőn öröktől kiszabott utaikon keringenek, sugáraikkal eszméletlenül is a homályt a földön felderítik. A történetvizsgáló például nem deritheti fel tudománya fáklyájával az ó kor borúit, a nélkül, hogy a visszfény a jelenre ne vettessék; és ha a philosoph a mindenség titkait, a szellemi élet törvényeit fejtegeti, akkor eredményeinek igazságát a mindennapi élet jelenéseinek próbakövén kísérti meg; s a törvénytudó nem vizsgálódhatik a törvény örökalapja s változó következményei körül,

¹ Életképek, 1845, II. köt.

hacsak az élettel nem marad a legszorosabb összeköttetésben: míg a természetbuvár feladata a jelen-nél még közvetlenebb kapcsolatban áll. — Élet és tudomány természetöknél fogva karöltve járnak, hacsak egymástól mesterségesen el nem választatnak. Illy szerencsétlen elkülönzést az emberiség történetei már többször láttak; a tudomány számkivettetett az egyetemi vagy házi szónokszékekbe s az éhező tudós szegény lakába, hol távol a zajos élettől színtelen formalismussá vált, s elszáradt mint a fának lombjai megsárgulnak s elhalnak, midőn gyökeiktől a dér az éltető nedvet elvonja; az élet pedig elaljasodott, mert a kebleket a tudomány nem nemesíté. Nemzetünk azonban távol van ezen szerencsétlen elválasztástól, mert hogy lehetne ottan félni, hogy a tudomány az élettől elmaradjon, hol a közélet tényezői, a mint azt az akademia fényes névsora mutatja, egyszersmind a tudománynak is képviselői. De mind a mellett gondos előrelátás alkotta azon szabályt, melly gátolja, hogy az akademia politikai csatatérre váljék, hogy a szenvedély heve el ne vakítsa a tudós szemeit, hogy a pártok összecsapásának zöreje el ne nyomja a tudomány békés hangját. Mert a tudománynak van egy mellékes feladata is, a mennyiben t. i. az életre köteles hatást gyakorolni, s ez annál magasabb, minél szabadabb alkotmánya van azon nemzetnek, mellyre hatnia kell; s minél mozgalmasabb az élet, mellyel kapcsolatban van; ezen feladat pedig nem más, mint a szenvedély tisztulásának eszközlése. A mit Aristoteles a tragoedia céljáról állított, azt mi bátran kiterjeszthetjük a tudományra általában, s boldognak nevezhetjük azon nemzetet, mellynél a közélet vihara felett a tudomány világtornya fénylik,

melly a biztos kikötőt távolról megmutatja, s ha az akademia e részben csak legkisebb hatással lehetett, ha a szenvedelmek csillapítására csak némileg hozzájárult: akkor ezen intézet — zendüljön bár fel ellene az aljas indulatok serege, a sértett hiuság, a bosszankodó irigység — nemzeti életünkben mégis egy nagy nevezetességű hatalom, mellynek hiját semmi egyéb institutio ki nem pótolhatná.

De ha a szenvedelmek tisztulásának eszközlése a tudománynak szintén egyik feladata: akkor nem lesz talán érdektelen megvizsgálni, mellyik szaktudomány az, melly ezen cél elérésére legtöbb eszközöket nyújt. A történet-tudomány közelebb áll hozzánk, semhogy a szenvedelmek hatást reá nem gyakorolnának; minden muló pillanat bővíti tágas birodalmának határát, melly még a percz jelenéseinek okait is magában foglalja; — a változhatatlannak, a maradónak megfejtése s a philosophiának főfeladata, ez azonban olly szoros kapcsolatban áll a vallással, a társasélet institutióival, s végeredményeiben mégis olly határozatlan, olly különböző, hogy vezérül ez sem szolgálhat egészen. És milly szoros az összeköttetés a történettudomány vagy philosophia és a közélet közt: oly szoros s még szorosabb azon viszony, melly a természettudományok és a magányélet közt létezik. Csak a régi tudomány az, melly előttünk azon alakban jelenik meg, mellyben a régiek Nemesist imádtak, fékkel jobbjobban, mérővel a balban hogy a szavakat zabolázza, s a tetteket mérje.

„A régiségtudomány — így szól egy lángeszű német író — olly világ könyv, melly az elvégzett, a magokban meghatározott századok hosszú sorának nyomadékos példáját hű másolatban mindenkinek

elébe tartja; szenvedély nélkül irányozza ez érzelmeinket nyugodtan és képezve, mert régen bedőlt s ismét viruló térekké vált. Sirok felett viszen utja a tapasztalás által megvizsgált tárgyakra, de soha személyességre és véleményre. A szenvedélyek, melyek a régiség nemzeteit és egyedeit egymás ellen felláztatották, már régen elhamvadtak, a mostani kor alig képes megérteni belső forrongásainak okait s részleteit; de azon műemlékek, melyek ezen versenyzésekből és vitákból eredtek, még most is életbe hatók, még most is képzők és nemesítők, mert ez a tudománynak, ez különösen a művészetnek dicsősége, hogy azokat, kik nekik szentelnek, halhatatlanítja. “Ki emlékeznék most, szaktudóson kívül, Ciceroról a Consulról, ki a köztársaságot egy veszedelmes összeesküvéstől megóvta, azonban Roma szabadságának vesztét fel nem tartóztathatta, s Caesar korában olly sok státusférfi által elhomályosított, hogy végre megöletése is inkább magánygyűlölségből, mint statustekintetekből vitetett véghez; de szónoklatának művészete fejére nyomta a halhatatlanság koszorúját s míg kortársainak neveinél legfeljebb nyert csatáikról emlékezünk: addig nála a magánéletet is szeretjük, s örömmel olvassuk kedves leveleit, melyek arra vonatkoznak, Mecaenásnál elfelejtjük a nagy statusférfit a művészet előmozdítója felett, s Adorján császár leginkább mint műkedvelő ment át az utókorra.

Másfél évezred mult el azóta, hogy a régiség művelődésének virága elhervadt, de az emberi kifejlődésnek minden termékenysége mellett is az újabb kor nem tudta nélkülözhetővé tenni az ó kor művészeti tökélyét; s míg korunkban a tudományosság, sőt még a szabadság érzete is olly eredményeket

érlelt, melyek az ó kor bölcseinek legmerészebb álmait is meghaladták: addig költők, szónokaik szobrászaik s építészeik művei, még most is, midőn más világnézet uralkodik s a régiektől különböző társasági viszonyok fejlődtek ki, mintáknak tekintetnek, melyek benső idegenszerűségök mellett is, az újabb idők kifejlődésére bámulatos hatással vannak. Az ujkor el nem szakaszthatja azon kötelékeket, melyekkel a régiséghez kötöttet, mert azok a művészet kötelékei; s habár a régiség vallása és statusformái végképen megszűntek, olyannyira, hogy vissza-kerülésök teljes lehetetlen: a művek mégis, melyek ezen vallásból és ezen statusformák alatt alkottattak, mindig elevenek, mert a szépség, melly felettök lebeg, reájok nyomta az örök ifjontiság bélyegét.

Volt ugyan egy időszak, midőn a régi formák összedőltek, midőn a kereszténység és az éjszaki népek a régi művelődést belőlről s kívülről megtámadták; — midőn a régi templomok és szobrok megdöntettek, s a régi írók könyvei vakbuzgón tűzbe vették; s ime, alig huzódott el ezen szélvész, alig lett a kereszténység győzelme tökéletes, alig alakultak a barbár népek nemzetekké: s az elnyomott, a kiirtott régi művelődés reájok is hatott s őket is meg kezdé szelidíteni; s azon időszak, mellyben a műveletlen rómaiak a meggyőzött görögöknek tudománya és művészete által meghódítottak, (*Graecia victa ferum victorem coepit, et artes intulit agresti Latio*) ismét és pedig nagyobb mértékben vissza látszott kerülni. — Rémitő volt az első kereszténység vakbuzgósága, midőn hosszú kétes viadal után végre a régi vallásnál hatalmasabb lön, s üldöztetéseit a régi templomokon, szobrokon és irományokon meg

kezdé bosszulni. Már Konstantin császár tiltotta meg az áldozást templomokban, mellyek azóta elhanyagolva s az áhitatosságtól elhagyatva, nagyobbbrészt csak mint a művészet emlékei tartották fel magokat; midőn azonban Theodosius alatt Jupiter tisztelete a római senatus által is végképen megszüntetett Ssysimmachus szónoklatának ellenére, ki a régi vallást, melly alatt Róma hatalmának tetőpontját elérte, a Capitoliumban hiában védelmezte: akkor a templomok a legnagyobb vallásos dühösséggel támadtattak meg, s minél szebb volt az épület s minél tökéletebb a szobor benne, annál biztosabb volt veszte, mert a vakbuzgó barátok csoportosan nekirohantak a régi vallás minden emlékeinek s azokat összerombolták, nem mintha nem érezték volna a művészet remekeinek szépségét, hanem azért, mert épen azon emlékek hatásától féltek leginkább, mellyek, midőn rajtok az ősi hit fénykoszorúja elhalványult, még a művészet által felszentelve maradtak. Szent Marcell szintolly dicsőségnek tartotta ezen időben, hogy a bálványrontó hírére kapott, mint később Sah Mahmud, a gaznevida, miután Indiába berontva, a híres templomszobrot Delhiben feldulta; hiszen még a hetedik században is nagy Gergely pápa megfedte a papokat, kik a pogány költők munkáit olvasták. De alig mult el még egy-két század s az egész jelenet megváltozik, s a régi írók munkái kolostorokban iratnak le, s a szerzetesek, kik a negyedik században annyi mükincset s kéziratot megsemmisítettek, ezek legszorgalmasabb gyűjtői és megtartói. Midőn a barbár nemzetek Rómának minden institutióit s a társasélet régi idomjait megsemmisítették, ki gondolta volna akkor, hogy nyolcz századdal később az ujonnan föl-

fedezett római jog fog rajtok uralkodni, s hogy azon császárok parancsai szerint fognak megítéltetni, kiknek hatalmát őseik győzelmesen megtörték. — Igaz ugyan, hogy a régi írók ezen időben leginkább nyelvészeti tekintetekből gyűjtettek és olvastattak; a ki azonban ezekkel egyszer foglalkodni kezd, annál az izlés is nemesedik. — A nagyszerű előképek csakhamar utánzásra s versenyzésre hívtak fel, s nemesebb irányt adtak az újabb kifejlődésnek s a nemzeti irodalomnak, melyet azon különböző világnézet, mellyből ezen művek eredtek, az egyoldalúságtól megmentette, sőt végre azon bilincseket is megtörte, mellyekben a philosophiai s theologiai tekintély az emberiséget fogvatartotta. Mig azonban a régi írók studiuma nagyobb készültséget s több időt megkíván, addig a régi műemlékek, még a tömegre is, közvetlenebbül hatnak; s különösen a szépségérzet nemesítését eszközlik, midőn az érzékek által az észhez szólnak s ugyanakkor gyönyörködtetnek, midőn tanítanak. Innét magyarázható azon vonzódás a régiség műemlékeihez, melyet nagy férfiaknál olly gyakran tapasztalunk, kik ezeknek gyűjtésében és szemlélődésében terhes és fárasztó gondjaiktól felüdülnek. Mátyásunk például, kinek palotáját a régi művészet emlékei diszesítették; Medicis Lőrincz, a fejedelmi kinek kormányja alatt Florenz a művészetek s tudományok templomává vált; Ögyén a törökök felett olly gyakran diadalmaskodó, a mostani bécsi képgyűjtemény alapítója; vagy Napoleon, ki győzelmeinek gyümölcsei közül soha ki nem hagyta a régi műemlékeket, mellyeket azután a Louvre termeiben a francia nemzet díszére felállított; sőt Angolországban a művészetszeretet azon kötelék, melly a különböző

pártokat egyesíti; Peelt a toryministert, és Fergusont, a radicált; mert a pártok és szenvedélyek csatája sem nyomhatja el az emberben a mindennapi vitáktól független, tisztán emberi élvezet szükségét, melyet a művészet s különösen a régiség műemlékei nyújtanak, egy eltűnt nagyszerű kornak ezen legmaradandóbb emlékei.

Mig azonban a régiség-tudomány más országokban olly nagy tekintetben áll, hogy a legnagyobb statusférfiak is pihenésük óráit neki szentelik: addig hazánkban elhanyagoltatik; mintha bizony a magyar fajnak nem volna elég fogékonysága a szép iránt, mintha a művészet bája reánk semmi hatással nem birna; mintha a jelennek az anyagi jólétre irányzott szünetlen fáradozása eltompította volna bennünk a tisztán szellemi élvtehetséget, és a humanistikai irány korunk realismusa által nálunk is tökéletesen elnyomatott volna.

A magyar királyoknak s a magyar nemzetnek vallásos buzgósága olly gazdagon halmozta a kincseket az egyházi rendre, hogy a száraz föld jelenleg gazdagabbat nem ismer; s ha a régi kolostorokat s egyházakat Magyarországbán tekintjük, hol akadunk ollyanra, melly valósággal szép volna? az emberi nem művészi tökélyének egy példánya háladatosán bemutatva a teremtőnek. Csak a felföldön áll még három templom: Kassán, Bártfán és Lőcsén, mellyek, habár nem a művészet remekei is, de Mátyás idejében német mesterek által izletesen felkészítve, még mostani elhanyagolt állapotukban is mutatják, milly hatalmasan hat egy nagy király példája alattvalóira. Aristokratiánk régi, aristokratiánk gazdag, s ha belépünk palotáiba, csak gazdagságra mutat mindent és

semmi sem tűnik szemünkbe, a mi emlékeztetne, hogy nem valami milliókkal bíró banqu ernél vagyunk, ki tegnap nyert, s holnap veszendő gazdagságát fitogtatja; semmit, a mi a kiművelt művészeti izlésre mutatna, semmit, a mit pénzen venni ne lehetne. De éppen azért sem a selyem tapetek, sem az aranyzott bútorok, sem a márványfalak, sem a byzanci fényüzéssel asztalaikon felhalmozott ezüst edények nem fogják azon tiszteletet gerjeszteni, melly az angol aristokrátiát környezi, mellynek pompás termeiben mindjárt érezzük, hogy ez nem csupán pénzaristokrácia, hogy ez a régiségre vissza mer tekinteni, hogy itt a művészeti izlés s művészetszeretet apárul fiura örökségül szállott, melly a pompás palotákat a művészet templomaivá varázsolta át. Igaz ugyan, hogy a magyar nemzet kevesebb köteléssel van a classicus régiséggel összekötve, mint más európai nemzetek, kiknek nyelvére, nemzetségek alakulására, törvényes állapotukra a római szellem erősebben hatott, mint mi reánk, kik Ásiából későn érkezve Európába, Róma hatalmas sasainak röptét már nem láttuk, s művelődésének csarnokait csak romjaiban bámulhattuk. Mig azonban a római nyelv minden felsőbb nevelésnek alapja maradand, mig Róma s Hellas írói utol nem ért példányként fognak az ifjuság elébe állítatni, addig az ó kor semmi idegent nem foglal magában; s ha római vér nem is keveredhetett a magyar közé, a római szellem mégis szintolly hatalmasan, sőt még hatalmasabban hatott a magyarra, mint más nemzetekre. Különös jelenet! a római nyelv jármát szívesen vettük vállainkra, de azon rózsakoszorúkat, mellyekkel a művészet által diszesítve volt, mint szükségtelen diszítvényt, sárba vetettük. —

Hogy azonban az archeologiai studiumok, melyek más országokban a nagyok palotáiba szintugy behatoltak, mint a tudós szerény lakába, hazánkban annyira elhanyagoltatnak, — mind a mellett, hogy nemesebb tárgya nem is lehet az ész vizsgálódásainak, mint az emberi nem kifejlődésének történetei, melyeknek a régi műemlékek egyes oklevelei, — annak okát nagy részben abban is kell keresni, hogy azon kevesek, kik nálunk régiségeket gyűjtenek vagy régiségről írnak, a művészet által nem hozzák azt szorosabb kapcsolatba az étellel; hogy tudós adatok felhalmozása által éldelhetetlenekké teszik kifejtett nézeteiket, s a nagy közönségben csak azon hideg szánakodást gerjesztik, mellyel egyes csekélyebb archeologiai kérdések megfejtései fogadtatnak. Az olvasó sajnálja az elvesztegetett roppant tudományos erőt, mellynek eredménye, valamelly a jelenre közönyös homálynak felderítése, mint például, egy eddigelé ismeretlen barbarkirály nevének régi pénzek nyomán tett felfedezése vagy megigazítása, egy régi római gyarmat fekvésének szorosabb meghatározása vagy a régi história egy datumának bizonyos megálapítása. A holt tudományosságnak ilyen, a nagy közönséget elkülönözöttségében nem érdeklő felfedezései mindinkább elidegenítik az olvasót a régiség-tudománytól, elannyira, hogy végre, ki a mult ezredek felhalmozott örökségét s tapasztalásait vizsgálata tárgyaivá választja, csaknem nevetségessé válik. Már pedig azok is, kik az illy vizsgálatokat csak gúnymosolylyal említék, öntudatlanul is a régi világ befolyásai alatt élnek; mert a későbbi kor meg nem szakíthatja a történetek lánczosrát, nem emancipálhatja magát egészen a multtól, a historiától, s ha

azt törvényeiben tenné is, szokásaiban nem teheti; mert önkénytelenül is el kell vállalnunk a mult kor örökségét minden terheivel együtt, s akár mint szegüljünk ellene, törvényeinkben, szokásainkban, vallásunkban a multnak gyermekei vagyunk; — a régi ezredeket egy tollvonással meg nem semmisíthetjük, mellyektől, bár hogy tagadnók is, ezer meg ezer láthatatlan kötelékeken függünk. De mi ritka régiségbuvár fogja fel ezen szempontot, mi ritka köztök az, ki ezen már felejtett vagy nem is ismert összeköttetést kimutatni, s ezáltal a régi világ életét s tapasztalásait a jelennek érintésbe hozni s a jelennek használatára fordítani igyekeznék, s ez által azon idegenkedést megszüntetné, mellyel a közönség az archaeologia nagy nevezetességű tudományát tekinti, mi főkép némelly archaeolog száraz adathalmazó, élet nélküli előadásai következtében, szükségképen megtörtént. — Példa legjobban fogja felvilágosítani ezen állításomat. Hazánkban is, mint mindenütt, hol a római legiók tanyáztak, gyakran akadunk régi siremlékekre, s ezek közt megint gyakran fordul elő versenypálya, mellyen több nemtők a végcél felé iramlanak, de az egyik nemtő kocsijának tengelye eltörik s ő maga lebukik a pálya közepén. A jelkép igen könnyen magyarázható; a versenypálya az emberélet s a kidőlt nemtő a halott, ki idő előtt, távol czéljától, a versenyzők soraiból halál által kiragadtatott. Ha már ilyen domború mű, millyennek töredékei csaknem minden gyűjteményben láthatók, olly archaeolog kezébe kerül, ki a multat tökéletesen ismeri s a jelent el nem hanyagolja: akkor az nem fog sokat szólni az auriga öltözetéről, sem a gyeplőről, mellyel ez, hogy a kétkerekű kocsin biztosabban álljon,

testét körülövedzi, sem a görbe késről, mellyel a gyeplőt veszedelemben keresztülvágja, sem a pálya végén kitűzött két delphinről vagy tojásról: hanem emliteni fogja s kiemeli a pompát, mellyel ezen versenyek tartattak, mellyek a byzanci időkben végre minden egyéb érdeket elnyeltek. Mert a nép, melly a szabadságtól megfosztva, a despotismus által eltompitva, a császárok politikája által az élvezetre utaltatva, semmi magasabbat nem ismert, a circus játékaire vetette magát olly szenvedélyességgel, hogy azon kérdés, valjon a versenyzők közt a kék vagy a zöld párt fog-e győzni, sokkal nagyobb nevezetességű lett előtte, mint azon vesztett csaták hire, mellyek a határszélekről olly gyakran behangzottak a fővárosba. Ezen érdek végre ingerültséggé lett, melly a népet pártokra szakasztá s a circust véres csatapiaczczá változtatta, mellyen a zöld és kék párt egymással megvívott, talán már el is felejtve, hogy a vitának első oka csak szinkülömbőség volt. Ha illy jeleneteknél azután hazánkról is megemlékezünk, a hol szintén látjuk, hogy legjobb fiai modor és hang miatt egymással megvívnak: akkor tán engedékenyebben fogjuk őket megbírálni s vétket abban nem keresni, hogy nézeteik, mellyek a végcél iránt egymással megegyeznek, az eszközök iránt egymástól eltérnek, s nem fogjuk megengedni, hogy a véleménykülönbség pártszakadássá alakuljon, s nem fogunk megfedkezni arról, hogy csak a hangok különbsége képezheti az összhangzást!

A parlamentarizmus.¹

Midőn 1813-ban a szövetszert európai fejedelmek a népeket is felhívták a Napoleon elleni háborúra, proklamációikban alkotmányos szabadságot ígérték nekik, de szavukat a győzelem után nem váltották be. A Bourbonok adtak ugyan Franciaországban „chartát” és szűk korlátok közt parlamentáris formákat, de Spanyolországban és Sziciliában megszüntették a fennálló alkotmányt. Néhány német fejedelem szintén adott konstitúciót, de a szent szövetség s ennek élető lelke, Metternich herceg forradalmat szagláltak minden alkotmányban.

A nemzetek művelt osztályai akkor az egész szárazföldön az angol parlamentarizmus mellett rajongtak. Azt hitték, hogy ebben találják az államok minden bajainak orvoslását; Olaszországban keletkezett a „carbonári” titkos társulat, mely a fejedelmeket arra akarta kényszeríteni, hogy mindenütt behozzák a konstitucionális formákat. Tervük csak Nápolyban sikerült, de az osztrák sereg leverte a merénylőket s visszaadta a királynak korlátlan hatalmát. A rajongók, a kik a konstitucionális formák mellett lelkesültek s nem tudtak idejekorán menekülni, börtönbe és vörpadra kerültek.

¹ Pesti Hirlap. Budapest, 1886. VIII. évf. 355/2872. szám, decz. 24.

Spanyolországban még komolyabb szint öltött a mozgalom. Ott még I. Napoleon idejében s a Bourbon király érdekében készült a cadixi alkotmány. Ez fennállott több esztendőn keresztül. Ennek helyreállítását követelték 1821-ben, miután Ferdinánd király ezt hat évvel előbb eltörölte. A fölkelés sikerült; a király maga is elfogadta az alkotmányt, de a szent szövetség Franciaországot bizta meg, hogy az abszolút királyságot állítsa vissza Madridban. Az eredmény itt is ugyanaz volt, mint Olaszországban: rövid harc, könnyű győzelem, száműzetés, börtön és verpad. A királyoknak régi, forradalom előtti isteni joga helyre volt állítva.

Azonban az alkotmányosság utáni sóvárgás ekkor még inkább áthatotta a szellemeket. Ez volt a liberalizmus folytonos kívánsága; a nemzetek ettől várták üdvüket, a fejedelmek ettől irtóztak leginkább. Maga Metternich annak szentelte minden idejét és tehetségét, hogy mindenütt elnyomja a szellemi és anyagi törekvést a konstitucionalizmus létesítésére.

Paul Louis Courier, a szellemes francia publicista, egy igen élces cikket irt ezen időben, melyben a spanyol királynak javasolja, ne féljen úgy az alkotmányosságtól, hiszen ez a legjobb eszköz, hogy a fejedelmek mind azt a mit kívánnak: a pénz- és veradó fölemelését s azon gazdálkodás jóváhagyását, mely ellen a nép most zugolódik, törvényes formában kapják meg s a mellett minden felelősségtől mentek maradjanak. A cikk hamar elterjedett egész Európában; mindenki olvasta, mindenki nevetett rajta és mindenki ezt tartotta a legsikerültebb szatirának.

Több mint egy emberöltő mult el azóta. A fejedelmek és konzervatív államférfiak nem irtóztak többé az alkotmányosságtól és népképvisellettől. Oroszországon

kivül parlamentek hoznak törvényt mindenütt; buktatják a minisztereket s ellenőrzik a kormányt. A mit azonban Courier idejében élcés szatírának tartottak, az azóta valóságnak bizonyult be. Az alkotmányosság nem valósította meg az aranykort, a mint azt a restauráció korának liberálisai álmodták, sőt azt tapasztaljuk, hogy a parlamentarizmus olyan hangszerré vált, melyen, ha azt ügyesen hangolta, a mester elragadtató szimphoniákat játszhatik, míg a kontár, különösen ha nem tudja azt hangolni, csak disszonanciákat és zavart idéz elő.

Az egész mesterség a hangolásban fekszik, vagyis a parlamentarizmusnál a választásokban. Ha oly miniszter áll a kormány élén, a ki ért ahoz, miként szerezzen személyének a választásoknál tekintélyes többséget s azt erős fegyelemmel, vas kézzel tartja együtt, az azután dacolhat minden ellenzékkel, megengedheti kollégáinak a tulköltségek luxusát s bármily szabálytalanságot, melyet jó szándékkal ki lehet menteni.

A választások természetesen felizgatják az egész nemzetet s ott, a hol a választási cenzus oly alacsony, hogy a műveletlen osztályokat is a választási urnához bocsátja, sokszor vesztegetéssel, presszióval és csalással járnak. A nagy feladat az, hogy a piszok ne ragadjon a kormányra. És az emberi ész leleményessége csakugyan végtelen! A vesztegetést magára vállalja a többség végrehajtó bizottsága; a kormány nem avatkozik a pártnak ezen eljárásába s ő nem tud róla semmit. A pressziót megcsinálják az alsóbbrendű hivatalnokok. Még a főispán is óvakodik tulbuzgóságot kimutatni; megteszik azt azok, a kik kegyétől függnek. A mi pedig a csalást illeti, annak tág tér nyílik az összeírásoknál, a mint ezt a sok reklamálás bizonyítja,

melyben a kir. kuria ítél s oly gyakran megrója a hanyagságot. Csakhogy ezen hanyagság is mindig a pártérdekeknek szolgál.

Nemcsak nálunk, máshol is megtörténnek az ily visszaélések. A választások még az északamerikai államokban sem tiszták. Ott is megvan a vesztegetés, a presszió, a csalás. A nemzetek és az államok mindenütt csak oly kormányt és parlamentet nyernek, a minőt megérdemelnek; ha nem képesek erkölcsi erejükkel ellentállni a vesztegetésnek s a pressziónak, akkor nincs is joguk a kormány hibái ellen panaszkodni. Az államnak pedig mindenesetre mégis jobb dolga van, mint ott, a hol úgy mint Franciaországban és a Németbirodalomban, annyi és oly ellentétes a parlamentáris frakció, hogy vagy a kormány változik minden órában, vagy pedig a törvényhozás megakad.

Igy vagy amugy, a parlamentarizmus elvesztette azon varázsát, mely a nemzeteket egy emberöltő előtt elszédítette. Ezen kijózanodás azonban nem az abszolutizmushoz vezet, hanem előbb-utóbb megint egy nagy európai forradalmat idéz elő. Az emberiség kifejlődésénél beállnak időről-időre a nagy katasztrófák. Ugy látszik, hogy a legközelebbi katasztrófa az általános európai háború alakját ölti magára.

A magyar ifjuság.¹

Nemzetnél, melly nem nézhet büszkeséggel vissza leélt napjaira, mert multja csak visszavonásra, irigységre, elnyomásra s hiába ontott honfivérre emlékeztet, — mellynek legdicsőbb időszaka is csak egyes nagy ember s nem a nemzet dicsősége által fényes, — nemzetnél, melly még nemzetiségeért is küzdeni kénytelen, — nemzetnél, melly csak jövőjében él s csak a remény által lelkesítheti a kebleket: — illy nemzetnél az ifjuság nagyobb jelentékenységgű, mint más országokban, mellyekben hosszú forradalmak után az ujkor eszméinek uralkodása többé nem háborgattatik, hol a haladás nem ujság többé, hanem történeti jog, s hol ugyanazért félni nem lehet, hogy a nemzet tespedve, erejének gyakorlatával magát az erőt is elveszítse s végre más nemzetek martalékjává legyen.

Tanui vagyunk mindennap azon roppant változásnak, mellyen a magyar ifjuság keresztülment. A „Juratus“, régi értelemben, nem létezik többé, „névben él csak“ s csak a kihalt emberfajok közt foglalhat helyet; mert a „Zrinyi“-nek azon hősei, kik a régi életet folytatni törekednek, csak ugy hasonlitanak

¹ Életképek, 1845, I. köt.

hozzá, mint a szelid elefánt az özönviz előtti mam-muthoz. De ha a dorbézolások, ha a betyárságok s az aljas magaviselet, a durva szemtelenség s a gyermekes pajkosság megszűnt ifjuságunknál, az ifjuság elleni panaszok mégsem szűntek meg azért, s csak más irányt nyertek, s vannak, kik a mostani ifjakat semmivel jobbaknak nem tartják, csak gyengébbeknek s gyávábbaknak, s minthogy szerintök azon ifjonti élénkség, melly azelőtt erőteljes kicsapongásokban tört ki, most csak a főbe közepülve, betyárok helyett politikai ábrándozókat képez, még veszedelmesebbeket az előbbieknél, a köz- s magánéletben hasznavehetetlen egy nemzedéknek, melly csak a külföldnek általa nem is ismert institutiói után sóvárog; melly veszedelem idejében fényes tettekre alkalmas volt volna ugyan, de a békés kifejlődésnek mindennapos fárasztó munkájától visszaborzad, melly a legnagyobb áldozatokra kész, de kitűrni nem tudó.

Ha azonban azok, kik így panaszkodnak, visszatekintenenek a mostani ifjuság kifejlődésének történeteire: akkor elnémulna keserű panaszuk, melly csak a panaszlókat vádolja. — Mert hol van hát azon nevelés, melly az ifjaknak nemzeti irányt lett volna képes adni; hol a nagyszerű előképek, mellyeknek holtig tartó állhatatosságán s elvbeli következetességén keblök fölmelegedhetnék; hol a tér, melly tehetségeik kitüntetésének harcz nélkül nyitva állana?

Miután azon forradalom, melly Franciaországból fél Európán átvonult, a régi formákat, a társasélet alapjait felforgatva vagy meggyöngítve, végre diadalmenetében megakasztatott; midőn azon nagyszerű férfi, kinek mását még a világ nem látta, ki még despotiájában is szülőjének, a forradalomnak, jelle-

mét meg nem tagadta, végre az egyesült Europa királyai- s népeinek hatalmától elnyomatott: akkor a nyugalom kívánata szállta meg a háborutól halálfáradt népeket; az izgatásra következett a gyöngeség. A régi formák még hiányaikban is tárgyai lettek az ország szeretetének s hogy minden új munka s felizgatás elkerültessék, azon ujitások is, mellyeket a forradalom behozott, nagyobb részt a historia jogbélyegével megszenteltettek, — Europa mély álomba merült. — Ezen időszakban született a mai ifjuság, sem a harcztrombitája, sem a parlamentarista csatahangja nem zavarta első gyermeksege álmait, legelső benyomásaitól a közélet minden jelenetei távol voltak, s azon mozgalmak, mellyek a Restauratio alatt a francia nemzetnél mutatkoztak, s a spanyol, olasz s görög zendülések még a legügyesebb diplomaták által is csak a forradalmi időszak végvonaglásainak tekintették; nem azon szülési fájdalmaknak, mellyek egy új időszak megjelenését szükségképen megelőzik. — A huszonharmadiki események mélyen behatottak ugyan a magyar nemzet közéletébe, de ki gyaníthatta ezekből a népméltánylat eszméjének kifejlődését, midőn az akkori harczt vezetői is csak a régi pergament-szabadalmakra hivatkoztak, s csak a régi alkotmány szűk sánczainak kijavítását, nem az alkotmány kiterjesztését, tűzték ki küzdéseik céljául; az adózó nép ügyét védelmezték ugyan, habár rokonszenvből is. — Következett a huszonötödik országgyűlés, hol már az újabb kor eszméi is találtak Nagy Pálban egyes képviselőt, hol a többség azonban még mindig legistákból állt, nem statusférfiakból, legkevésbé pedig népszónokokból, s azért szavaik el is hangzottak a pozsonyi országház szűk teremeiben.

A nemzetiségre nézve ezen időszak mostoha volt; azon lelkesedés, mellyel e szent ügy József alatt s halála után még néhány évekig minden magyart összefűzött, lassan-lassan kialudt; a közélet elálmosodásával a nemesség, mellyben a nemzetiség érzetét leginkább a megyei és országgyűlések élesztették, hidegebb lett azon nyelv iránt, melly a társasélet akkori újabb szelleméhez nehezen simult hozzá, s nem volt elég gazdag, hogy mindazon új eszméket kifejezhesse, mellyek az utolsó huszonöt évben meghonosultak; a társalgási körök elnémetesedtek, a némberek szégyennek tartották a műveletlen nép nyelvén beszélni, s a magyar szó köztök „ritka lett, mint fehér holló;” csak a nép maradt meg nyelvénél, őseinek ezen egyetlen hagyományánál. A műveltebb osztályok érezték ugyan a nemzetiség hanyatlását s öntudatlanul is keseregtek felette; ők azonban csak mindig azon multa néztek vissza, mellyet phantasiájok minden színeivel diszesítettek, a jövő felé nem fordultak, s ezt még a reménység sugárai sem deríték fel előttök. Három század után is siratták a mohácsi veszedelmet s csaknem a merseburgi csatát. Az erőteljesebb jellemek azonban nem tudtak kivetközni nemzetiségökből; s minthogy látták, hogy ez most már csak a nép közt él: a helyett, hogy a népet magokhoz emelték, hogy a nemzetiséget körükben kifejtették volna, inkább leszálltak a nép szokásaihoz, és csak parasztruhában s betyárságokban s alacsony kicsapongásokban gondolták feltalálhatni a nemzet ősi szellemét, mellynek beteg kinövéseit lényegének tekinték. S ezen eredetében tiszta, de iránytvesztett érzés annyira elferdült, hogy mint a nemzetiség elleneit s megrontóit, üldözte mindazokat,

kik önfeláldozással a nyelvet tudományosan művelni merészelték, kik ez által a magyar literatura valódi martyrjai lettek, gyűlöltetve a nemesség magyarabb részétől, megvettetve az elnémetesedettől; ismeretlenek a nép előtt, csak nemes öntudatukban lelhettek némi megnyugtató jutalmul a mindennap megújuló harcokért. Két név tűnik ki ezek között leginkább: Kazinczy és Kölcseyé, s ezeknél is a nehéz küzdés csak halálukkal szűnt meg, s a borostyánkoszorú, a fáradozottak homlokának érdemlett jutalma, csak néma hantjaikra tétethetett le a mostani ivadék által, hol azt is a politikai pártok harcza el fogja tiporni, mellynek morájában nevök máris elhangzott.

S míg illy körülmények közt semmi inger nem volt, melly a nemesérszésü ifjut a nemzetiség felé vonta volna, addig az iskolában is hazájának állapotáról s alkotmányáról vajmi keveset tanult, hanem annál többet Themistoklesről s a két Brutusról, Athene műveltségéről, Sparta szigorúságáról, Róma nagyságáról; — a színházban német viszonyokat látott maga elébe állítva, s ha lopva anyjának vagy nénjének könyveit olvasta, — mert atyja a „Corpus juris“-on s kalendariumon kívül alig olvasott egyebet, — Koczebue elpuhító vigjátékait találta, Lafontaine érzelgős románjait, s Schiller idealizáló tragoediáit. Mi csuda hát, ha hozzá szokott inkább a külföldre nézni, mint a honra s idealvilágban ábrándozni.

Gróf Széchenyi „Hitele“ mint a mennykő csapott le váratlanul a megijedt magyar aristocratia közé. Gróf, ki miután Európának minden fényes köreiben megfordult, magyarul ír, még pedig nem verseket, hanem közdolgokról; magyar, ki a nemzet s alkotmány gyöngéiről merész kézzel levonja a fátyolt:

mindez ujság volt Magyarorszáiban. Az érdekeiben megsértett, az elmésség nyilaival megkínzott magyar aristocratia feljajdult fájdalmában a bátor ujitó előtt, ki a hazafiságot nem abban kereste, hogy hibáinkat eltakarja, hanem abban, hogy azokat fölfedezze; s ki hátra többé nem nézett, hanem előre, s ki merte mondani, hogy „Magyarország nem volt még, hanem lesz”. Könyvnek újabb időkben sehol nem volt olly nagy befolyása, mint a „Hitel”-nek, hiszen egy ország ujra-születése volt recensiója. A magyar ifjuságra azonban kevesebbet hatott ezen könyv, mert a phantasiának nem adott annyi anyagot, mint az észnek, a fiatal kebleket nem melegítette, hanem boszantotta, s azokban csak azon meggyőződést táplálta, hogy korhadt alapon nyugszanak a magyar állapotok.

Ily előzmények után a juliusi forradalom a figyelmet méginkább irányozta külföldre; azon fellengős, azon ábrándozó remények, mellyekkel az esemény fogadtatott, még a józan németeket is elkábíták. Akkor összejöttek Magyarország rendei s megkoronázták az ifjabbik királyt, s megadták veszedelem esetére az ujonczokat, s ismét eloszlottak, a törvényjavítás nehéz munkáját békésebb időre hagyván, csak a magyar nyelvnek mindjárt méltóbb állást adva. De a mozgalom méginkább közelgetett hozzánk; azon nemzet, mellyel történeteink minket is olly sokszor összefűztek, mellynek mi királyokat adtunk, mint viszont önékünk, azon nemzet, mellyel hol mint frigyesünkkel, hol mint ellenségünkkel egy évezredig szomszédságban éltünk, mellynek szivét s kardját ismertük, mellyel az egymás mellett vagy egymás által ontott vér vérrokonságba összekapcsolt, feltámadott ellen s a kétségbeesés harczában szemünk lát-

tára elvérezte magát. A prágai ágyuk dörgése áthangzott a Kárpátok bércein, a számkivetett lengyel szökevények egy része Magyarországnak vette útját s a hontalanok elbeszélései s keservei sehol sem találtak oly meleg részvételre, mint a magyar ifjúságnál, mellynek kebelében a magyar nemzet azon világtörténeti hivatásnak öntudata, hogy a művelt nyugotot a kelet barbarjai ellen védje, újra felébredt.

Mig azonban a szünni nem akaró mozgalmak Francia-, Német-, Olasz- és Spanyolországban s az angol nagy reformkérdések a kedélyeket még mindig a külföld felé irányozták: azalatt a nemzetiség honunkban megerősödött, az ortho- s neologok csatája az elsők teljes legyőztetésével megszűnt, a magyar academia felállott, a magyar közönség a magyar írókat tisztelni sőt már fizetni is kezdte s napról-napra növekedett a literaturának befolyása az életre.

Az 1832/6 országgyűlés már az új kor bélyegét viselte, mert azon elvek, mellyek az újabb művelődésnek alapelvei, nálunk is találtak hatalmas képviselőkre, kik a nagy eszméket méltó alakban s belső meggyőződésből szült lelkesedéssel adták elő. A nemzet figyelme kísért minden szavaikat, az ifjúság pedig Pozsonyba sereglett, s elragadtatott az elvek hatalma, a szavak fénye s a szólók csekély száma által, melly a többség elleni harcban mindig elszárást s lelkesedést szül, nem fékezhetette szenvedélyeit s érzéseik gyakran kitörtek helyeslő éljenekbe s kárhoztató zugásba. Lehet-e azonban rossz néven venni, ha az ifju, kinek még semmi hatásköre nincs, részt akar venni a közmozgalomban, s oly városban, mellynek lakói, midőn a nemzet figyelme az országgyűlésre függesztve van, a tanácskozásokkal keveset

gondolnak, s a nemzet képviselőire haragszanak, mert a zöldség a piacon miattuk drágult, magát csakhamar büszkén a közvélemény képviselőjének tartotta, ezen önhittségben szenvedélyeit zabolázni nem akarta, s képesnek tartotta magát, gőgös megvetéssel a törvényhozás legnagyobb kérdései felett ítéletét elmondani. E mellett azonban elhanyagolt nevelését is itt végezte be, honunk közjogát itt tanulta, s itt kezdte érezni, hogy lelkesedéssel kívül a hazafinak még tudományra is van szüksége. A magyar literatura azonban nem elégithette ki tudományos szomját, s azért inkább francziák felé fordul, kiknek sima felületessége s könnyű előadása a studiumot annyira könnyíti, kiknél a nagy szavak s a szónoklati pompa az ifjonti phantásiát olly kedvesen foglalkodtatja, kikhez az ifjut a politikai sympathiák vezetik, — míg a németeknek mélysége több gondolkodást kíván, tudományosságuk könnyen untat, alaposságuk több előkészületet igényel. Lassan lassan divattá lett a franczia modor Magyarországon; franczia drámák kedveltettek leginkább nemzeti színházunkban; franczia formák szerint képezték fiatal íróink stíljüket, s a németek ajánlóit csaknem a szabadság elleneinek hirdették. Hiszen ezen időkben maguknak a németeknek is egy része, s épen a szabadság s haladás érzelmeitől áthatott része, Heine és Börne vezérlete alatt, a francziák felé fordult, s e nemzetben látta az emberiség megváltóját; azon alacsony üldöztetés pedig, mellynek ezen lelkes írók még a német irodalom részétől is ki valának téve, a magyar ifjúság azon sympathiáit még nevelte, mellyeket ezen pártnak fényes és szikrázó írásmódja gerjesztett. S így történt, hogy ugyanazon időben a nyelv-

ből minden idegen szó egész a tulságig kiűzetett, — az irodalom legnagyobb része csak szavaira nézve maradt magyar, s a formákban, fordulatokban, stylben, idegenszerű lett, hogy midőn nemzetiségünket erősebben megalapítani s kiterjeszteni iparkodtunk, — gondolkozásunk módja nagyára nem volt nemzeti, szóval, hogy íróink, kevés kivétellel, francziául irnak, habár magyar szavakkal.

Még bővebben kívánom kifejteni ezen eszméket, s figyelmeztetni azokra, mik bennünket a francia iránytól elvonhatnának s művelődésünkre egészségesebb hatással — lehetnének. Ezek pedig a népi elemnek mélyebb vizsgálata s a régi műemlékek studiuma; csak ezek vihetik a magyar irodalmat a dicsőség fénypontjára, csak ezek szoktathatnak el az üres dagálytól, a nagy szavaktól, a declamatiótól; csak ezek szoktathatnak hozzá a mélyebb tartalomhoz, a szerény s egyszerű előadáshoz, a poezishez. A Philogallok ugyan még talán örülni is fognak ezen értekezéseknek, mert tartalmukkal formájok ki fogja őket békíteni; s talán a dagályért, a nagy szavakért, a declamatióért, melly bennök nem hiányzik, szívesen keblökhöz is fognának szorítani, hiszen enmagam ellen adom a legélesebb fegyvert kezeikbe. Ezen hibákat azonban én is hibáknak elismerem, szintugy, mint más akárki, hisz a magyar ifjuság hibái egyszersmind az én hibáim is, s kifejlődésének történetei enkifejlődésemnek is történetei.

Petőfi Sándor összes költeményei.¹

Petőfi musája nem Anacreon és Sappho szabályos szépségű Eratója, nem Pindar nagyszerű Polyhymniája, nem azon élénk takaros csintalan lény, mely Béranger dalaiban, hol mint istennő, hol mint grissette szól hozzánk, nem a kékszemű halvány arczú, mély kedélyű, lantos német lány, mely Göthe s Uhland költeményeivel oly bűvös viszhangot ébreszt kebleinkben, hogy ezek még soká utánhangoznak, mikor e lant már régen elnémult; nem is az olaszok tündére, mely bűvös pálczájával az álmok csillogó országába varázsol bennünket. Petőfi musája a magyar köznép regéiben elő királyleány, mely mind a mellett, hogy haja arany, könyüje gyöngy, s mosolya rózsabimbó: mégis mezitláb megyen le a patakra, hogy kedvesének ruháját mossa, s piros csizmát ölt vasárnap, midőn templomba készül; egyébiránt hétköznap reggeltől napestig mindig danol. Danol pedig jó és rossz kedvében, danol munkánál és tivornyánál, danol, ha Szeret; danol, ha haragszik; mert Petőfi musája haragos és daczos kis lány ám, mely tudja azt, hogy ő szép, s hogy danolásának az egész vidék örül. Hogy ne haragudnék meg aztán, ha valaki oda

¹ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. 277. és 297. l.

áll s figyelmezteti arra, hogy némely dala gyöngébb, hogy némelyikből kirí egy-egy hamis vagy durvább hang. Pedig a jámbor figyelmeztető, ki gáncsot keres, nem ellensége ám a szép leánynak, hanem barátja, ki őt még hangzatosabbnak, még ízletesebb öltözetűnek szeretné látni. Ily baráti figyelmeztetésnek s nem valami ellenséges zsémbelődésnek vegye Petőfi bírálatunkat is, mely musájánál épen nem szükségtelen, mert a bájos királyleány elhagyta apja királyságát, s bejárta vándorolva nagy Magyarországot, sőt végtére meg is telepedett Pesten, s midőn tapasztalta, hogy dalai több figyelmet gerjesztenek Momusnál, mint Plutusnál, a kincsek istenénél, még a világfájdalom divatos betegsége is reá ragadt, melyből ép természeténél fogva csakugyan kigyógyult már, de „a gondolat betegeskedő halványszíne mégis letörölte a falusi királyleány arczáról az elhatározás biborát“, mert íme, német módra philosophálásnak indult s vizsgálja a mindenségnek végeczéljait, az örökkévalóság titkait, a hír s dicsőség mibenlétét, de néha néha csak fölébred benne megint a falusi természet, s phantasiája a mély kérdésekre oly felületes sületlenséggel felel, hogy alig tudjuk tréfa-e ez, vagy komoly beszéd, s a gúnynak van-e több része ezekben, vagy a dagálnak. Utolsó dalaiban pedig ismét más német ábránd szállja meg: a világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, természetesen, hogy csak nagy szavakkal, kiknek a hazáról s nemzetiségről tiszta fogalmuk nincsen. Az egész világért csak egy isten vérezhetett el, míg az embernek legdicsőbb osztályrésze nem terjedhet tovább, mint a meddig hazájának s az emberiségnek hazájához kötött érdekei terjednek.

Ötödfél száz lyrai költeménynyel lepte meg Petőfi

öt év alatt az olvasó közönséget, melyek közül több négy száznál a legközelebb lefolyt három év szüleménye. Ezen szám bizonyítja a költő képzelődésének termékenységet, ezen ritka tulajdönt, melyet íróink legnagyobb részénél sajnosan nélkülözünk, s mely oly fiatal költő jövője iránt a legszebb reményeket ébreszti, ki, mint az aczélmetszetű czimkép alá microscopi betűkkel vésett datumból világos, csak most élte le 24. évét. És ezen termékenység a critica ellen is hatalmas védelműl szolgál, mert valahányszor az némely dalok ellen kikelni kénytelen, a költő mindannyiszor avval boszulja meg magát, hogy egy hibás dalt mindig kilencz jobbal hoz helyre. Azonban mégis szerettük volna, ha Petőfi szigorúbb kritikával szerkeszti összes költeményének ezen kiadását, s nem hagyja meg köztök azokat, melyek a műbírálatot ki nem állják. De a költő termékenysége nemcsak a számban nyilatkozik, hanem a változatosságban is, mert a kör, melyben képzelődése működik, elég tág; az alaphang ugyan, mint magyar fiatal költőhöz illik, hazafiság, bor és főleg szerelem boldogságában, habozásában s keservében, ezeken felül azonban meleg és élénk természetérzelmet, gyöngéd családi szeretetet, csípős gúnyt, melylyel a kor nevetségességeit ostorozza, s bölcselkedési kísérleteket, habár kifejletlen világszemlélet mellett, találunk ezen költeményekben, melyekben egy vándoréletnek tarka benyomásai érdekes egyéniségre mintegy tükörben mutatkoznak, oly tisztán, hogy ezen egyéniség hibái sem palástoltatnak el; s itt nem értjük ám azon könnyelműséget, melyet szerző oly őszintén bevall, („Szobámban“ 220 l.) hanem azon beteges hiúságot, és türelmetlenséget, mely mindig haragra lobban fel, ha valaki az

uj Amphion félistenségét tüstént elismerni vonakodik. Ezen hibát azonban sok jeles statusférfi osztja Petőfi-vel, sőt valljuk meg, ez mindnyájunknak nagyobb kisebb mértékben nemzeti hibája. Mennyire szoktunk mi felzudulni, ha bármily külföldi lap zuglevelezője hazánkat lehordja, s ha akad azután, ki ezen megtámadások ellen kikél, az mindjárt nagy ember előttünk s népszerűsége állandó, mert nemzeti hiúságunkon alapúl. Más országokban, hol az irodalmi és political élet nem oly kifejeletlen és ifjonti mint nálunk, ilyesmi szintűgy a lehetetlenségek közé tartozik, mint oly beteges érzékenységgű írói viszketeg, mely egy hirlapi czikk ellen könyveket írni képes. Azonban térjünk vissza Petőfi költeményeihez.

Verseinek egy negyede valóságos népdal, tárgyra s alakra nézve hasonló a jobbakhoz azok közül, melyeket Erdélyi kezeiből annyi örömmel vett a magyar közönség; az utánozhatatlan naivság, az alföldi zamat, a népies jellem, mely bennök leng, maradó becsüvé teszi Petőfi népdalait. Ezek már most is élnek a népszájában, a mi a költő népszerűségét jobban alapítja meg, mint a fővárosi critica bármely bókja. — Formájok ugyan pongyola, a rím sok helyütt csak asszonancz által van pótolva,¹ mértéket senki se

¹ Az assonancz, mely a spanyol költészetben oly nagy szerepet visz, nálunk nem ismeretlen ugyan, de mindig csak egyes rím pótlásaként szokott használtatni, még Vörösmarty-nál is, pedig ilyenkor csak hamis rímnek látszik, és gyakran fülsértő, a hangzatos magyar nyelv pedig épen nem ellenkezik az assonanczok törvényeivel, melyeket a spanyol költeményekből ismerünk, s azért hiszszük, hogy romancz vagy kisebb epicus költemény következetesen használt assonanczokkal, a sikert ígérő kísérletekhez tartoznék.

keressen bennök, néhol kirí egy hibás kép, egy pórias kifejezés (például 189 l. „*tánczolókat mint veszett fene*“); eredetiségöket azonban, s költői becsöket el nem lehet vitázni. Legjobb közölök nézetünk szerint az „*Alku*“ (372 l). A népdal Petőfi valódi eleme, s ehhez sorozhatjuk bátran a két terjedelmesebb mesét is „*A szerelem álka*“ és „*János vitéz*“. Az első nincsen következetesen kivive, a költő nem használta fel elegendőképen a gazdag anyagot, melyet a mese eleibe adott, mert midőn Ildikó, Barangó vitéztől, szivárványdarabot kére menyasszonyi ruhának, hajnalrózsát nászkoszorúnak s a gönczölszekeret kocsinak, melyen esketőre menjen, akkor kezét látszólag lehetlenségek eléréséhez kötötte, s ugyanazért bátran mehetett férjhez máshoz.

Evvel a csomó igen szépen van megköttve, s magunk is kíváncsiak voltunk megtudni, hogy felel meg Barangó ezen kívánságnak, melynek betöltése még nehezebb mint amaz ismeretessé, melylyel Nagy Károly bordeauxi Huont Bagdadba küldé. De a költőnek belé törik a kése a nagy feladatba, s azért csak röviden neki ereszti a vitézt s elhozatja vele két verssorban a szivárványdarabot és a hajnalrózsát, mintha azt egyéb selyemkelmékkel együtt az Iparműtárban vagy egyéb virágok közt Muszelynél meg lehetne kapni, s az egész kalandról csak azt halljuk, hogy:

Sok bajába került mind ezt véghez vinni,
De vitézségének nem áll gátul semmi.

S így mindjárt kezdetben megszűnik azon érdek, melyet az ügyes bevezetés ébresztett s a csomó megoldása szerencsésnek nem mondhatik. — Sokkal

sikerültebb s a népköltészetnek egyik kitünő gyöngye „János vitéz“. A költemény az I-ső szakasztól az V-dikig, hol Kukoricza Jancsi azért, hogy szerelmeskedése alatt nyáját elvesztette s gazdájától elhajtatik, bújában földönfutóvá válik, s a XIV szakaszban, hol a francia királynak elbeszéli élte historiáját, gyöngyörű idyll, szende mint a szerelem, melyet a költő megénekel; egyszerű, élethű tükörképe a falusi paraszt életnek. De a mese hangja változik mindjárt, a mint János katonának áll, s a magyar fika ismeretes elbeszéléseit halljuk mostan s a csudakalandokat, melyek Jánost vitézzé, sőt, ha akarná, királylá is teszik, kincsekkel elhalmozzák s végre megint mint szegény kiszolgált katonát visszahozzák falujába, hol alig ismernek többé reá, s hol Iluskájának csak sírját találja. Az elbeszélés itt (XVI. és XVII. szakasz) szép elegiává válik. János ismét távozik s magával viszi emlékül Iluska sírjáról a virágot, s az óriások és boszorkányok országán keresztül, sok viszontagságok után, az operenciás tenger közepén eljut a tündérszigetbe¹, hol az életforrásban Iluskája is féléled. Ezen tündérsziget gyöngéden s mégis ragyogó, meglepő, s a tárgynak megfelelő szinekkel van festve, s Iluska véletlen föléledése méltó befejezéseül szolgál ezen gyöngyörű mesének, melyben a becsületes János vitéz következetes jellemrajza mesteri kézre mutat.

Benső rokonságban vannak a népdalokkal azon táj és csendképek (Stilleben), melyekben szerző a

¹ A magyar mesének ezen tündérszigete a középkor barátai előtt Artus és Nagy Károly regeköreiből ismeretes, s a boldogszigetek és Atlantis görög mythosainak utóhangja.

hollandi iskola szabatoságával, választékosságával és hűségével az alföldi rónát, a csárda romjait, a házi életet szüleinél, színészi életét első szerelmét s. a. t. kifesti. Ide tartozik „Füstbe ment terv“ 175 l. Egy estém otthon 176. l. István öcsémhez 198. l. Bucsú a színészettől 211. l. Első szerelmem 215. l. Az alföld 218 l. Est 222. l. Egy telem Debreczenben 223. l. Szüleimnél 257. l. Levél egy színész barátomhoz 264. l. Ki a szabadba 330. l. Az erdei lak 332. l. Falun 348. l. A jó öreg kocsmáros 353. l. A csárda romjai 416. l. és Erdőben 476. l.“ Mindezek gyönyörű idyllek; előadásuk tökéletesen megfelel a tárgynak; az Est címűnél, mely kerekded tájkép, szerző bebizonyítja, mily ügyesen legyen képes a nyelvet a legnehezebb formákban is kezelni, a nélkül, hogy az előadás keresetté vagy nehézkesé válnék — leggyengébb még az Erdei lak, melyben több a csinálmány, mint a költemény, mind a mellett, hogy itt sem hiányoznak oly költői képek, melyek szerző élénk természetérzelmének tanúságai.

Szerelmi dalokban Petőfi kifogyhatatlan, s ezek közt van egynéhány, mely a magyar költészet leg-illatosabb virágai közé tartozik. A költő érzelmei ezekben mindig gyöngédek, s lágy kedélyt jellemzők, a nyelv általánosan tiszta és nemes, a forma sokszor választékos, a képek, melyeket használ, újak s még nem keresettek. Különös szerencsével szokta ő a természetből vett s kevés szavakkal szabadosan kifejezett hasonlatosságokkal zárni be szerelemdalait, mi ezeknek csak nem epigrammi élt és érdeket kölcsönöz, ilyenek különösen: „Szerelemvágy 318. l. Sirba tették 388. l. Mihelyest megláttalak 397. l. Életem most 403. l. A letarlott 404. l.“ Ilyen modorban szólt

barátaihoz is 455. l. Ilyen egy hazafi dala 379. l. mely szintoly merész mint helyes és nagyszerű kép-pel végződik.

Azon gyöngédség, mely Petőfi szerelem dalait jellemzi, elhagyja őt csaknem minden bordalaiban, melyeket bizonyára sem a hét bölcsnek, sem Platónak ebédjénél nem énekelhetni el, mert némelyikének egészen prosai sőt néha még aljas hangja is, kellemetlenül érinti az olvasót. Ilyenek már „Gazdálkodási nézeteim. 196. l. Vízét iszom. 197. l. Carmen lugubre. 200. l. Mi lelt. 241. l.“ Petőfi, ki oly szép költeményeket írt, legjobban tudja, hogy a rímek nem elégségesek egy költeményhez, hanem hogy ahhoz még a gondolat is szükséges, hogy továbbá ezen gondolatnak is legalább némileg el kell térni attól, a mit minden nap hallunk. De lehetetlen Petőfit ez alkalommal nem figyelmeztetni arra, hogy a bor költői tárgy ugyan, de nem a részegség, s azért rossz hat reánk még azon dala is, melyben (Dáridó után 242. l.) az elmúlt részegséget festi. — Még sértőbb azonban néhány verseinek hangja (Deák pályám 195. l. Apám mestersége s az enyim 281. l. A világ és én 315 l. Rosz verseimről 326. l. A nap házasa' élete. 239 l). melyek a szép betűt s hófehér papírost meg nem érdemlik, mert ezeken még nem is nevezhetünk jóízűen, mint Blumauer piszkos pajkos-ságain, s aljasságuk nincsen elmésség által nemesítve, mint Heinének néhány aljasabb költeményeiben, hol a genius szárnyalását még akkor is érezzük, midőn az sárral dobálja azon tárgyakat és személyeket, melyekről kegyelettel szoktunk szólni. Vagy talán nem érezné Petőfi, hogy abban semmi elmésség nem rejlik, ha criticusait *ökrökhöz* hasonlítja, s szánakozva

megemlékezik arról, hogy ők is emberek; ha sok professorát *számárnak* nevezi, s elbeszéli hogy őket *kutyaliter infestálta*, vagy ha *a világ szolgafogát ki akarja rúgni*, s a napot a kocsmában képzei magának, a *hol iszik mint a kefekötő*. Mi ilyenekben csak izlés nélküli durvaságot látunk, milyenhez épen nem szükséges Petőfi gazdag képzelődése, megírja ezeket bármely iskolás gyerek is.

Mit mondjunk továbbá azon sületlenségekről, melyekkel a vastag kötet vége felé találkozunk? (A nap 325. l. Magyarország 340. l. Hogy van, hogy azt a sok gazembert 423. l. Elvándorol a madár 442. l. Annyit sem ér az élet 443. l. Mögöttem a múlt 444 l. Ha állok a róna közepén 448. l. Ha jőne oly nagy fergeteg 449. l. Az ember ugyan hová lesz? 452. l. Elmém ezen sokat gondolkodik 453 l. Földét a földműves, — és Nem csak mi vénülünk 456. l. Nem sülyed az emberiség 457. l. Mért hogy láthatatlanok 462. l. Hideg ellen a tél 464. l. E gazdag ur 466. l. Midőn a földön 467. l. Fövényszem, harmatcsepp 469 l. és Halhatatlan a lélek 532. l.). Ezekben oly triviális vagy oly izetlen gondolatot találunk, hogy alig tudjuk hová sorozzuk e verseket; az ilyenekkel kár a roszakarók kezébe fegyvert adni, kik az ilyen verseket bizonyosan a költő tagadhatatlan hiúságából (lásd Jövendölés Szemere Pálhoz, Arczképem, Halhatatlan a lélek) fogják magyarázni, melylyel legcsekélyebb irkafirkáját is kiadásra érdemesnek tekinti, mi azonban nem szólunk többé semmit ezen hiúság ellen, mert ennek köszönhetjük azon valósággal szép (?) költeményt (*Jövendölés*), melyben Petőfi már 1843-ik évben halhatlan névre tart igényt.

Lehetetlen itt hallgatással mellőznünk a költőnek

azon hibáját, melybe ő ugyan ritkán esik, mely azonban annál inkább kiemelendő, minél nagyobb azon íróink száma, kik ezen sziklán hajótörést szenvedtek, — a dagályt értjük. Dagályos az, mi nem nagy, s mégis nagynak akar látszani, s azért felfújja magát; belől üres, nem izom, hanem daganat. Ezen hibába esnek leginkább a rhetori szellemű nemzetek, melyek a bensőség hiányát nagy szavakkal s csillogó külsőségekkel szeretik takargatni, ilyenek voltak a rómaiak, ilyenek most is a román népek (különösen az olaszok és spanyolok), ilyenek a törökök és persák, s kiválság a magyarok, kik a nagyszerűt a gyengeségig szeretik, s ugyanazért mindig nagyszerűt szeretnének mondani s írni, — ha pedig a gondolat nem nagy már önmagában, akkor hasonlításokat keresnek, s képeket, melyeknek nagyságát az alapgondolatra viszik át, s ilyenkor gyakran a nagyszerű helyett csak a képtelent, az idomtalant, a keresettet, vagy az undorítót s nevetségést érik el. Példák bizonyítják ezt legjobban. Petőfi a sötét leányszem ragyogásáról azt mondja, hogy úgy tündököl:

„Mint zordon éjben,
Villám tüzenél,
A hóhérpallós.“

(449. lapon). Ez keresett, természetelleni kép, mert zordon éjben villám tüzenél a hóhér alszik, s nem nyakaz, s pallosa a tokban nyugszik. 529 lapon a sűrű hópelyhek (ez már magában kép) hasonlítattnak „egy őrült gondolatjaihoz“; ez képtelenség, mert a tertium comparationis egészen hibázik, de még ez sem elég merész kép a költőnek, s a hópelyheket összetépett lelke rongyaihoz hasonlítja, már ez nem

nagyszerű, ez csak nevetséges, mert e szerint Petőfi lelke valami kopott kelméből készült, melynek rongyai e sűrű hóhoz hasonlók, tehát valószínűleg fehér flanellből vagy vattából; — 18 lapon Kompolti Dávid így szól a szép Perennához:

— „Oh miért

Fejem nem oly nagy mint az ég, hogy annyi

Szem volna rajt a hány csillag van ott,

Hogy bámulnálak valamennyivel.“

Ez idomtalan s nevetséges kép, mert ha Dávid feje oly nagy mint az ég, milyen lesz szája, melylyel Perennát csókolandja, s mi lesz ő, ha annyi szeme lesz, a mennyi csillag van, — ember csak tán nem maradhat? 464. lapon szerző szive úgy rángatózik mikép porban a levágott emberfő, ez nem nagyszerű, ez undorító. 468. lapon pedig a költő kivágja szívét, s beülteti a földbe, ez képtelenség ugyan, ha azonban ebben kedve telik, nem ellenezhetjük, de mért ülteti ő el a szívét? mert „kikél talán babérfa képi-ben“. Már ez tréfának is sok, ha csak Petőfi Boscóval nincs compániában, mert különben húsból fát növesztetni, ezt még Horác sz sem engedné meg a költőnek, ki megadta neki a „quidlibet audendi . . . . . aequa potestast“. A dagály egyébiránt Petőfinél, a mint mondók, ritka, s az említettekén kívül csak hat dalában akadtunk feltűnő dagályra (Képzetem 343. l, Három szív története 350. l. Az utolsó ember 354. l. Sors, nyiss nekem tért 482. l. és Egy gongolat bánt engemet 536. l.), ezekben a dagály inkább a gondolatban fekszik, mint az előadásban, mert hogy például csak egyet érintsünk, a világszabadságért meg akar halni, ez magában oly képtelenség, mely csak

abból magyarázható, hogy a költő vagy az egy ember lehető legnagyobb erejét és hatását túlbecsülte, vagy megfejtkezett arról, mily nagy a világ, mily végtelen az emberiség, — még a legnagyobb hiúság sem tuladoníthat egyes ember halálának befolyást az egész emberiségre — itt az egész eszme dagályos.

Bármily épnek s egészségesnek látjuk is Petőfi költői természetét nép és szerelemdalaiban, mégis ő sem kerülhette ki egészen az ugynevezett világfájdalom beteges állapotát, melynek valódi oka nem eléggé világos, mert kedvesének halála még nem fejt meg ezen lelki állapotot, minthogy ezen catastroph előtt szintoly mérges verseket találunk nála mint utána, melyekben szerző oly komoly képet vág, mintha a földet reggelire, mint egy gombóczot, le akarná nyelni, s a tengert áldomásul kiinni, pedig összes panasza csak az, hogy a critica méltatlanul bánik vele, s hogy pénze nincs, mit Heine-féle gúnynyal említ többször. De azon ellentét, melyben a költőnek gazdag és kincsekkel telt phantasiája szegény üres zsebihez áll, Magyarorszáiban nem ujság, ezt már annyiszor láttuk, hogy Petőfi sem képes érdekessé tenni; a modor azonban, melyben több ilynemű dalai irattak, hol csak azért melegítették fel az olvasó kedélye nemesebb érzelmekre, hogy a dal végén a legmindenapiasabb prózaiság hideg vizével leöntessék, egyáltalában nem javalható; a költészet méltóságával nem férnek össze az ily bajazzoféle elménczkedések, a nemesebb érzelmekkel nem szabad pajkos játékot űzni. Világfájdamáiból azonban Petőfi nem sokára kiépül egy szép költeményben (483 lapon), melynek végén azonban egy hamis és keresett kép (a bánat *sötétre festi a fehér szívet*) az egész kerekdedségének

árt, pedig különben költőnk az ilyenekre jól szokott vigyázni s felette ritka nála a költemény, melyben a gondolat egysége s az előadás kerekdedsége el volna tévesztve; mi alig találtunk többet mint hármát négyet, mert ilyenek tartjuk népdalát: Mi nagyobb a szent Gellért hegynél 187. l. melynek vége erőtetett; a fergeteg leírását, Oda nézzetek 450. l. melynek vége bágyadt. A magyar nemzet 534. l. hol a föld isten kalapjának s hazánk pedig bokkrétájának mondatik, mi komoly költeményben kirívó, keresett kép, végre egy fényes gondolatokban gazdag költeményben (Mint felhők a nyári égen... 418. l.) a harmadik verssor vége nem áll az előbbiekkal kapcsolatban s megzavarja az egésznek szép őszhangzását.

Petőfi dalainak ismeretes typusától eltér néhány epigrammféle versezet (Egy bölcs hajdan, 449. l. A férj hazajő betegen 463. l. Az özvegy gyászba öltözik 465. l. Igazság alszol, ugyanott), melyeknek éle azonban nem igen metsző, de kitűnő a többiek közül: „*A halvány katona*“ (162. l.) melynek spartai alapeszméje beillenék Plutarch apophthegmái közé. Nem kevésbbé sikerültek satyricus irányu költeményei (Szinbirálat 194. l. Kedves vendégek 212. l. Ha 238 l. Egy szép hölgy emléke 327. l. A magyar nemes 369. l.), ellenben szerencsétlen nagyobb elbeszélése „*Salgó*“, melynél az előadás nehézkes, dagályos, prosai.

Miután Petőfi költeményeit elég szigorúsággal átvizsgáltuk, s egy nyolczadát kárhoztattuk, az osztó igazság úgy hozza magával hogy kijelentsük, miszerint hét nyolczada ellen kifogásunk nincs, szükséges továbbá, miután a hibás dalokat kiemeltük, megem-

líteni a kitűnőbb költeményeket is, azon kívül, melyeket már elébb érintettünk, s ezek közé sorozzuk leginkább a következőket: Anyám anyám 307. l. Felhő és csillag 361. l. Éj van 383. l. Ha az isten 405. l. Elnémult a fergeteg 406. l. és Milyen furcsa álmam 411. l. mind ezekben az ifjonti felfogás, a valóságos és nem csinált érzelem szerencsés kijelentése s a forma tisztasága egyaránt dicséretes, a „Búm és örömem“ című dalnak (363 l.) második fele mind a könnyűség, melylyel szerző nehéz formákban szabadon mozog, mint a gondolat gyöngéd-sége tekintetében remek.

Végre meg kell jegyeznünk hogy Petőfi költeményeit épen akkor adta ki, midőn költészetének egyik átmeneti szakát éli, s az 1846-ki versei közt alig találunk már népdalt, s új hang üti meg füleinket: a költő philosophálni kezd, kebelében felébredt „azon felbontási és fejtegetési szellem, mely éles elméjü talányokban gyönyörködik, s eredményeit jelmondatokban és gnomákban szereti letenni, s mely nem a kardnak, de a törnek vagy késnek élivel szándékozik behatni az élet és természet titkaiba“. Mily fordulatot veend Petőfi ezen új phasisában, melynek kezdetén áll, azt nem lehet előre meghatározni; annyi bizonyos, hogy költői ereje még mindig növekedésben van, s azért bátran jósolhatjuk, hogy ezentúl is oly szerencsével fog haladni költői pályáján mind eddig.

„A falu jegyzője.“¹

I.

Midőn báró Eötvös József ezen regény írásához fogott, melynek meséjét olvasóink előtt immár ismerteknek tehetjük fel, ha tulajdon vallomása szerint kellene ítélnünk, más, sőt nézete szerint magasabb, cél lebegett szeme előtt, mint a költészeti; ő a megyei rendszer elleni polemiát regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a political; s azért gazdag képzelmei mellé oda akarta állítani a rideg logicát, hogy annak röptét az előre kiszabott pályáról eltérni ne engedje; szóval, szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak. Újabb időkben gyakran találkozzunk ezen alapnézettel, s mint a régi időkben sok író a költészetet a morál szolgálójává akarta lealacsonyítani, s a színpadot utilitár nézetekkel egyedül csak erkölcsjavító intézetnek tekintette; úgy jelen korunkban is gyakran történt, hogy a költészet a politica jármába fogatott, s a képzelem a hideg ész apródjának tekintetett, kitől ez új fegyvert kölcsönöz az ellenvélemények megtámadására. Nézetem szerint azonban a költészet önmagában végcél,

¹ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847.

s valahányszor eszköznek használtatik, nemes természete ellenszegül e szolgaságnak, nem engedvén, hogy a kitűzött cél eléressék; s a hatás, melyet oly mű gyakorol, vagy nem lesz többé költői, vagy nem politikai. Mert a költő feladása, mellőzve itt a subjectiv lyrai költőt, ki csak alanyi érzelmeknek ad alakot, mindig a teremtés, ez pedig csak közvetlenül történhetik a képzelem szabad szárnyalása mellett, nem ismérve más korlátokat a szépségeinél. Öntudattal teremteni bizonyos célra, az emberi természetnek nem adatott meg, s valahányszor a költészeti hatáson kívül, melynek befolyását azonban a kor bel s kül életére tagadni nem akarjuk, más hatást is akarunk a költészet által előidézni, akkor ólomnehezékekkel megakasztjuk a képzelem röptét, s föllengését lehetetlenné tesszük. Az irányköltészet, nem költészet többé. Ha valaki ezeknek ellenében Tyrtaeusra hivatkozik, Luther Viadalénekére, vagy a Marseillaisere, az felejtí, hogy mind ezek lyrai költemények, s hogy a költő, midőn tulajdon érzeményeit megtestesítte, azon érzeményeknek adott egyszersmind hangot, melyek az egész nemzet kebelében éltek; hogy pedig ezen énekeknél, nem a költői becs hatott oly villanyosan a kedélyekre, hanem azon körülmény, hogy mindenki ezekben a maga érzeményeit énekelte el, ez hosszú bizonyítást nem igényel: hiszen, mi is tanúi voltunk, mikép egy, költői becsére nézve középszerű, dalocska a szabad Rajnárol, mely vízenyőssége mellett máskor, észrevétlenül merült volna el, sok újabb rímes lyrai költeményekkel együtt, a feledék tengerébe Thiers ministeriuma idejében föllengésre bírta még a bajor serívókat is; mert a német nemzet érzetének húrját pendítette meg, mely éppen akkor minden német kebel-

ben viszhangra talált. A ki pedig Dante Isteni comediáját hozná fel: meg fogja engedni, hogy ezen nagszerű költemény végcélja nem a Ghibellin érzelmek buzdítása volt, sőt hogy ha ez lett volna Dante iránya, akkor költeménye állításunk erős támokául szolgálna, mert a statusférfinak ezen műben csak másod rang jutott, s a pártjavesztett Ghibellin felett áll a költő a dicsőség fénykoszorújában. Van azonban a költészetnek egy neme, melyben inkább az ész, mint a phantasia működik, mely célját nem önmagában találja fel, hanem azon hatásban, melyet a kor erkölceire gyakorol, s ez a satira, s ha a költő fel akarja tární nemzete előtt a társas élet sebeit a nélkül, hogy írt is adjon reájok s ez által kerekdeddé alakítsa művét, akkor kell, hogy Aristophanes ostora legyen eszköze, nem Euripides cothurnusa. De kit azon jéghideg kebel helyett, mely az emberiség elnyomói felett csak nevetni tud, forró szívvel áldott meg az ég, olyannal, mely maga is vérzik, midőn embertársai nyomorát látja s elbeszéli, a ki maga is érzi azon kínokat, melyeket fest: az hagyjon fel az irányköltészettel, mert céljait el nem fogja érni, s csak azon választása marad, hogy nagy érzelmeinek engedve, következetességéről mondjon le, kitűzött irányával felhagyván, költészeti igazságot szolgáltatasson ki, s a jutalmat a szenvedőtől, a büntetést a vétkestől el ne vonja, vagy következetesen ragaszkodva kitűzött politikai alapelvehez, fel nem oldott díszszonanccal rekeszsze be költeményét s az olvasó keblét felhasítva, s felizgatott érzelmeit ki nem békítve, az aesthetikai hatásról mondjon le. S ez volt azon dilemma, melyet szerző sem kerülhetett el. De a művész győzött a polemizáló journalista felett, s a regény berekesztése

ellenmondásban áll szerző bevallott politicalai céljával; hiszen minden megyei visszaélések mellett is, Tengelyivel semmi egyéb nem történik, mint a mi vele még a centralizatio ígéretföldében, Francziaországban is megtörtént volna, t. i. hogy elégséges bűnjelek nyomán elfogatván, végtére csakugyan felmentik, nemessége kétségbe többé nem hozatik, sőt minden olvasó azon meggyőződésben teszi le a könyvet, hogy Nyúzó s Keniházy Bandi s az egész megye az érnyes Ákos ipája iránt, különösen a tisztválasztások előnapjaiban, a legnagyobb alázatossággal fog viselkedni. S így Tengelyi élete minden ellene szőtt csel-szövények ellenére is nem tartozik a boldogtalanok közé; munkás volt és viharos első felében, mindazáltal feleségének szeretete, a másodikban leányának boldogsága oly fénypontok, melyekért az egy pár hónapi fogságot sok ember szívesen elszenvedné. Sőt a költő még tovább is ment a költői igazság kiszolgáltatásában, mert Nyúzó a későbbi tisztválasztásnál csakugyan megbukik, Czifrának az új tisztikar mellett aligha volt maradása, Macskaházy pedig, Rétyné és a zsidó már előbb is lakolván bűneikért, a regény egész személyzete, mely bennünket érdekel, végre csak úgy boldogul, mint bármely német kedélyes regényben. Ha szerző bevallott célját csakugyan el akarja érni, ha képzelődése keresztül nem tör azon hálón, melylyel a közélet centralisáló bajnoka a költőt befonta, ha regénye csakugyan tör akart lenni, a megyei szerkezet kebelébe döfendő, akkor Tengelyinek el kellett volna vesznie, Nyúzónak közakarattal országgyűlésre követnek küldetnie, hol ő, a gyakorlati élet embere, ki üres teoriákkal nem bibelődik, a büntető eljárás elrendezésénél bizonyosan

főszerepet játszik stb. Keniházy született másod alispán, Rétyné halála szükségtelen, Ákos pedig kijózanodik, s oda hagyva Vilmáját, kamarássá s Nyúzó követő társa lesz. Ha azonban szerző így fejezendi be regényét, az olvasó undorral zárta volna be a könyvet, mint bármely francia regényt, boszankodva, hogy érzelmeit a költő színpadra vonja. Szerző politikai célját talán jobban érte volna el így, de csak a széptani hatás rovásán; ha mind kettőt párosítani akarta, hidegebben kellett volna az íráshoz fognia, s nevetséges oldalról rajzolni a hazát reformálni szándékozó Tengelyit, kit az emberiségért ábrándozó buzgalma az országháza helyett csak a faluházba vezet, s onnét a megyeházába ugyan, hanem csak börtönébe; de akkor Tengelyi maradott volna a regény főszemélye, s Viola története csak kevésbé jelentékeny epizóddá válik, holott ez a regénynek legszebb, valósággal költői, része. Mert a mi ezen műben valódi költői, az nem a falu jegyzője s ennek köre: ez egész csoportozat jellemrajza nagy költői becsrel nem bír; Erzsébet asszony és Vilma, Réty és Rétyné, Macskaházy és Ákos, és Etelka, nagyobb részint régen ismert regényalakok, vagy határozatlan, vagy torzított jellemekkel, a mit szerző érezni látszik, mert habár ezen csoportozata kezdetben a főszereplő, mégis mellékessé válik mindnyája — Viola, Zsuzsi, Liptákné és Peti, Kislakyék, és Nyúzó és Keniházy mellett, ~~lik~~ a valódi költészet bélyegével vannak megjegyezve, egyediségök plasticai határozottsággal van rajzolva, újabb tanúi a szerző teremő lángeszének. Nem kevésbé mesterileg ecsetelte a költő a statarium bíráit, s a tisztválasztás előkészületeinél előforduló személyzetet, az ildomos főispántól s angloman Bán-

tornyai Jamestől fogva egész Szlacsanekig, a jószágigazgatóig, és főtisztelendő Zsolvay esperes úrig: mindezek kevés vonással oly mesterileg vannak jellemezve, hogy velők mindjárt, mint régi ismerősökkel, találkozunk. Kevésbbé elhibázva, mint Rétynéé és Macskaházyé, nem is oly typusszerű, mint Ákosé és Vilmáé, de nem oly művészeti, mint Violaék jelleme, a jegyzőé és papé, ez utolsóban csak az optimismus fogalmának megtestesültét látjuk s azért hibázik benne az egyediségnek azon élénk kifejezése, mely szerzőnek a második csoportozatnál oly remekül sikerült.

A regény meséjét illetőleg, ez két külön vált, de egymásba font történetből áll. Az egyik Rétynének Macskaházy által kiviendő fondorkodása, mely által írásától megfosztandó Vándory, vagy is inkább Réty Boldizsár, a másik Viola életrajza. Mind a kettővel Tengelyi csak mellékesen, történetesen jön összekötésbe, s ez nézetem szerint a mese legnagyobb hibája. Mert pusztá történet az, hogy az első rablás merénye Vándorynál nem sikerült; történet, hogy irományait épen Tengelyihez adja Boldizsár; történet, sőt Tengelyinél a megvizsgált ügyvédnél, megfoghatatlan hiba is, hogy nemeslevelét, mit, habár más megyéből szakadt Taksonyvármegyébe, éveken keresztül ki nem hirdetette, mi által levelei elorzásának veszedelme megszűnt volna; pusztá történet továbbá, hogy Viola meglesi Macskaházy beszélgetéseit Rétynével, pedig ezek az egész mesének valóságos sarkai, melyek körül forog az egész; s épen ezek nincsenek elegendően motiválva, s nem fejlődnek ki a jellemek és helyzetek kényszerűségéből, sőt maga Rétyné is egészben megfoghatatlan, midőn a legnagyobb áldozatokra kész, sőt büntől sem borzad vissza, csakhogy

azon leveleket kezére kerithesse, melyek Boldizsár származását bizonyítják, mind a mellett hogy, ha ez valósággal fel akar lépni s osztályrészét követelni, bár semmi levele sem volna, Réty alispán őt, mint gyenge, de nem épen rossz jellemű ember meg nem tagadhatja, különben pedig Vándorynak nincsen ivadéka, egész magaviselete sorsávali megelégedésre mutat, s így nem igen félhető, hogy valaha a Réty-jószágokat követelje, sőt ezen esetre is osztályrésze, az ősiség törvényei következtében, csakugyan Réty gyermekeire marad, s így az egész rablás szükségtelen. Mindezek a regény gyengéihez tartoznak, de ki nem felejtkeznék meg mind ezen apróságokról, ha a másik, mély költői ihlettel felfogott történetet olvassa, mely evvel öszszeköttetésben áll. Szerző ebben mint nagy költő lép fel. Viola történetét vaskövetkezetességgel fejti ki nemes jelleméből, mely a félig szabad, félig szolgai jobbágyi viszonyok közt meg nem férhet, s midőn benne a legfensőbb emberi érzemények, földesúri és szolgabírói zsarnokság által megsértetnek, akkor alázatossággal nem tudja megcsókolni a vesszőt, melylyel sujtatik, hanem keresztül ront azon társasági állapot törvényein, mely őt nem védi, nem is gyanítva, hogy mindjárt első fellépésénél nem csak ezen társasági állapotnak, hanem az emberiségnek törvényeit szegte meg, s ugyan azért neki, ártatlan vér ontójának, nincsen sehol többé maradása; múltját el nem dobhatja magától, mint egy nyommasztó terhet, s habár végtére Taksony megyét el is hagyja s máshová költözik, hol semmi sem emlékezteti kínaira és bűneire, jámbor pásztorrá még sem válhatik, neki bűnhődnie kell, azért szerző, a régi tragoedia nagy mestereinek példájára, Violát férfias küzdés után a

sors áldozatául hagyja elveszni, s a szegény Zsuzsi, ezen lány repkény, mely a tölgyet körül övezte, elhervad, a midőn támasza megtört, mikép az árnyékban felnőtt gyöngyvirág, ha nap heve megsütötte. Mi siratjuk ezen párt, s még sem kívánhatjuk, hogy életben maradjanak, csak halálok kerekíti a regény ezen részét oly nagyszerű költeményre.

S mily gyöngyörű mindezek mellett azon alak, melyben szerző előnkbe adja Viola meséjét, Zsuzsi és Liptákné mély pszichológiai tapintattal leírt elbeszélésétől kezdve az elfogatási élénk jelenetig, a staturium drámai előadásaig, a Macskaházyt vett, jól motivált véres boszúig s Violának és Zsuzsinak tragicus halálaig, hol az alak mindenütt megfelel az anyagnak; a művészileg tervezett bonyolódás és nagyszerű megoldás mindenütt öszhangzó modorban tartva s kénytelenek vagyunk megvallani, hogy Viola története minden tekintetben regényirodalmunknak legkitűnőbb gyöngye.

S midőn örömmel ismerjük el, hogy szerző a regény ezen részében jellemeket tudott teremteni, mihez íróink eddigelé nem igen értettek, hogy a mesét ügyesen bonyolította, hogy az előadás öszhangzásban van a tartalommal, úgy más részről nem tagadhatjuk, hogy a regény azon részeiben, melyek Viola történetét közvetlenül nem tárgyazzák (kivevén a restaurationalis episodot), az előadás is gyengébb, sok helyütt hibázik a kerekdedség, hol azért, mivel szerző, német s angol írók példájára, mint regényíró, sokszor megszólítja az olvasót, s beszélgetésbe bocsátkozik vele, a helyett hogy a tetteket és az eseményeket hagyná beszélni, s közvetlenül hatni az olvasóra, hol azért, minthogy költői képeivel s metsző elmésségeivel nem

gazdálkodik elég takarékosan, s királyi bőkezűséggel hinti jobbra balra gazdag képzelődésének kincseit úgy, hogy azok halomra gyűlve egymásnak ártanak. Igaz, hogy ily hiba ellen még alig hallatszott panasz irodalmunkban, hol roppant többségben van azon írók száma, kik kevés, többnyire kölcsönvett eszmékkel s csattanós szavakkal takarják meztelenségöket, de a pazarlás, habár nálunk ritkább, még sem mondathatik erénynek, s művészetben nem kevésbbé tilos a mértéken túl menni, mint azon innen maradni. Szerzőnek ezen előadási modora némi tarkaságot hozott a regénybe külsőleg is; elején, az ironia folytán pathos uralkodik benne, szerző satirához készült, s a költészet szelleme magasabb szárnyalásra ragadta phantáziáját, nem a bűn nevetségessé tétele, hanem az indulatok tisztítása lett az eredmény egy nagyszerű tragoedia, s így midőn sok író műveinél Horaczzal kell panaszkodnunk:

— — — — Amphora coepit
Institui, currente rota cur urceus exit?

B. Eötvös József korsót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyöngyörű díszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a másák oltárára tétesék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban ez istennőknek az 1845-ik év.

II.

Magyarsága iránt szerzőnek igen sok észrevételünk van, s nyelvét magyarosnak és correctnek nem mondhatjuk. Szavai és kifejezései sok helyütt épen nem magyar jelentménynyel bírók, s némely magyaros kifejezéseket nem eredeti jelentésökben használ;

miből azon következtetést huzhatni, hogy szerző vagy nem fordított annyi gondot e regény kidolgozására, mennyit ez méltán igényelt, vagy pedig fejében nem magyarul kelnek a gondolatok. Nekem az ő gyermekkorát és tudományos képzettségének phasisait ismerni szerencsém nincs; de, műveiből ítélve, úgy látszik, mintha nem az anyai téjjel szívta volna be a magyar nyelvet, hanem később tanulta volna meg; mintha gyermekkorában csak dajkájával beszélt volna magyarul, később nevelőjével. Olvasó azonban ne várja, hogy ezen megrovás igazlatára az egész regényben található minden példák egész seregével álljunk elő; mert olyan művet, melynek tartalma annyira megragad, mint ezé, nem könnyű elejétől végig, nyelvtani botlásokra fordított figyelemmel olvasni, s elégedjék meg az itt következőkkel:

I. k. 31. l. „Kérem alássan, *ellenzé*, fájó kezeit dörzsölve a cigány.“ Ellenez: erwiedern, itt *válaszol*. — 35. l. „Én azt mondom, hogy még ma kezeim közt lesz Viola, s ha nem, *nevessetek szemembe*.“ Ins Gesicht lachen; *kinevet valakit*. *Egymás szemébe vagy szeme közé nevetni*, az az valaki megjátszására forralt szándékban egyetérteni. — 39. l. „Ki az, ki nem nevet embertársai szenvedésein? a gyermektől, ki társának játék közt *lábat tart alá*, hogy megbotolják, a férfiúig, ki a lábalá tartásokat nagyban űzi.“ *Lábat valaki alá (inkább elé) tartani*, ezt a játszó magyar gyermekek így mondják: *gáncsot vetni*. — 72. l. „Tengelyi *keresztül esett*, s eskütnnek egy ráczi közbirtokos kiáltatott ki.“ Keresztül esik: durchgefallen: *megbukik*. Keresztül (vagy át) estünk a restauration, vagy ünnepeken, azaz az ünnepek már elmultak, a restauratio már megvolt. — 91. l. „Mit *bánja* ön a

mi *bajainkat*, ha koldusbotra jutunk is.“ Bán valamit: sich um etwas bekümmern: *valamivel törődni*, nem pedig *valamit bánni*. — 92. l. „Azon kívül, tevé hozzá, a már *ellenállhatatlanná vált* alispánné, ismeri ígéretünket.“ Itt csakugyan nem tudom, mit akar jelenteni ezen kitétel: *ellenállhatatlanná vált*; ha azt, hogy az alispánné már minden argumentumból kifogyott, s Macskaházy ellenvetései előtt hátrálni volt kénytelen, úgy semmi esetre sem mondhatjuk sikerült kifejezésnek. — 110. l. „Most menj a beteghez, én addig Vándoryért futok, *jól érti magát betegnél*.“ E helyett: *ért a betegekhez*, vagy *jól tud bánni a betegekkel*. Érti magát, az az jártas a tudományokban. E kifejezés annál inkább érdemel megróvást, mert Tengelyi mondja, kitől csakugyan jobb magyarságot várunk. — 133. l. „Bizonyos uraknak s asszonyoknak igen fáj foguk az irományok *után*.“ Itt a német, igaz, hogy ezen praepositiót használná *nach*; de a magyarban a *ra re* névrag áll. — 137. l. „Barátaink inkább bármi mást tűrnek, mint hogy jelenlétökben kissé *hosszabb képpel* lássanak.“ Er macht ein langes Gesicht, magyarban soha sem jelentette azt, hogy *somorú, roskedvű*. — 116. l. „Peti, nekünk nincs időnk, hogy itt a világ igazságtalansága felett *álmélkodjunk* (*kifakad, zúgolódik*); talán akad egyszer alkalom a visszafizetésre, akkor majd *megadjuk mostani bajaink árát*.“ Az az *boszut áljunk vett sérveinkért*, vagy *bajainkért*. Megadni valaminek árát, ezt teszi: *meglakol*. — 218. l. „Azt gondolom Ákos, szegény *hugát* barátja kedvéért kissé *meghazudta*,“ e helyett: azon hiedelemben vagyok, hogy Ákos, szegény *hugát* barátja iránti szeretetből hazugsággal *ámítgatja*. *Belüngen*; nem: *meghazud*, hanem: *hazugsággal ámit, elhi-*

tet. — 133. l. „Befogadták szegény feleségemet, az isten fizesse meg nekik, 's megtarták életemet, *azért majd én köszönök*, e helyett: *azt majd magam hálálom meg*. Köszön a határozatlan alakban: *grüssen*, a határozottban pedig: *sich bedanken*. — 165. l. „Kiknek némely helyeiket *jó gyomrom* korában ebéd előtt, a legforróbb vágyak nélkül nem olvashatám,“ e helyett: kiknek némely helyeit *jó gyomrú* koromban ebéd előtt soha sem tudtam a nélkül olvasni, hogy forró étvágyam ne támadott volna. — 111. l. „Meglásd nem *jövünk ép* tagokkal Sz. Vilmosra,“ e helyett: meglásd, nem érkezünk meg épségben Sz. Vilmosra. — 186. l. „E férfiak egyike, ki nyirott fekete *bajuszszal*, s fölfelé göndörített *hajakkal*, annyi méltósággal emelé fejét, mintha keveselve ölnyi magasságát, még nagyobbnak akarna látszani,“ e helyett: e férfiak egyike, egy nyirott fekete bajuszú, s fölfelé göndörített haju, oly méltóságosan emelé fejét, mintha stb. A *jön* és *megy* igék jelentményében a helynek és szólnak concrét fogalma az, mire ügyelni kell, s némi módosulattal a *jön* igének ez felel meg: *ide*; a *megy* igének pedig: *oda*. Továbbá a *val*, *vel* rag a magyarban nem oly tág és széles értelmű, mint a németben. Ennek jelentményét a magyar academia elég bőven kifejtette, s itt csak annyiban teszünk róla megjegyzést, a mennyiben ott nincs róla szó.

Tulajdonságot e raggal soha sem kell kifejezni akarnunk, hol az *ú*, *ű* képző használható, mert ez németes; p. o. szép Apolló, szöke *fürteiddel*, szánd az énekesnek durva sorsát, stb. e helyett: szöke *fürtű* szép Apolló stb. Egy ember volt nálunk nagy szakállal, e helyett: egy nagy *szakállú* ember volt nálunk. Ha e raggal tulajdonságot akarunk kifejezni, ebben igen

csinyán kell eljárunk, s csak ott tűrhetni el, hol az *ú, ű* képzőről, már ellátott névről akarunk valami tulajdonságot mondani, p. o. „Vala pedig Hunyadi János közép ember, temérdek nyakú, gesztenye színű fodor haja, nagy szemű, *kegyelmes tekintettel*, piros orcájú, és mindenben fejedelemhez illő erkölcsű.¹“ Itt látni való, hogy e kifejezés: *kegyelmes tekintettel*, nem Hunyadira viszonylik, hanem a szemekre, hogy t. i. ezek járása volt kegyelmes; mert különben nincs ok, mért nem az *ű* képzőt kellene e névnek is felvennie. — 224. l. „a zsidó a másik szobában ismét két három bókot *csinált*.“ Ezen igének jelentménye: *csinál*, a magyarban sokkal szorosabb korlátok közé van fűzve, mint a latinban és németben, s leginkább csak kézzel fogható, nem pedig szellemi munkásság kifejezésére használtatik. A magyar nem mondja: bókot csinál, nevelőt csinál, jó napot csinál, tréfát csinál stb, hanem így szól: hajt bókot, nevelővé teszek, üssünk vagy csapjunk egy jó napot, üzzünk vele tréfát stb. Ezen kívül nem tartjuk feleslegesnek megjegyezni azt is, hogy pl. a 74. l. „kit az istenek gyűöltek, abból nevelőt csináltak“, mondat igen ügyetlen fordítása ezen latin példabeszédnek: „quem, dii odere, paedagogum fecere.“ Mi a latinból tett magyar fordítmánytól azt kívánjuk, hogy rajta a magyar nyelv zamatja legyen érezhető, ne pedig a latiné, az az a gondolatot kell visszatükrözni, nem pedig a szavakat. Ezen latin mondatnak: „*nemo me impune lacesset*“ vajjon ez-e sikerültebb fordítása: „senki sem ingerül engem büntetlenül,“ vagy pedig ez: „meglakol, a ki bánt“. Mi ez utóbbira adjuk szavunkat, mert itt a fennforgó gon-

¹ Pethő.

dolat kifejezése a magyar nyelv szelleméhez hűvebben el van találva, mint a másokban. E szerint a fennebbi is jobban megállhatna így: „megverte azt mind a három isten, kinek nevelővé kellett lennie,” vagy: „a kit nevelővé tettek“. Ezen és ezekhez hasonló magyartalan kifejezéseknek és szólásformáknak gondos kerülését nem lehet eléggé forró részvéttel ajánlani, nem csak szerzőnek, hanem minden magyar írónak; annyival is inkább, mert az eredeti ősformák káros elhanyagolásával idegen nyelvekből vett gyimgyom kifejezések oly buján verték fel fakadó irodalmunkat, hogy csak elvétve akadhatunk munkára, melynek olvasása közben oka ne lenne a még meg nem romlott izlésű magyarnak méltó boszankodásra gerjedni.

Szerzőnek azonban nem csak kifejezései, és szólásformái, hanem constructiói ellen is vagyunk kifogásunk; mert a szórend és mondat szerkezet között csak ott látjuk hódolni a magyar nyelv törvényének, hol a magyar constructio természete a némettel s latinnal összevág; hol pedig eltér, sehol sem. A mondatok alkotásában és szerkezetében még kevesebb szerencsével tudott eljárni, mint a kifejezésében. Ő a főmondatbeli állítmányt legvégül teszi ki, úgy hogy a sok közbe szúrt mellék mondat által megzavart figyelem nem győzi az alanyt szemmel tartani, a melyre viszonylik. Lássunk egy példát, mely a II. kötet 80. lapján áll: „Ákos szomorú gondolatokba merült, melyekből csak *János*, ki ismét friss borítással jött s beszélé, hogy a nagyságos asszony azóta mindig Macskaháznál van, ki vele Porvállról jött, *ébreszté őt fel*.“ Ezen mondatot a következőkre lehet felbontani: főmondat: Ákos gondolatokba merült.

1. r. mellékm. Ákost a gondolatokból János ébreszté fel.

2. r. mellékm. János fris boritással jött.

3. r. „ János e következőt beszélé.

4. r. „ A nagyságos asszony Macskaháznál van.

5. r. mellékm. Macskaházy a nagyságos asszonnyal jött Porvárról.

És miután ennyi mellék mondatot összezsúfolt, a mi különben a maga helyén van, akkor mondja ki az elsőhöz tartozó állítmányt. Meglehet, szerző ez által akarja elérni a mondatbeli kerekdedséget, mire csakugyan más uton kell törekednünk. Én részemről azt tartom, hogy a szavakat azon rendbe kell állítanunk, a mint a bennök fekvő fogalom a gondolat szülemzése alatt, a lélekben támad. Ez a mondatok természeti rende, e szerint elül áll az alany, azután az állítmány, végre az állítmány tárgya; e rend azonban gyakor esetekben meg szokott bomlani. Ha a világosító mondatok, az alanyra viszonylanak, mindig hiba tőle elszakasztani az állítmányt, s ez csak azon esetben állhat meg, mikor világosító mondat az állítmányra is fog viszonylani. Ide tartoznak szerzőtől még e következő mondatok is: 137. l. „Minden fájdalom, s főkép azon rossz kedv, mely hozzá oly hasonló, hogy nem ritkán annak tartatik, ha külső okoktól táplálékot nem nyer, enyhülni szokott.“ E helyett: minden fájdalom szokott enyhülni, ha külső okoktól táplálékot nem nyer, s főkép azon rossz kedv, mely hozzá oly hasonló stb. — 145. l. „Ki gyanítja, hogy a szerelem, melyet mások irántunk érzenek, hidegség palástjába rejtőzhetik?“ e helyett: ki gyanítja, hogy hidegség palástjába rejtőzhetik az a szere-

lem, melyet mások irántunk érzenek. — 151. l. „Apám halála után semmi annak, hogy álnevemet letéve, mint testvéred lépjek fel a világ előtt; utjában nem állt,“ e helyett: apám halála után semmi sem állott annak utjában, hogy álnevemet letéve, fellépjek a világ előtt, mind testvéred.

Több mondatot ezeknél nem idézünk, különben is a regénynek nem igen van oly lapja, melyen a fennen mondottakra világosító példát találni ne lehetne; s mielőtt bevégeznők, még két periodust hozunk fel, melyek közül az egyiket temérdek mellékmondat, a másikat pedig az alapgondolattal össze nem függő rekesztékek (parenthesis) teszik idomtalanná. — 186. l. „Most a kandalló körül, az ablakokban s pamlag mellett, hol az alispánné ült, az egész társaság kis körökre oszolva, csendesen beszélgetett, magok a családképek, mellyek a falakon függtek, úgy látszott, méltóságosabban néztek le ivadékaikra, mint az ebéd alatt, hol a vastag Réty Jeromos, e család egyik legnagyobb férfia, ki Rákoczy alatt kapitányoskodva 1715 d. után, jeleül mikép tiszteltetett, mind két részről, donatit kapott, annyi étvágygyal látszott lenézni boldogabb utódira, hogy szinte megsajnálta; az alispán édes apja pedig, a kamarás, ki magát nem tudom miért, hátulról, midőn épen visszanéz, festette, bajszatlan arczával, a háromszegű kalappal hóna alatt, s a kis békanyúzóval oldalán, egy csöppet sem emlékeztetett azon férfias erőre, melyet költőink az erős apák korában keresni szoktak.“ E periodus nem a hosszabbak közé tartozik, mégis lehetetlen egyszerre észre nem venni, mennyire elüt kezdetétől kimenetele. Ugyanis azon kezdődik, *hogy a társaság kis körökre oszolva beszélgetett*, és azon végződik, *hogy*

az alispán apja arczképének vonásai nem emlékeztetnek férfias erőre. Lássuk a másikat, mely e tekintetben ennél sokkal jobb. — 164. l. „Ha hallgatok is azon számos élvezetekről, melyeket csak maga a népszerűség nyújt, az egyszerű éljenzéstől a szünni nem akaró „éljen“ kiáltásokon keresztül egészen a fáklyás zenéig (mire nézve rosszul világított városainkban csak a ritkaságot sajnálhatjuk, miért még eddig nem sikerült, hogy általok a rendes világítást pótolhassuk) hány fokozat, s mégis mennyi gyöngyör mindenikben! mily ellenállhatatlan hatalom, mely tette vagy legalább szólásra lelkesít (a magyar kocsisok némely vidékben szőlítésnek nevezik, ha lovaikat tettelegesen megverik, miért ne nevezhetnők mi, kik kocsisok nem vagyunk, tettnek, ha csak szólunk, én ebben igazságot, a megzavart súlyegyennek helyreállítását látom), s mégis mi olcsóság ennyi haszon mellett!“ Mi úgy látjuk, hogy ebben a fennforgó alapgondolat ez: *a megtiszteltetések ellenállhatatlanul lelkesítenek tette*, s ezt vajjon lehetett volna-e lazább periódusba önteni?

A muzeumokról.¹

Az utazók, a kik idegen városokban elvégezték dolgaikat s időt szakithatnak magoknak, meg szokták tekinteni a város nevezetességeit s néznivalóit, rendszeren oly tárgyakat, melyekre a művészet vagy a történelem reá nyomta bélyegét: királyi palotákat, templomokat, középületeket, muzeumokat. A tudomány és művészet e raktárainak bámulása még a comis voyageurt is, legalább pillanatokra, kiemeli a prózai élet mindennapiságából, mert a lélek is megkivánja táplálékát csak úgy, mint a test, s így természetes, hogy mindenki meg akar ismerkedni a különféle nemzetek régiségeivel s műkincseivel, izlésöknek irányával s kifejlődésével; Párisban meglátogatja a Louvret s a Hotel Clunyt, Londonban a British Muzeumot, a National Galleryt és South Kensingtont, sőt érdeklődéssel nézi még azon tárgyakat is, melyeket kellőleg megbírálni nem képes. A muzeumok látogatása azonban más szempontból is fölötte érdekes, minthogy általánosan véve mondhatjuk, hogy a nemzetek műveltségi fokát a muzeumok száma s gazdasága szerint lehet meghatározni; a mely nemzetnek nincsen művészeti érzéke, s mely történelmének emlékeivel nem gondol,

¹ Budapesti Szemle, VIII. kötet 1875. 242—257. l.

azt alig tartjuk polgárosodottnak. Olasz-, Francia-, Angol- s Németország kisebb városaiban is találunk műgyűjteményeket, Oroszországban csak a fővárosokban; mióta Egyptom felfogta műveltségi missioját, alapított egy muzeumot Bulokban; most Törökország is kezd e részben mozogni, sőt az atlanti tengeren túl, a prózai, pénzhajhászó Egyesült-Államokban szintén ébred a vágy nemcsak a józan ész kiművelni, hanem az izlést is. A muzeumok egyébiránt nemcsak a művelődési fokot jelzik oly pontosan, mint a hőmérő a temperaturát, hanem egyszersmind mutatják azt is, mily állás az, melyet minden nemzet a politikai világban követel. Nagyhatalmasságok fővárosai, vagy azon nemzetekéi, melyek nagyhatalmi állásra igényt tartanak, világpolgári irányt követnek gyűjteményeikben; széles látkörüknél fogva semmi sem idegen előttök, mi az emberi nem művelődéséről tanúskodik s azt felderíti. Muzeumaik az emberi műveltség minden ágaira kiterjednek, a művészetnek, legszélesebb értelemben véve, képviselői s raktárai, melyekben mindenki általános átnézetet nyerhet az emberi nem összes művelődésének minden phasisairól az egész földtekén. Korlátolt igényű nemzeteknél ellenben, melyek érzik másod- és harmadrendű állásukat s épen azért hiúsággal pótolják a nagy nemzetek önértetét, inkább tartományi muzeumokat találunk, nem annyira közművelődési intézeteket a honfiak számára, mint kérkedési eszközöket, melyekkel az országot mutatják be az idegeneknek. Főczéljuk nem az, hogy a ben születettek minél többet tanulhassanak, hanem az, hogy az ide vetődött idegen ismerkedhessék meg az ország művelődésével s természet-ritkaságaival.

Nehéz szabatosan értelmezni a muzeum szót; kü-

lönböző fogalmak köttetnek ezzel össze, a múzsák szentélye más-más szempontból ítélthetik meg, hiszen a múzsák száma a görögöknél kilenczre ment, ők voltak az emberi nem összes szellemi életének képviselői. Az újabb kor gyakorlata azonban a muzeum név alatt, ha az minden további melléknév nélkül használtatik, mügyűjteményeket ért, s a tudományos gyűjteményeknél melléknév által határozza meg külön céljokat, így látunk természettudományi, ethnographiai, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonczani, egyiptomi, braziliai, sőt tűzérségi s tengerészeti muzeumokat, mi nem jelent egyebet, mint természettudományi, népismereti, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonczani, egyiptomi, braziliai gyűjteményeket, fegyvertárakat, hajóminta-tárakat.

Az ó-kori nemzetek nem alakítottak ily gyűjteményeket, a mi szép volt s ritka, azt az isteneknek ajánlották, a templomokban, telkeiken s berkeikben állították fel; vagy a gyűléstereken, közhelyeken s nyilvános épületekben, hol szintén az egész lakosság élvezhette. Gyűjtemények legelőször a rómaiaknál keletkeztek, midőn a proconsulok s később a császárok kirabolták a templomok és városok kincseit, hogy palotáikat s villáikat ezekkel, mint fényűzési czikkekkel ékesítsék magánélvezetül. Verresnek gyűjteménye Cicero vádbeszédeiből ismeretes, de Cicero maga is műértő volt, s gyűjtött régi korinthusi diszedényeket s görög szobrokat. Asinius Pollio villája tele volt a régi híres művészek remekeivel, Nero rendszeresen kiraboltatta Görögországot, s aranyházába vitette a műemlékeket, végre Hadrian császár nyári laka Tiburban, melynek helyén most Tivoli épült, csaknem egy újabb-kori muzeum alakját viselte, mert itt mind az,

mit a császár világbirodalmának tartományaiban nevezetesen tartott, eredetiben vagy másolatban fel volt állítva, a kertekben, termekben s oszlopcsarnokokban, hanem itt is az élvezet volt a főczél, nem a tanulás. A keresztyénség vakbuzgóságának első fellobbanása összetörte a bálványokat, a barbarok megsemmisíték a régi világ dicsőségét, de a mint a XIV. században a tudományok ismét fel kezdtek éledni, az ó-kor kéziratái mellett plastikai emlékei is szenvedélyesen gyűjtettek. A szobrok s feliratok, melyek főleg Rómában s környékén felásattak, nem romboltattak többé össze mint bálványok, a csonkábbak azonban még gyakran mészsze égettettek vagy új épületekbe falaztattak be. Midőn a tudományos Aeneas Sylvius Piccolomini a pápai székre emeltetett s II. Pius nevet vett fel, 1450-ben megtiltotta, hogy a régi márványfeliratok és szobrok a mészkemenczébe vitessenek. X. Leo Rafaelt bizta meg a római ásatások felügyeletével; a pápák, a Medicik, az Esték, a Farnesék dicsőségöket találták a szobor, vésett kő- és éremgyűjteményekben, de az ó-kor ez emlékei nálok is főleg díszitményekül szolgáltak palotáikban akkor is, midőn Ghiberti, a florenczi szobrász, görög szobrokat gyűjtött már, hogy tanulmányúl szolgáljanak neki. Lorenzo Medici volt a fejedelmek közül az első, ki kertjéhez, melyben római régiségei el voltak helyezve, egy műtanodát csatolt, s gyűjteményét közművelődési intézetnek tekintette.

Olaszország a XV. és XVI-dik században az európai műveltség élén állott, nála volt nemcsak a vallás, hanem a divat jogara is, a hegyentúli fejedelmek tehát utánozták az olasz uralkodók fényűzését, fitogtatták műizlésöket, pártolták a tudományt. A legkitünőbb köztők Mátyás király volt, egy nemzedékkel később

I. Ferencz, a francia király s V. Károly császár, ki mindig inkább spanyolnak érezte magát, mint németnek. Így keletkeztek a XVI. és XVII-dik században csaknem minden udvarnál a kincstárak mellett fegyvertárak, műkamarák (Kunstkammern, melyeket az olaszok még egyszerűbben Guardarobbának, tárnak, neveztek) s ezekben terv nélkül mind az felvétellett, a minek akár belbecse, akár műbecse volt, vagy történelmileg érdekessé vált, vagy általában ritkának, sőt nemében egyetlennek tartatott. Ferdinánd osztrák főherczeg gyűjteménye az ambraszi várban Insbruck mellett, melynek legnagyobb része eddig is együtt maradt s Bécsben az alsó Belvedérben őriztetik, legjobban mutatja az ily gyűjtemények természetét. Itt látunk régi és középkori bronz szobrocskákat, gazdag aranyásványokat, amethyst és smaragd kristályokat, elefántcsont-véséseket, nagy korallágakat, a középkor nevezetes lovagjainak s hadvezéreinek fegyverzetét, fizetérszarvakat, családi s egyéb festményeket, diszedényeket, Cellini világhírű arany sőtartóját, szarvasagancsot, mely egy fa törzsébe belenőtt, gyönyörű festésű régi kéziratokat, strucztojásokat, mexikói bálványokat, pápai aranyrózsákat s szentelt kardokat, szóval természettani, művészeti, történelmi ritkaságokat. Ily műkamarák emelték az udvarok fényét, — hires volt különösen a drezdai s berlini — a rendkívülinek azonban, a mesterségesnek s a ritkának ez időben nagyobb vonzó ereje volt, s jobban kerestetett, mint a művészeti s a szép. A vendégek s a nagy közönség az úgy nevezett unicumokat bámulták leginkább, oly tárgyakat, melyeket, habár műtörténelmi vagy általában tudományos becsők néha alig van, csak egyetlen egy gyűjteményben lehetett találni, máshol nem.

E fegyvertárakból, műkamarákból, Guardarobbák-ból keletkeztek a XVIII. században a modern muzeumok. Könyvtárak már a XV-ik században kezeltettek önállólag s külön e célra emelt épületekben helyeztettek el, a mostani képtárak nagyobb részint a múlt században keletkeztek, a mennyiben mind Olaszországban, mind az Alpeseiken túl a festmények, melyek a paloták termeit szerteszét diszíték, nagy csarnokokban pontosították össze. Az új felállításnál azonban a symmetria játszott főszerepet, oly annyira, hogy nem egy becses kép hol kisebbre fűrészeltetett, hol egy darabbal megtoldatott, hogy jobban illjék helyére, hol más képnek ellenfüggelékül szolgált; ez akkor formalizálásnak neveztetett. Sok kép pusztult el ez időben, lomtárba vettetett s elveszett, mert nem tartatott elég diszesnek; sok átfestetett s restauráltatott, s ez által elvesztette eredeti typusát, műtörténelmi jellegét s műbecsét. A szobrok is ez időben a kertekből, termekből s lépcsőházakból a csarnokokba vitettek át; ezeket legnagyobb részint már akkor kifoldozták, átdolgozták s kicsiszolták, midőn csonka állapotban kiásva a fejedelmi s nagyúri lakokban állittattak fel. A természet-tudományi gyűjtemények is ekkor nyertek rendszere-sebb alakot, miután Linnée az első tudományos rendszert megalapította s Buffon szép irálya által a műveltek figyelmét ez irányba terelte. A szörnyszülöttek lassan-lassan a lomtárakba vándoroltak, a ritkaságok és unikumok pedig kitünő polczaikról azon helyre mentek át, mely őket a rendszer szerint illette.

Mind ez új felállításoknál régi más célra készült épületek használtattak fel, elhagyott paloták, megszüntetett kolostorok, céljokat vesztett középületek. Rómában Kelemen és Pius pápák a Vatikán egyik szárnyát

alakíták át oly roppant muzeummá, hogy abban több régi szobor talált elhelyezést, mint Európa összes egyéb gyűjteményeiben.¹ Később a Capitolium és Lateran termei is muzeumokká váltak. Florenczben a nagyherczegek a Pitti-palota királyi termeiben összpontosították festményeiknek s szobraiknak egy részét, a másikat a Vasari által épített kormányhivatal-palota (Uffizj) legmagasabb emeletében, napjainkban pedig a Bargello, a Márk és az Onofrio kolostorok lettek a műemlékek diszes rakhelyei, Párisban a Louvre, Bécsben a felső s alsó Belvédére, Spanyolországban az Escurial, Pétervárott az Eremitage, Drezdában a Grüne Gevölbe s a Japáni palota. Csak midőn a műkincsek culturhistoriai megbecsülése nem szorítkozott többé kizárólag a műtörténelemmel foglalkozó tudósokra, midőn Winckelmann nézetei a művelt osztályokat áthatották, akkor keletkeztek az első épületek, melyek kizárólag azon czélból emeltettek, hogy a műemlékek s országos gyűjtemények bennök elhelyeztetessenek, ugyanazért már a terv készítésénél a felállítás és világítás czélszerűsége szolgált kiindulási pontúl, ilyenek a British és South Kensingtoni muzeum Londonban, a Studjpalota Nápolyban, a muzeumok Berlinben, Pétervárott s Pesten, a Glyptotheka, a két Pinacotheka s a bajor muzeum Münchenben, s legújabbban azon fénypaloták, melyek már a legközelebbi évtizedben Bécsnek legkitünőbb diszei lesznek. E monumentalis épületekbe s ragyogó termeikbe azonban az építészek s dilettánsok nézete szerint, nem illenek

¹ A reánk maradt féléletnagyságu s annál nagyobb ó-kori szobrok összes száma legfőlebb 4000-re megyen, annyi sem, mint az egy Aemilius Scaurus birtokában volt.

bele megsérült szobrok s dombormű-töredékek, eltört diszedények és üvegek és sok oly éktelen tárgy, melynek mostani külső alakja nem felel meg tudományos és culturtörténelmi értékének, mert a műemlékek még jelenleg is nagyrészt a termék diszitményeinek tekintetnek, s azért a restauratio szentségtelen keze, mely három század óta annyi emléket kivetkőztetett eredeti alakjából, még most is űzi kárhozatos mesteriségét, a műkincsek átidomításában. Alig van régi szoborgyűjtemény Európában, némileg a British Muzeum kivételével,¹ hol azóta, hogy Canova el nem fogadta a megbízást a Parthenon műveinek kiegészítésére, a görög torsók nem restauráltak, melyben nem akadnánk számos régi szobrokra újkori fejjel, kézzel s lábbal, sőt épen nem ritka azon eset is, hogy a fő is, a test is régi ugyan, csak hogy nem tartoztak egymáshoz s két különböző régi szobor maradványai, melyek értelem nélkül egyesítették.

A British-Muzeum egyébiránt más tekintetben is mintaszerű, s a gyűjtemények elrendezésére s belbecsére nézve meghaladja a continens muzeumait, melyektől főképen abban is különbözik, hogy ezek a régi műkamarákból alakultak, a fejedelmi ház magán birtokához tartoznak, a civillistából nyerik dotációikat, gyarapodások e szerint egyéni hajlamoknak s változó szeszélynek van kitéve, sokszor egészen megakad, másszor csak egy bizonyos irányban létesül. A British

¹ Itt is a Townley-gyűjtemény szobrai restaurálvák, s a Drezdából s Nápolyból ismeretes Symplegma, mely a Hermaphroditot ábrázolja, a mint egy satyr öleléseitől menekülni igyekszik, értelmetlenül egy részeg satyrrá változott át. A közönség izlését jellemzi, hogy a British Muzeumban ezen eltorzított alak sokszor rajzoltatik, a mint azt többször tapasztaltam.

Muzeum ellenben kezdettől fogva a nemzeti tulajdon jellegét viselte, a parlamenttől húzta dotatióját, igazgatása műértő kezekre volt bízva, az ellenőrzés egy állandó bizottságra. A műkincsek szaporítása e szerint tervszerűleg történt, mi által a gyűjtemények összessége a tökélyt megközelíti, minthogy az angol parlament érezvén ezen közművelődési intézet nagyhatásu befolyását a tudományosság emelésére s a műizlés nemesítésére, minden évben oly összeget szavaz meg számára, minőt máshol nem szoktak ily célokra fordítani. A British Muzeum rendes költségvetése évtizedek óta aránylag magas, a tavali előirányzat szerint 1.020,610 ezüst forintra ment, ebben a tisztviselők fizetése 124,900 forinttal, a könyvtár catalogusának kiegészítése 41,900 forinttal, a vételek 248,400 forinttal szerepelnek, s ha valamely rendkívüli eset fordul elő, hogy például valamely érdekes gyűjtemény megszerezhető, a parlament ezen költséget is mindig megszokta szavazni. Így vétettek meg régente Sir William Hamilton etruriai diszedényei, Townley szobrai, Lord Elgin márványai s a phigaliai domborművek, de az aeginai szoborcsoportozat megvételének alkalma elszalasztatott a francia háborúk alatt. Ujabb időkben szereztettek meg Blacas herczeg vésett kövei, Castellani arany műemlékei, márványai s bronceai s a Farnese-palota római szobrai. Ezeken felül még nevezetes ásatások is történnek a nemzet költségén, így fedeztettek fel a lyciai emlékek, Ninive királyi palotái, a Mausoleum, a cnidosi szobrok, Cyrene halottvárosa s legújabbán az Artemisium Ephesusban. Csak így alakúlhatott azon nagyszerű gyűjtemény, melyben most Egyptom, Assyria, Görögország s kiválólág az athéni iskola művészete, a legnagyobb kiterjedésben képvi-

seltetik. A római császáridők, a középkor s a barbáridők emlékei azonban kevésbbé számosak, de Christy a francia balangok kutatója s a történelemelőtti emlékek legszerencsésebb gyűjtője szintén a British Muzeumnak hagyományozta hires gyűjteményét, mely azonban ideiglenesen máshol helyeztetett el, minthogy a monumentalis épületbe többé belé nem fért, mely a műemlékeken kívül magában foglalja még a roppant terjedelmű pénzgyűjteményt, a rendkívül gazdag ásványtárt, a páratlan őslényi gyűjteményt, s az állattani muzeumot, mely a maga nemében legelső egész Európában. Itt van továbbá a rézmetszettár, egy tekintélyes kéziratár s végre Európának legjobban rendezett, legszámosabban látogatott s valószínűleg leggazdagabb könyvtára. A parliament ugyanazért elhatározta, hogy a természetrajzi gyűjtemények egy külön muzeumba vitessenek át, hol a nagy csontvázgyűjtemény is valahára felállíttathatik, mely eddig a British Muzeum pinczéiben eldugva hevert, s így megszavaztatott e célra a szükséges költség, melyből a tavalyi évre 800,000 ezüst forint esett. A British Muzeum e szerint kizárólag műemlékeknek lesz szentelve s azon könyvtárnak, melyben minden idegen nemzeti irodalmának terményeit föllelheti.

Az angolok egyébiránt azt találták, hogy még a British Muzeum roppant műgyűjteményei sem elégségesek a művelődés történelmének földerítésére, s egy válogatott fegyvertárt állítottak fel a Towerben s a South Kensington muzeum gyűjteményeit szerezték össze, melyek most minden európai műiparmuzeumnak elérhetetlen mintaképei. A mint a British Muzeumban a classikai nemzetek emlékeire fektettetett a fősúly, úgy ez South Kensingtonban a középkori s különösen

az olasz műtörténelemre helyeztetett, oly annyira, hogy az olasz műtörténelem itt is részint eredetiekből, részint másolatokból tanulmányozható. Itt látjuk Donatello, Luca della Robbia, Verocchio, Michel Angelo viasz és terra cotta mintáit, sőt néhány márványszobrát, elhiresedett remekműveknek gipszöntvényeit s minden nemzetnek műiparteremtéseit, minden korból. A mint a British Muzeum kincseihez hozzá van csatolva a nagyszerű könyvtár, mely azoknak életet ad, úgy a South Kensingtoni muzeum kapcsolatban van egy mintarajztanodával, mely 1850 óta az angol iparosok izlésének nemesítésére szemlátomást hatott, úgy hogy sok iparágban még a francia választékosság is az angol szépség mellett másodhelyre szorult.

Albert herczeg, Victoria királynő nagyműveltségű férjének kezdeményezésére alakult a South Kensington muzeum, mely kiadványai felolvasásai, a nagyobb iparvárosokban felállított rajztanodák s időnkénti kiállítások által lassan-lassan az egész országra kiterjesztette hatását. Itt is, mint a British Muzeumnál, kitűnő férfiak működnek mint örök s tisztviselők, az előbbinél látjuk jelenleg Newtont, a hellén művészet nagy ismerőjét, Birchet, az egyptologot, Poollet, a numismatát, Francksot, a közép-kor s történelemelőtti emlékek szorgalmas vizsgálóját; South Kensingtonba, pedig Robinson működött, Owen Jones, Cole, Pollen s egy kitűnően szervezett rajztanári kar. Az egész intézet negyedszázados fennállása alatt a legújabb kimutatások szerint tizenkét millió forintnál valamivel többbe került, beleértve az épületet, rajztanodát s administratiót, s az angol lapok azt tartják, hogy az ország soha czélszerűbben s hasznosabban nem fektetett be ily összeget. A tavalyi költségvetés szerint

a központi kezelés évenként 55,900 forintba kerül, vételekre 383,960 forint irányoztatott elő. A parlament nem sokalja ezt, mert tudja, hogy épen úgy, a mint Sir William Hamilton etruriai diszedény-gyűjteményének megvétele Josiah Wedgewoodnak adta az első eszmét staffordshirei gyáranak művészeti irányban is eszköz-lendő kifejlesztésére, miből az Etruria nevű nagy gyártelep keletkezett, egész Straffordshire agyagipara pedig roppantúl emelkedett, úgy a South Kensingtoni gyűjtemények s rajztanoda állapították meg napjainkban az angol műipar versenyképességét a francziákkal, kik mozgékonyaságok, izlésök s a divat által egész Európában csaknem egyedárúsággal birtak a műipar minden ágaiban.

Hosszabban szóltunk a British és South Kensington muzeumról, de ezzel nem meritettük ki a hasonló czélú közművelődési intézetek sorát, melyek Angolországban a parlament által gyámolittatnak. A tavali költségvetésből látjuk, hogy Angolország művészeti és közművelődési czélokra összesen 3.715,400 forintot költ egy évben, ezen összegben találunk a képtár (National Gallery)¹ palotájának kiterjesztésére 420,000 forintot, a képtár gyarapítására 60,450, központi vezetésére 20,510 forintot; Bethnalgreen előváros muzeumára 55,700, a nemzeti arczképgyűjteményre 20,000,

¹ Az angolok az által, hogy képtárokat nemzetinek nevezik, csak azt akarják kifejezni, hogy az nem királyi, hogy a nemzet adja feá a pénzt, nem a civillista. A ki azonban itt akarná tanulmányozni az angol művészeti iskolát, az nagyon csalatkoznék, itt a régi olasz iskolát találja képviselve, és sok szép spanyol, németalföldi s hollandus festményt, de két Turneren kívül semmi angol képet; ezek a South Kensingtoni muzeumban láthatók. A British Muzeumban is legkisebb tért foglalnak el az Angolországban talált régiségek.

az edinburghi muzeumra 72,320, a skót nemzeti képtárra 21,000, az irlandira 23,800, a Towerben lévő fegyvertárra 7160 forintot. Ily nagy mértékben pártolja az angol parlament s kormány a művészetet s tudományt, holott az aristocratiát képviselő tory-kormány kevesebbet gondolt ezekkel. Millingen 1823-ban még élesen vádolta az e részben tapasztalható hanyagságot s ellentétül felhozta a francia kormány bőkezűségét. Az örvendetes változás főérdeme itt is Albert herczegé, de működésének csak az által lett sikere, hogy az ősz Joseph Hume, ki a parlamentben mindig a takarékosság apostola volt, s minden pazarlás ellen kérlelhetetlenül kikelt, a közművelődési célokra előirányzott minden összeget nemcsak megszavazott, hanem elfogadása mellett melegen fel is szólalt. E két férfinak köszönheti az angol nép, hogy muzeumai a jelen időben a leggazdagabbak s a legjobban szervezettek.

A francia muzeumok jóval megelőzték az előtt az angolokat, még most is legközelebb állnak hozzájuk. A Louvre s a Hotel Cluny gyűjteményei a királyi paloták, templomok s kolostorok régi kincseiből gazdagodtak először, s a képeknek és szobroknak mind számára, mind műbecsére nézve még most is megvérik mind a continentalis gyűjteményeket, központi vezetésök azonban nem volt oly állandó s következetes, mint a British Muzeumé. A kormányformákkal mindig megváltoztak az elvek is, melyek szerint a muzeumok igazgattattak. 1815-ben nemcsak vissza kellett adni mind azon szobrokat és festményeket, melyek a francia győzelmek folytán Párisba vitettek s az 1814-iki békéből kifelejtettek, hanem a Bourbonok vallásossága visszaadta a templomoknak is azon középkori emlékeket, melyeket Lenoir a forradalom dühétől megmen-

tett s a Petits Augustins országos gyűjteménybe elhelyezett.

Lajos Fülöp alatt erősen gyarapodtak a gyűjtemények, különösen a képtár, mely egy gyönyörű spanyol galeriával gazdagodott. A sokat rágalalmazott második köztársaság igazságérzete nem engedte, hogy a képtár e része elvonassék az előzőtt királyi családtól, a mint ez bebizonyította, hogy a festmények a civilistából vétettek meg, s visszaadta a spanyol gyűjteményt Lajos Fülöp fiainak, kik azt Londonban elárvereztették. III-ik Napoleon kitette a műértő Charles Blancot az igazgatói székbe, ki a köztársaság ideje alatt a Louvre gyűjteményeit úgy igazgatta, a mint oly férfitől várható volt, kinek műtörténelmi művei közelismerésre találtak; helyébe gróf Nieuvekerke neveztetett, kit legjobb szándéka mellett is a párisi társaság s a sportvilág jobban ismert, mint a tudomány és művészet, ki azonban a társaság és sportvilág emberei közül minden esetre legjobban illett ez állomásra. A gróf természetesen a képtárban nem látott egyebet, mint festményeket, melyeknek nagy része eredetileg is fejedelmi termék diszitására készült s jelenleg is arra felhasználható, e szerint szívesen kölcsönzött képeket a nemzeti képtárból a császár, sőt a ministeri salonok decoratiójára. Napoleon egyébiránt jól érezte a muzeumok fontosságát s a művészet pártolásának szükségességét, s uralkodása nem nélkülözte e részben a fényt; ő építtette ki a Louvret s összekötötte a Tuileriákkal, úgy hogy e két palota együtt a világnak csaknem legnagyobb épületét alkotta,¹ s az itt nyert helyiségeket betöltötte gyűjte-

¹ A legnagyobb palota a Vatican, tizenegyezer szobáival, kertjeivel együtt oly területet foglalván el, mint a régi Turin.

ményekkel, szobrokkal, képekkel, s kisebb műkincsekkel, megvette a híres Campana muzeumot, Rómában gyarapította a Louvre műemlékeit s megalapította a történelemelőtti régiségek számára a st.-germain muzeumot.

Sedan után ismét Charles Blanc lett igazgató, de Mac Mahon újra kitette a Louvreból, s marquis de Cheneviéret, a műértő buzgó katolikust nevezte helyébe, ki azt találja, hogy az összeg, mely a képtár gyarapítására meg szokott szavaztatni, sokkal czélszerűbben fordítható azon templomok helyreállítására melyek a háború és commune által szenvedtek.

Németország, a Skandináv országok s Oroszország fővárosi gyűjteményei mind nem nemzetiek, de császáriak és királyiak, ugyanazért gyarapodások nem folytonos, mert mindig megakad, ha a fejedelem nem műértő s nem műkedvelő, az országgyűlések pedig ritkán követik az angol parlament példáját. Az egyetemeknél azonban lassan-lassan kevés költséggel gipszöntvénygyűjtemények keletkeztek, melyek mind a művészetre, mind a tudományra mindennap nagyobb befolyást nyernek. Az első gipszöntvény gyűjteményt Mengs, a festész, alakította, Winckelmann ismert barátja, s azt a spanyol udvarnak adta el. Egy második tökéletesebb példányt, melyben az akkor ismert legjobb régi szobrok és mellszobrok képviselve voltak, megszerezte a drezdai udvar; de a kor nem érezte még elegendően a régi műtörténelem fontosságát, a gipszöntvények nem találtattak elég becseseknek, hogy valami királyi palota díszére válhassanak, a gyűjtemény napjainkig egy lomtárban felejtve penészedett. Ellenben Bonnban, hol Ottfried Müller s különösen Welker egyetemi tanárok meghonosíták az archeolo-

giát, összegyűjtettek a műtörténelemre nézve nevezetesebb emlékek gipszöntvényei, más egyetemek utánózták a példát, s midőn a kristálypalota 1852-ben fölépült Sydenhamban, London mellett, a gipszöntvények lettek a nagy terem legfőbb diszei, még pedig nemcsak a régi szobrokéi, hanem a középkoriakéi is, az angolok, francziák, németek, olaszok, melyek nagy része ez alkalommal formáltatott le legelőször. Ez nem volt ugyan az első alkalom, hogy nagyobb gipszöntvény-gyűjtemény állíttatott fel Angolországban, a műakadémia már régebben birt egygyel; később, midőn az angol parlament megvette Lord Elgintől az athenei műemlékeket, melyek sorában a Parthenon párkányzatának két oldala csak fészöntvényben jelent meg, IV. György ezeket mind leformáltatta s a szövetséges udvaroknak ajándékban megküldte, melyek mind nem tudták megbecsülni az ajándékot, s odaadták a műakadémiáknak, csak a pápa viszonzta e szíveséget azzal, hogy a Vatican leghiresebb szobrainak gipszöntvényeit a királynak megküldte, ki épen akkor Irlandot látogatván meg, azokat emlékül Cork városának adta, hol azóta több irlandi művész adta magát a szobrászatra, a mint jelenleg is az angol szobrászok nagy része ir születésü.

A kristálypalotában kiállított nagy gipszöntvény-gyűjtemény általános feltűnést okozott, s megnyitotta az ily másolatoknak a muzeumok kapuit. Berliné a dicsőség, hogy e részben a leggazdagabb gyűjteményt szerezte, sőt számára azon gyönyörű palotát is építtette, melynek lépcsőcsarnokát Kaulbach dicsőítette frescóival. De a berlini gipszmuzeum is még roppant hézagokat mutat különösen a renaissance korából; hiába keressük itt a velencei s felső olasz iskola remekeit

a Lombardik és Leopardik domborműveit, a Certosa diszeit, Gaston de Foix siremlékét, Orcagna, Donatello, Luca della Robbia, Rosellino, Mino, a Majanók vagy Verrochio munkáinak öntvényeit, sőt Michel Angelo szobrainak több mint fele még mindig hiányzik, pedig az ily gyűjtemény költsége nem oly tetemes, hogy bármely kormány el ne viselhetné, így például a Hestia Giustiniani, melynek márvány eredetije most 18,000 talléron áruba bocsáttatott, 180 tallérért megszerezhető leöntvényben, azt lehetne tehát hinni, hogy a fővárosi muzeumok mindenütt sietni fognak a művészet remekeinek minél tökéletesebb sorát a közönségnek gipszöntvényekben bemutatni, de úgy látszik, nem tudnak még megmenekedni azon felfogástól, hogy az emlékek a diszpaloták diszitményei s hogy a nemtelen anyag ellentétben áll a márványoszlopzatokkal s frescofalakkal; az aristocratia s a dilettansok nem tudnak megbarátkozni a gipszöntvényekkel. A South Kensington muzeum gyűjteménye a renaissance korából eddig a legteljesebb; igazgatósága sok éveken keresztül formáltatta az olasz műemlékeket, mind addig, míg 1865-ben az olasz kormány eltiltotta a formálást azon ürügy alatt, hogy ez által a eredeti megsérülhetne, s így a lehetőség, hogy minden nagyobb város kevés költséggel felállíthatná falai közt a keresztyén szobrászat hasonmásainak teljes sorát, egyelőre megszűnt, halljuk azonban, hogy jelenleg a porosz kormány engedelmet kért az olasztól a műemlékek leformálására, s reméljük, hogy e kérése nem fog visszautasíttatni.

Ismeretes, hogy a photographia újabb időben oly roppant kifejlést nyert, miszerint most az eredeti olajfestményeket is hiven le lehet fényképeztetni, minden javítás (retouche) nélkül, mely a festmény jellemét

megváltoztatja. Braun Adolf kiadta a Vatican frescóit, s a legnevezetesebb kézrajzgyűjteményeket, melyek a nagy közönség előtt el voltak zárva, s kevés műbarát által ismertettek; a drezdai, madridi, bécsi képtárak kincsei vállalkozó műárúsok dicséretes buzgósága által közétették; egy nemzetközi társaság adja ki Páris, Frankfurt, London, Pétervár válogatott festményeit, Raphael csaknem minden munkáinak fényképe már is megszerezhető, de eddigelé nem találkozott se kormány, se könyvtár, se muzeum, mely a festmények fényképeit teljességökben kiállítaná. A bécsi császári könyvtár gyűjti ugyan ezeket, eddigelé azonban nem rendelkezik oly helyiséggel, hol e kincsekhez a közönség is hozzáférhetne, holott csak ily gyűjtemény képes felvilágosítást adni a festmények eredetiségéről, valódi becséről, jelenlegi állapotáról, a régi ritkább művészek művészeti kifejléséről s munkásságok különböző phasisairól, pedig ily gyűjtemények nélkül a műtörténelem tanulmányozása mindig hézagos marad. Grimm Hermann, a berlini tanár, kezdte meg az igazgatást ily gyűjtemények alapítására, de ékes szavai nem találtak eddig visszhangra, remélhető azonban, hogy nem sokára az ily fényképgyűjtemények, melyek összes költsége nem haladja meg az 5000 forintot, nem fognak hiányozni semmi egyetemnél s nagyobb rajztanodánál, s aligha a South Kensingtoni múzeum nem lesz e részben is ismét az első, mert az angolok legjobban átlátták, hogy a photographia a leghatályosabb eszköz a művészet népszerűsítésére s az izlés nemesítésére. A British Museum igazgatósága már is fényképeztetési nevezetesebb műkincseit, tekintettel egy részről a tudományra, más részről a tanintézetekre. A különböző egyiptomi dynastiák emlékei: szobrok, stélák és hie-

roglyph-szövegek, a Sardanapal palotájában talált ékirati agyagkönyvtár maradványai s ezekkel a ninivei királyok lakjainak domborművei, a lyciai s parthenoni emlékek már most is kitűnő fényképekben olcsó áron szerezhetők meg, s az angol középtanodákban a tanárok felolvasásainak magyarázataul el is terjedtek.

A nemzetközi nagy ipartárlatok Londonban, Párisban és Bécsben, melyek szintén Albert herczeg kezdeményezéséből keletkeztek, tudvalevőleg hatalmas befolyással voltak az izlés tisztítására s a műiparnak nemesebb irányban való kifejlesztésére, s felköltötték a vágyat oly muzeumot állítani fel, melyekben a műipar, vagyis, a mint Párisban elnevezték: a munka történelmét századról századra időnkig tanulmányozni lehessen. A kormányok átlátták, hogy ily gyűjtemények közgazdasági tekintetben csak úgy mint közművelődéseiben a legnagyobb figyelmet érdemlik, s így alakultak most mindenütt iparmúzeumok. Az iparosok ritkán fogják fel ezeknek czélját, sokan középkori észjárással azt hiszik, hogy egy úgy nevezett remekmunka, melynek főérdeme a mechanikai nehézségek legyőzése, s a türelemmunkák, melyeken az ember éveken át fáradozik, fő helyet igényelhetnek az iparmúzeumokban, még ha alakjukban a czélszerűség, műizlés és szépség hiányzik is, pedig tudhatnák, hogy az ily tárgyakat, minők Chinában még sokkal mestersegebben készülnek mint nálunk, csak a műveletlen osztályok szokták bámulni, s hogy ezeknek az iparra semmi hatásuk nincs. Mások ismét gépmintákat keresnek az iparmúzeumokban, munka-megtakarító szerszámokat, a legújabb találmányok raktárát s ismertetését. Senki sem tagadhatja az ily gyűjtemények nagy hasznát, minő például az, mely Washingtonban a Patent Offi-

ceban halmoztatott össze, csakhogy az nem iparmúzeum. Az újabb időben keletkezett iparmúzeumok mind a South Kensingtoni mintájára alakultak, közhaszonra nézve legelső a continentalisok közt a bécsi Oesterreichische Muzeum für Industrie und Kunst, mely gyűjteményei, felolvasásai, kiadásai, kézikönyvei s a hozzákapcsolt ipar-rajztanoda által az osztrák ipar nemesítésére s kiterjedésére oly jótékonyan hatott.

Nemzeti muzeum, mely kizárólag nemzeti jellegű volna, alig van több, mint a Germanisches Muzeum Nürnbergben, a bajor Münchenben, a Römisch-germanisches Mainzban s a két muzeum Koppenhágában és Stockholmban, azonban itt is lassan-lassan belépődznak az idegen elemek, hol becses hagyományok által, hol felvilágosítás és összehasonlítás céljából, s minél régebben állnak fel a muzeumok, annál inkább öltének általános jellemet. A párisi gyűjtemények, melyek most harmadszor a „nemzeti“ czímet viselik, miután időközben hol királyiaknak, hol császáriaknak czímezettek, tudvalevőleg cosmopolitikus irányban terjednek ki a culturtörténelem minden időszakára.

A mi provincialis muzeumokat illeti, azok majd mind nélkülözik a rendszert s nagyobbára a vak esetnek szüleményei. Valamely műkedvelő hazafi meghal s gyűjteményét, melyet egyéni izlése szerint alakított, szülővárosának hagyja, mely közönségesen csak nagy nehezen tud ennek helyet és szekrényeket szerezni, míg találkozik ismét valamely lelkes polgár, ki képes a közönség érdekét a muzeum ügyében felköltetni s gyarapodását egy időre biztosítani. Ez a provincialis muzeumok története legtöbb esetben, gyarapodások csak akkor tekinthetők biztosítottak, ha valamely egyetemhez kapcsoltatnak vagy a provincialis administratio oltalma

alá kerülnek, feladatok a helybeli régiségek gyűjtése és megóvása. Franciaországban a kormány ezek közt osztja fel a Louvre feleslegét.

Ha most áttérünk a Magyar Nemzeti Múzeumra s a hazánkban jelenleg eredő vidéki múzeumokra, megelégedéssel tapasztalhatjuk, hogy az eddig elért eredmények a legszebb reményekre jogosítanak fel, sok történt az utolsó években, de többnek kell megtörténnie, ha akarjuk, hogy a múzeum céljának megfelelően s mint közművelődési intézet nemzeti életünkre befolyással legyen.

A múzeum 1870-ig kizárólag az anyaggyűjtés stadiumában állt, de csekély dotatiója mellett a gyűjtés sem folytattathatott rendszeresen, s a gyűjtemények szaporodását nagyobbrészt csak hazafi adományoknak köszönheté, a meglevő múzeumi tárgyak alig helyeztethettek el illően, kevés terem volt szekrényekkel ellátva, melyek szintén honfiak és hazafias érzelmű intézetek ajándékából készültek. Öt év óta azonban a kormány s országgyűlés tekintettel vannak az oly népszerű s oly sokat látogatott közművelődési intézet érdekeire, s viszonyainkhoz képest gondoskodtak szükségéről úgy, hogy a könyvtárnál, melynek csaknem fele része nem volt felállítva, jelenleg a lajstromozásnak és rendezésnek befejezése kevés hónapok múlva várható, az okirattár több irányban tetemesen szaporodott, s a költség nem hiányzott minden osztálynál külön szakkönyvtár felállítására, mi által az örök képesek a tudomány színvonalán maradni. A régiségtár bútorozása csaknem teljes, az állattaré jövő évben, az ásványtáré két év alatt elkészül; egy gipszöntvényi csarnok s egy népismei gyűjtemény bővítik az előbbi kincseket, a római feliratok elhelyeztettek, a középkori hazai emlékek szaporodnak, a képtár célszerűbben állitta-

tott fel, a hazai szobrászok művei egy külön folyosóban pontosították össze, s minden évben körülbelül 30,000 forint fordított a könyvtár s gyűjtemények gyarapítására. A lajstromozás a könyvtárban s régiségtárban, a meghatározás az állattárban, s a rendezés és felállítás az ásványtárban még egy ideig el fogják foglalni az örök és segédek szorgalmát, de a pusztán mechanikai munka már mindenütt vége felé jár s az idő közeledik, hol a tudományos munkálkodás nagyobb mérvben folytathatik. Szükséges, hogy minden osztálynál adassék ki egy tudományos catalogus (catalogue raisonné), hogy a nevezetesebb tárgyakról készüljenek monographiák, hogy fölolvasások tegyék közhasznúakká a gyűjteményeket. A könyvtárnál gondoskodni kell a bekötésről, más részről egy csarnokról, melyben a legnevezetesebb kéziratok, nyomdai zsegek, különösen a magyarok kiállittassanak; a régiségtárnál most, hol a római feliratok már fényesen közzététettek, a történelemelőtti emlékek közül azok, melyek más országokéitól eltérnek, kiadandók, és különös figyelem fordítandó azon emlékekre, amelyek a népvándorlás idejéből hazánkban találtattak, annál inkább, minthogy e korbeli emlékek eddig az archaeologok által rendszeresen alig tárgyaltattak. A magyar zománcz történelme még mindig vár felderítőjére, a magyar műemlékek, melyek templomokban, középületekben s kastélyokban lappangnak s elhanyagoltatnak, gipszöntvényekben s fényképekben lemásolandók s a muzeumban központosítandók, az állattárban az anyag már készen áll a magyar fauna megírására, az ásványtárban hiányoznak még az őslények egész sorozatának lenyomatai, melyek a British Muzeumból könnyen megszerezhetők. A képtár újra rendezendő, úgy hogy a régi képek az

az országos Eszterházy-képtárba tétessenek át, s az újkoriak onnét a muzeumba szálltassanak, a kézrajzok s rézmetszetek a közönség értelmébe hozandók s egy photographai képgyűjtemény alakítandó, nem is említve azon nevezetes szerepet, mely az iparmuzeumnak s rajztanodának az izlés nemesítésére fel van tartva. Szóval szükséges, hogy azon gyűjtemények, melyek most a muzeum épületében fel vannak halmozva, ne maradjanak holt kincsül, hanem úgy, mint az arany s ezüst rudak, melyek a bank pinczéiben letéve mégis a pénzforgalom alapjául szolgálnak, ez is leírások, másolások, felolvasások és kiadások által új életre ébresztessék s termékenynyvé tétessék. Ez a legközelebbi évek feladata.

A vidéki muzeumokat illetőleg felhozatik ugyan, hogy általok az erők elforgácsoltatnak s a hazai régiségek s műemlékek, melyek közt nem egy lehet országos érdekű, elvonatnak a központtól s a tudományos világ ismeretétől, de mind ez ellensúlyoztatik azon érdekeltség által, melyet a vidéki muzeumok körükben felköltenek, mi által száz meg száz emlék, mely különben nyomtalanul elvész, megőriztetik a tudomány számára. A vidéki muzeumok feladata felkutatni a vidék emlékeit s nevezetességeit, azokat az enyészettől megővni, s összeköttetésben maradni a központi nemzeti muzeummal, hol évi jelentéseik nyomán az ország minden részeiben lévő gyűjtemények lajstroma elkészülhet. A rendelkezésre álló szellemi s anyagi erők elegendően megfelelnek ily feladatnak, célunk tehát nem áll kimérhetetlen távolságban s ha az ország ezentúl sem tagadja meg az intézetnek eddigi pártfogását, nincs ok kételkedni azon, hogy a muzeum már a legközelebbi években az ország méltóságának s a tudomány igényeinek minden tekintetben meg fog felelni.

Petőfi és a kritika a negyvenes években¹.

Az irodalom-történetből tanulhatjuk, hogy vannak ugyan írók, kik pályájuk kezdetétől fogva végéig, a közönség elismerését kinyerték; hogy azonban az uttörő, teremtmény lángész kezdetben majd mindig akadályokba ütközik s csak lassan számíthat a hírkoszorúra, mely sokszor csak emlékét koronázza. Igaz, hogy születnek a sorsnak oly kedvencei, kiknek a diadal jelvényei már a küzdelem kezdetén jutnak osztályrészül, kik, mint Byron említi, egy szép reggel arra ébrednek fel, hogy híres, nagy emberekké váltak, — nagyban azonban a hír csak hosszú küzdelem, nagy szenvedés és fáradhatatlan munka árán szerezhető meg. Petőfi e tekintetben nem volt szerencsésebb küzdőtársainál. A kritika soká nem méltatá figyelemre, mélyen hallgatott. Később élesen kelt ki ellene, csak gyengéit látta, fényoldalának szemet hunyt. Költményeinek népszerűsége jóformán a költő életének csak utolsó szakában növekedett rögtön, mint az aloe virág, mely egy éjjel bokor magasságra felszökell s kifejlík. A költő egyénisége hatott erre nagy részben; halála után, hazánk legsötétebb korában, Petőfi emléke lett a hazának egyik vígasztalója. A költő sok-

¹ A Petőfi-Társaság Lapja, 1877.

szor élesen panaszkodik a kritika ellen s így érde-
mes lesz némileg vizsgálni, mi volt annak oka, hogy
nálunk, hol még a legkisebb talentum is oly szívesen
ismertetik el és magasztaltatik becsén túl, épen a
lángész ismertetett félre s hallgattatott csaknem agyon
az irodalom magasabb köreiben.

E század kezdetétől fogva alig van élénkebb érzet
és forróbb vágy a nemzet kebelében, mint az, hogy
nem akarunk cultura tekintetében a nyugati népek
mögött maradni. Mi egyenjoguaknak tartjuk magun-
kat bármely európai nemzettel, s ha elismerjük is a
cultur nemzetek régibb kifejlődését, az olaszét, a
franciáét, a németét és az angolét, mégis azt kíván-
juk, azt követeljük, hogy bennünket csak oly művelt
embereknek tartsanak, mint akár az olaszt, akár a
franciát, akár az angolt. De a műveltség csak az
irodalomban találja kifejezését, miért is hazánkfiak
azon voltak, hogy irodalmunk minél símásban és
szebben fejlődjék ki. A talentum itt is, igen termé-
szetesen, külföldi előképet utánzott, s így a fordítás
és utánzás jellemzik irodalmunk föléledésének első
stadiumait. Azonban a fordítás és utánzás csak a
nemzetnek iskolázott, magasabb köreit érdekelhette.
Ezek pedig az eredetieket is ismerték, mert iskolázá-
sunk és nevelésünk latin, német, részben francia
volt — nem magyar. Hiányzott még a nemzeti közép-
osztálynak, különösen pedig a nőknek magyar neve-
lése. A nép nem ismerte Kazinczyt, Virágot, Czuczort,
de Gvadányi és Csokonai hatottak rá. Ezeket pedig
a kritika nem szerette éppen azért, mert hangjuk
sokszor aljas volt, midőn népies akart maradni; nem-
zeti érzékenységünk pedig leginkább azon háborodott
fel, ha a németek bennünket durvasággal s barbárság-

gal vádoltak. Ezen vád alól akart leginkább kitisztulni a magyar irodalom, s a kritika, mely az irodalom őre, mindenütt irgalmatlanul üldözte azt, ki aljas kifejezésekben kereste a népies jellemet.

Latin nevelésünk folytán a classicus mértéket használtuk kezdetben; Berzsenyi alkaikus formában adott kifejezést hazafi kesergéseinek, Fazekas még „Ludas Matyi“ történetét is hexameterekben írta a nép számára. Úgy látszott, hogy ezen forma, mellyel latin iskoláinkban esztendőkön keresztül folyvást bajlódtunk, csakugyan népszerűvé lesz. Hiszen Vörösmarty lángesze is alkalmazkodott a régi világ metrikus formáihoz. Kisfaludy Sándor költeményei pedig, melyekben kizárólag a rímet vette figyelembe, tekintet nélkül a mértékre, csak ideiglenesen érvényre jutottak. Vörösmarty, Czuczor és Bajza végre elfogadták azon formákat, melyek az angoloknál és németeknél, mint az újkori civilisációnak legjobban megfelelőek, divatosabbakká lettek; a mesterségesebb formák nem tudtak népszerűsége vergődni. Az olasz sonett meghonosítása még Szemere Pál mesterkezének sem sikerült. A kritika különösen pártfogolta a formai szépséget, költészetünk a műköltészet jellemét viselte. Bajza, Toldy és Vörösmarty, kik a legtekintélyesebb itészeti organumot kezelték, nagyon ügyeltek arra, a mi alakilag kifogástalan; a pongyolaságot, az aljas kifejezéseket és szabálytalan rímelést annál inkább üldözték, minél erősebb volt bennük a meggyőződés, hogy nemzeti becsületünk megkívánja irodalmunknak nemesebb, magasztosabb hangulatát, nehogy a németek, szokásuk szerint, bennünket barbaroknak, parasztoknak, betyároknak nevezhessenek s ezt tőlük a francziák és angolok is eltanulják, mert

annyi igaz, hogy az idegenek nemzetünket mindig más mértékkel mérték, mint szomszédainkat.

A lengyel emigráció, mely Párisban és Londonban sok barátira és pártfogóra akadt, megállapította ottan a szlavofil érzületet. A szláv népségeknek minden jó tulajdona és közeledése a nyugati művelődéshez elismerésre talált, a világ nem várt tőlük sokat s azért legkisebb kulturai mozzanataikat is dicsérettel halmozta el. Ellenben a magyarnál csak azt látta, mi őt a régi culturnépektől elválasztja, s hitt azoknak, kik minket a szláv és román nép durva elnyomóinak híreszteltek. A francia, a német irodalomban alig találkoztunk jó indulattal irántunk, az angol volt még legigazságosabb, de neki több dolga van, mint hogy kisebb nemzeteket figyelembe vegyen. Nemzeti büszkeségünk minduntalan töszúrásokkal lett megsértve s mi ezt sokkal nehezebben tűrjük, mint a kardvágást. Ily körülmények közt természetes, hogy minden törekvés arra irányoztatott, miszerint irodalmunk színvonala minél inkább oda emelkedjék, hol különösen a német áll, melyet leginkább ismerünk s mely nevelésünk folytán a középosztályoknál, de különösen a nőknél sokkal ismeretesebb volt, mint a magyar. A kritika célja oda irányult, hogy oly költemények, oly regények es elbeszélések készüljenek, melyek a német lapokban közlött cikkeket pótolhassák és lassan-lassan a német vásári irodalmat a társadalomból kiküszöböljék és helyébe állhassanak.

Ezen igyekezet csakugyan sikerült nagyban. Vörösmarty bátran foglalhatott helyet Tegnér, Öhlenschläger, Miczkievicz, Lenau, Zedlitz és a sváb iskola mellett, kik akkor divatban voltak, Józsika regényei pedig kiállhatták a versenyt az akkori német regény-

irodalommal. Ily körülmények közt lép fel először Petőfi, a magyar népdal metrumában és hangján énekelve dalait, melyekben itt-ott a nép nyersesége is előtűnt, a formára pedig nem sokat ügyelt, s a pongyolaságot nem kerülte.

Ezt a kritika annál kevésbbé tűrte, minél inkább jutott azon meggyőződésre, hogy Petőfi a legtisztább formában is képes költeni, s hogy csak pajkos elbizakodottságában szándékosan teszi az ellenkezőt, megvetve minden eddigi tekintélyt, s nem gondolva, szabályaikkal.

Én ekkor még személyesen nem találkoztam vele; hanem lángeszét csakhamar felismertem s nem egyszer szólottam róla Bajzával, Vörösmartyval, Toldyval, kik buzdítani nem akarták. Toldy komoly természete nem tudott rokonszenvezni azon iránnyal, melynek Németországban legdicsőbb képviselője Heine, s mely azon kis lépést, mely a nagyszerű és nevetséges közt a francia példabeszéd szerint létez, pajkosságból igen sokszor megteszi.

Bajza pedig, az éles eszü, de száraz kritikus mindig attól félt, hogy ha az ítézet Petőfi irányát buzdítja, felburjánzik a költőknek egész serege, kik a pongyolaságban és aljasságban fogják az eredetiséget, keresni és a betyáros irány, melyhez nemzünk egy részének némi hajlama van, fel fog kapni irodalmunkban.

Azonban az ifjabb nemzedék nem osztozott az Athenaeum kiadóinak nézetében, hanem fellelkesedett Petőfi költeményein. Két áramlat volt ekkor észlelhető az olvasó-közönségnél. Az egyik csak a hibát látta Petőfinél, a másik csak a szépséget. Beható bírálata azonban nem jelent meg; gúnyos megjegy-

zések fordultak elő az irodalmi lapokban egyrészről, dicsőítés hangzott másrészről a kávéházakból.

Ily körülmények között szükségesnek láttam a „Magyar Szépirodalmi Szemlé“-ben, melyet Erdélyi János szerkesztése mellett, a Kisfaludy-Társaság adott ki, részletesebben megbírálni Petőfinek eddig írt költeményeit, melyek éppen akkor (1846) jelentek meg Emich Gusztávnál első összes kiadásban. Bírálatom, mely szigorú, de barátságos volt, a mint azt maga Petőfi is beismerte, névtelenül jelent meg és ezért azt Erdélyinek tulajdonították. A Bach-korszakban szó volt erről a lapokban is, Erdélyi akkor világosan kimondotta, hogy ezen bírálat nem tőle ered; szerzőjét azonban, kinek neve ez időben annyira tiltott volt, hogy a magy. tud. akadémia egy nyelvészeti értekezését csak álnév alatt merte kiadni, természetesen elhallgatta. A mai nemzedék előtt talán érdekes lesz megismerkedni azon hanggal s azon nézettel, mely 30 év előtt napirenden volt, és ezért nem fogják rossz néven venni, ha ezen 30 év előtt írt bírálat néhány részét felolvasom.

„Verseinek egy negyede valóságos népdal, tárgyra s alakra nézve hasonló a jobbakhoz azok közül, melyeket Erdélyi kezeiből annyi örömmel vett a magyar közönség; az utánozhatatlan naivság, az alföldi zamat, a népies jellem, mely bennök leng, maradó becsüvé teszi Petőfi népdalait. Ezek már most is élnek a nép szájában, ami a költő népszerűségét jobban alapítja meg, mint a fővárosi kritikának bármily bókja.“

„Bármily épnek s egészségesnek látjuk is Petőfi költői természetét nép- és szerelemdalaiban, mégis ő sem kerülhette ki egészen az úgynevezett világfájda-

lom beteges állapotát, melynek valódi oka nem eléggé világos, mert kedvesének halála még nem fejti meg ezen lelki-állapotot, minthogy azon catastropha előtt szintoly mérges verseket találunk nála, mint utána, melyekben szerző oly komoly képeket vág, mintha a földet reggelire, mint gombócot le akarná nyelni, s a tengert áldomásul kiinni, pedig összes panasza csak az, hogy a kritika méltatlanul bánik vele, s hogy pénze nincs, mit Heine-féle gúnnyal említ többször. De azon ellentét, melyben a költőnek gazdag és kincsekkel telt phantasiája szegény üres zsebéhez áll, Magyarországbán nem ujság, ezt már annyiszor láttuk, hogy ily helyzetet Petőfi sem képes érdekessé tenni; a modor azonban, melyben több ilynemű dala irattak, hol csak azért melegítették fel az olvasó kedélye nemesebb érzelmekre, hogy a dal végén a legmindennapiasabb prózaiság hideg vizével öntessék le, egyáltalán nem javallható; a költészet méltóságával nem férnek össze az ily bajazzóféle elménckedések, a nemesebb érzelmekkel nem szabad pajkos játékot űzni.“

„Ötödfélszáz lyrai költeménnyel lepte meg Petőfi öt év alatt az olvasó közönséget, melyek közül több 4 száznál a legközelebb lefolyt három év szüleménye. Ezen szám bizonyítja a költő képzelődésének termékenységét, ezen ritka tulajdont, melyet íróink legnagyobb részénél sajnosan nélkülözünk, s mely oly fiatal költő jövője iránt a legszebb reményeket ébreszti, ki mint az aczélmetszetű címkép alá microscopi betűkkel vésett datumból világos, csak most élte le 24-ik évét. És ezen termékenység a kritika ellen is hatalmas védelmül szolgál, mert valahányszor az

némely dalok ellen kikelni kénytelen, a költő mindannyiszor avval boszulja meg magát, hogy egy hibás dalt mindig kilenc jobbal hoz helyre. Azonban mégis szerettük volna, ha Petőfi szigorúbb kritikával szerkeszti összes költeményeinek ezen kiadását, s nem hagyja meg köztük azokat, melyek a műbírálatot ki nem állják. De a költő termékenysége nemcsak a számban nyilatkozik, hanem a változatosságban is, mert a kör, melyben képzelődése működik, elég tág: az alaphang ugyan, mint magyar fiatal költőhöz illik hazafiság, bor s főleg szerelem, boldogságában, habozásában s keservében, ezeken felül azonban meleg és élénk természetérzelmet, gyöngéd családi szeretetet, csipős gúnyt, mellyel a kor nevetségességeit ostromozza, s bölcselkedési kísérleteket, habár kifejetlen világszemlélet mellett, találunk ezen költeményekben, melyekben egy vándor életnek tarka benyomásai érdekes egyéniségre mintegy tükörben mutatkoznak, oly tisztán, hogy ezen egyéniség hibái sem palástoltatnak el; s itt nem értjük ám azon könnyelműséget, melyet szerző oly őszintén bevall, hanem azon beteges hiúságot és türelmetlenséget, mely mindig haragra lobban fel, ha valaki az új Amphion félistenségét tüstént elismerni vonakodik. Ezen hibát azonban sok jeles statuférfi osztja Petőfivel, sőt valljuk meg, ez mindnyájunknak nagyobb kisebb mértékben nemzeti hibája. Mennyire szoktunk mi felindulni, ha bármily külföldi lap zúglevelezője hazánkat lehordja, s akad azután, ki ezen megtámadások ellen kikél, az mindjárt nagy ember előttünk, s népszerűsége állandó, mert nemzeti hiúságunkon alapul. Más országokban, hol az irodalmi s politikai élet nem oly kifejetlen és ifjonti, mint minálunk, ilyesmi szintűgy a lehetetlenségek közé

tartozik, mint oly beteges érzékenységgű írói viszke-
teg, mely egy hirlapi cikk ellen könyveket írni képes.
Azonban térjünk vissza Petőfi költeményeihez.“

„Petőfi mûzsája, így írtam 1846-ban, nem Anacreon
és Sappho szabályos szépséggű Eratója, nem Pindar
nagyszerű polyhymniája, nem azon élénk, takaros,
csintalan lény, mely Beranger dalaiban, hol mint
istennő, hol mint grisette szól hozzánk, nem a ké-
szemű, halványarczu, mély kedélyű, lantos német
leány, mely Geöthe és Uhland költeményeivel oly
bűvös viszhangot ébreszt kebleinkben, hogy ezek még
soká utánrezegnek, mikor e lant már régen elnémult,
nem is az olaszok tündére, mely bűvös pálcájával
az álmok csillogó országába varázsol bennünket. Petőfi
mûzsája a magyar köznép regéiben élő királyleány,
mely mindamellett, hogy haja arany, könnyűje gyöngy
s mosolya rózsabimbó: mégis mezitláb megyen le a
patakra, hogy kedvesének ruháját mossa, s piros
csizmát ölt vasárnap, midőn templomba készül; egyéb-
iránt hétköznap reggeltől napestig mindig dalol. Danol
pedig jó- és rossz kedvében, danol munkánál és tivor-
nyánál, danol ha szeret; danol ha haragszik; mert
Petőfi mûzsája haragos és daczos, egy kis lány ám,
mely tudja azt, hogy ő szép, s hogy danolásának az
egész vidék örül. Hogy ne haragudnék meg azután,
ha valaki odaáll és figyelmezteti arra, hogy némely
dala gyöngébb, hogy némelyikből kirí egy-egy hamis
vagy durvább hang. Pedig a jámbor figyelmeztető, ki
gáncsot keres, nem ellensége ám a szép leánynak,
hanem barátja, ki őt még hangzatosabbnak, meg izle-
tesebb öltözetűnek szeretné látni. Ily baráti figyel-
meztetésnek, és nem valami ellenséges zsémbelődés-
nek vegye Petőfi bírálatunkat is, mely mûzsájánál

épen nem szükségtelen, mert a bájos királyleány elhagyta apja királyságát, bejárta vándorolva nagy Magyarországot, sőt végtére meg is telepedett Pesten, s midőn tapasztalta, hogy dalai több figyelmet gerjesztenek Momusnál, mint Plutusnál, a kincsek istenénél, még a világfájdalom divatos betegsége is reá ragadt, melyből ép természeténél fogva csakugyan kigyógyult már, de „a gondolat betegeskedő halvány színe letörülte a falusi királylány arcáról az elhatározás biborát“, mert ime német módjára philosophálásnak indult s vizsgálja a mindenségnek végcéljait, az örökkévalóság titkait, a hír s dicsőség mibenlétét, de néha-néha felébred benne ismét a falusi természet, s phantáziája a mély kérdésekre oly felületes sületlenséggel felel, hogy alig tudjuk, tréfa-e ez vagy komoly beszéd, s a gúnynak van-e több része ezekben vagy a dagálnak. Utolsó dalaiban pedig ismét más német ábránd szállja meg: világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, kiknek a hazáról s nemzetségről tiszta fogalmuk nincsen. Az összes emberiségért csak egy isten vérezhetett el, míg az embernek legdicsőbb osztályrésze nem terjedhet tovább, mint a meddig hazájának s az emberiségnek hazájához kötött érdekei terjednek.“

Igy irtak Petőfiről harminc év előtt. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ez időben Petőfinek költeményei közül alig fele volt megírva s hogy ő a nagy reményeknek, melyek nevéhez voltak kötve, nemcsak megfelelt, hanem azokat nagyban túlhaladta. Ekkor nemzetének csak egy töredéke ismerte el lángeszét. Ezóta hírneve az egész világon elterjedt s neve a világirodalom birtoka lett. E részben azonban — valljuk be — legnagyobb érdem Petőfi régi barátjáé

Kertbenié, kivel a kritika szintén rosszul bánt s ki élete egyik főfeladataúl tűzte ki, hogy Petőfit külföldön meghonosítsa. Örömmel látom őt körünkben, mely érdemeit tudja méltányolni.

A közvetlenség, mely a lángész tulajdona soha sem marad hatás nélkül a nagy közönségre, ezt a talentum nem éri utol, de épen ezért a lángész egészséges iskolát alapítani nem képes, mert utánzása mindig modorra válik. Dante nem talált utódot, Homeréi csak a tudóst érdeklik, Michel Angelo iskolája megrontotta a művészetet. Ne felejtse tehát el a fiatalabb nemzedék, hogy Petőfi költeményeit elismerni, megszeretni bámulni lehet, de a ki utánozni akarja azokat, az előre lemondott a sikerről.

A „Fővárosi Lapok“ szerkesztőségéhez.¹

Gyulai Pál barátom bepanaszolt a közönségnél egy nagy bűnömért s én ünnepélyesen verem a mellemet s bevallom: én bűnöm, én legnagyobb bűnöm! mert csakugyan igaza van, elfelejtettem, hogy gróf Dessewffy Aurél az akademia tagja volt. Igaz, hogy arczképe is ott függ az elnöki szobában, de hiszen épen ez vitt engemet kísértetbe. Tudtam, hogy nem az akademia rendelte meg az arczképet, hanem öcsce: Emil, s azt hittem, hogy az akademikus arczképe a „képes terembe“ való, nem pedig számüzetésbe, az elnöki szobába. Nem jutott eszembe, hogy a „képes terem“ dicsősége csak az akademia törzskarát, a rendes és tiszteleti tagokat illeti s hogy ily megtiszteltetést nem igényelhet a levelező tagok közlegénysége. Az is igaz, hogy Kossuthot és Petőfit ajánlhattam volna tagoknak az akademiába, csakhogy 1838-ban, midőn engemet megválasztottak, Kossuth fogva volt, midőn pedig a „Pesti Hirlap“ megindult, melynek nem volt ugyan oly ólomsúlya, mint a Kemény Zsigmond „Pesti Napló“-jának, de annál nagyobb gyújtó ereje, hiszen még Széchenyi is Kossuthot egyenrangú ellenének ismerte el, akkor

¹ Fővárosi Lapok, 1880. évf. 298. szám.

nevetséges lett volna a nagy népvezért a szavazatot nélkülöző levelezők közé megválasztani, vagy annak kitenni, hogy meg se válaszsák; tiszteleti tagnak pedig hiába ajánltam volna őt, ki nem volt sem felsőházi tag, sem valóságos belső titkos tanácsos, mert csak ezek kiváltsága, hogy ne szolgáljanak *von pique auf*, hanem egyszerre az akademia törzskarába választassanak be. Mind Kossuth, mind Petőfi önérzete tiltakozott az akademia választása ellen.

Nehogy azonban Gyulai Pál barátom haragudjék rám, inkább elhiszem szavára minden akademikus nagyságát, kitünőségét és lángeszét, s kijelentem, ha úgy akarja, hogy nincs köztök s nem is volt soha senki, kire a mediokritást rá lehetett volna fogni.

Budapest, dec. 28-dikán.

Pulszky Ferencz.

A magyar történelem korszakai.¹

A múltnak emlékezete éled fel bennem, midőn szerencsém van a történelmi társulat ez évi ülését itt Eperjesen megnyitni. Itt születtem, itt nyertem nevelésemet, itt kezdtem meg politikai életemet, de a sors úgy hozta magával, hogy harminczöt év óta csak egyszer, rövid időre jöhettem vissza ide, hol első ifjúságomat töltöttem. Azok, akik vezérletének oly sokkal tartozom, már régen elporlottak, kortársaim közül is keveset látok körünkben, egy új nemzedékkel találkozom, de Sáros-vármegye régi szívélyessége félreismerhetetlen az új nemzedékben is. — Nem ok nélkül választotta a történelmi társulat a felföldnek ezen részét vándorgyűléseinek színhelyévé, mert minden történetbúvár tudja, hogy ez hazánk sok régi családjának fészke, hol az utódok kegyelete feltartotta levéltáraikban elődjeik emlékét, s hol a történelmi társulatlak ismét új kútforrások nyílnak meg hazai történelmünk felelevenítésére.

A történelmi társulat azon időben alakult, midőn az ősiség eltörlése következtében a régi levéltárak

¹ *Pulszky Ferencz* elnöki megnyitó előadása a magyar Történelmi Társulatlak Eperjesen, 1881. augusztus 22-én tartott vidéki nagygyűlésén. — Századok, 1881.

befolyása a magánbirtokviszonyokra megszűnt s ezáltal a félelem is elenyészett, hogy megnyitások veszedelemmel járhatna birtokosaikra nézve, de másrészről megszűnt azon anyagi érdek is, mely a családokat levéltáraikhoz kötötte. Előre látható volt tehát, hogy sok régi okmány, melyet eddig az önzés őrzött meg, elvesztve minden lehető anyagi becsét, el fog kallódni, sőt hogy sok levéltár veszendőbe megyen, ha a birtok más kezekbe jut. A történelmi társulat felhasználta ezen időpontot s vándorgyűléseiben bejárta az egész országot, kutatta a magánlevéltárakat, melyek most már nem zárattak el a vizsgálók szemei elől s gyűjtötte az anyagot, mely arra fog szolgálni, hogy hazánk történelme valahára oly módon irassék meg, mely a nemzet múltjához és jelen művelődési fokához méltó s kiállja a versenyt más nemzetek s országok történelmi irodalmával.

A jelen tudományosság nem elégszik meg többé a történetek száraz elbeszélésével, pusztá krónikával, hanem kívánja ismerni a nemzet belső viszonyait, házi életét, kulturális fejlődését a legrégibb időktől, és az ország földrajzi és klimatikus viszonyainak befolyását a lakókra, melyek ezeknek jellemére hatottak; de emellett megkívánja az éles kritika bírálatát, a bölcsészeti felfogást s azon pontosságot, mely nem engedi, hogy az írónak képzelődése gyenge adatok nyomán oly képet állítson előnkbe, mely a valóságnak egyáltalában meg nem felel.

Hazánk jövő történetírója nem fogja kezdeni munkáját a magyarok bejövételével. Az ország régi lakói s civilisatiója befolyással voltak a későbbi nemzedékekre is, az elenyészett népek nem tűntek el nyom nélkül s nem is állithatjuk, hogy vérök, physikai érte-

lemben is, nem keringene némi részben még a mostani nemzedékben is. Nemzetségünk, melyhez oly hiven ragaszkodunk, nem faji, hanem ezredes befolyásoknak és történelemnek eredménye, kötelességünk tehát az élő terebélyes fának gyökereit az utolsó szálakig a föld alatt felkeresni, a kőkori civilizatio kezdeteitől fogva kutatni, mennyiben különbözött akkor is az itteni lakók őskori durvasága a szomszéd országok lakóiétól; miként következett erre a rézkor és bronzkor, s nem fogja kihagyni munkájából a kelták hosszú, sok századokig tartó uralmát, melyet a római s görög írók csak itt-ott emlitenek meg, de kiknek emléke azon sirokból ismét napfényre kerül, melyeket időnként hazánkban hol a földmivelő felszánt, hol a tudományos kutató felás. A rómaiak uralma több emléket hagyott maga után, itt már megnyílnak az irott külforrások is, de ezek is kiszáradnak a népvándorlás idejében, mely legnagyobb részt hazánkon ment keresztül.

A Duna medenczéje volt mindig legrégibb idők óta az Európába bevándorló népek országútja.

De azon számos nemzetek közül, melyek a magyarok bejövetele előtt hazánkban, rövidebb-hosszabb időre megtelepedtek, maradóbb befolyása, mely figyelmünket különösen leköti, csak négynek volt, a keltáknak, a rómaiaknak, az avaroknak és a szlávoknak. Csak ezek lakták hosszabb ideig, századokig az országot.

A régi írókból tudjuk, hogy Nagy Sándor utódainak idejében kelta rajok, a galaták özönlöttek el a Duna partjairól a görög tartományokat Európában és Ázsiában; tudjuk, hogy már Nagy Sándor idejében is kelta törzsek lakták a Duna vidékét; oly sirkő-

veinken pedig, melyek már a római uralom idejéből valók, még mindig megmaradt örökítve sok kelta név. Így tehát a keltáknak tartózkodása hazánkban három századon keresztül teljesen be van bizonyítva; a kelta sirleletek azonban, melyek minden tekintetben hasonlítanak azokhoz, melyeket Franciaországban, Schweitzban és Angolországban találunk, még sokkal régibb időkre vezetnek vissza, sőt valószínűvé teszik, hogy a kelta nép az, mely a bronz művelődést hozta be hazánkba. Emléköket csak néhány Dunántúli városnak neve, pénzeik és a sirleletek tartották föl, mert a régi római s görög írók igen keveset gondoltak a szomszéd barbár népekkel s feljegyzéseikben annyira felületesek, hogy nehéz azon különböző törzseknek nemzetiségét meghatározni, melyekről említést tesznek. Így például még egyáltalában nincs meghatározva a római írókban említett pannonok nemzetisége s nincs bebizonyítva, vajjon azon különbség, mely szerintők a pannonok és kelták nyelve közt fennállt, nem dialectusi különbség volt-e, s vajjon a pannonok nem tartoztak-e a sok törzsekre és dialectusra oszlott nagy kelta népfajhoz. Hogy csak egyet említsek: a pannonok nagy hadvezérét, ki a római foglalásnak hét évig hősiiesen ellenállt, Bathónak nevezik a római írók, s ugyanezen nevet találjuk egy régi sirkövön azon megjegyzéssel, hogy aravisk, az araviszek pedig kelták, kik még a római foglalás első idejében pénzt is vertek.

A rómaiak uralma négy századig tartott a Dunántúli részekben, melyek még mindig Magyarországnak leggazdagabb s legműveltebb vidékei. A világ urai mindenütt különös hatással voltak a különböző nép-

ségek egybeolvasztására; a római nyelv lett mindenütt az uralkodó, nemcsak mint a közigazgatásnak és a törvénykezésnek, hanem mint a seregnek is nyelve, melynek kiszolgált tagjai a római polgárság jogát nyerték el s a tartományban telepedtek meg. Ismeretes különben a rómaiak civilisátori szerepe, utakat készítettek mindenütt, castrumaikból városok s gyarmatok alakultak, fürdőket s amphitheatrumokat építettek ezekben, s templomokat isteneiknek, a határon pedig folytonos erősítések biztosították a provinciát a barbárok betörései ellen; szóval a rómaiak nevelték azon nemzeteket, melyeket meghódítottak. Azon vidéken, melyre a rómaiak hatalma kiterjedt, mindenütt találkozunk emlékeik maradványaival, sőt még a római limesen túl is kiterjedt a római művelődés befolyása, a szegedi öthalomból ástak ki régiségeket, melyeknek római jellege kétségtelen, s itt Sáros-vármegyében, hová római soha nem tette lábát, ásatott fel azon két nevezetes halom, a harmadik századból, melyeknek tartalma a bécsi Antiken Cabinetet és a pesti nemzeti muzeumot diszesíti.

A római uralmat s emlékeinek nagy részét megtörte a népvándorlás, a góthok, Attila népei, a gepidák, a longobardok, szóval azon különböző népek, melyek a régi civilisációnak véget vetettek s egy újat készítettek elő. Ezek közül egy sem maradtott hosszabb ideig hazánkban, egy sem alapított itt államot, Olaszország s a gazdagabb római tartományok nagyobb vonzóerővel birtak, a népek is, mint a nap, keletről nyugatra tovább s tovább vándorolnak. A szlávok terjedtek el ezen időben a Kárpátoktól lefelé, de az avarok közikbe hatoltak, mint egy hatalmas ék, s elválasztották az éjszaki törzseket a déliektől. Hazánk

három századon túl az avarok birtokában maradt, de hosszú uralkodásoknak emlékeit néhány német krónikának száraz adatain s néhány byzanti író feljegyzésein kívül a föld gyomrában kell keresnünk, azon sírokban, melyeket időnként felfedezünk s melyeken iparuknak és izlésüknek tanúságait azon fegyverekben és ékszerekben leljük, melyekkel holtjaikat eltemették.

Miután a IX-ik század elején Nagy Károly megtörte az avarok hatalmát s elpusztította ringjeiket, melyekben annyi elrabolt aranyat és ezüstöt talált, hogy a nemes fémek értéke egy időre Németországban leszállt, a krónikák csaknem teljesen elhallgatnak az avarokról, 840-ben említik utoljára földjüket, *terram avarorum*, de azért nem tehetjük fel, hogy egészen kiirtottak volna, a mint egyáltalában a nemzetek tökéletes kiirtása nem történik soha, nagy részük beleolvad más nemzetekbe, elhagyja nyelvét s átalakul, a név eltűnik, nem a faj, s így történhetett ez nálunk is; sőt azon könnyűség, melylyel Árpád népe az egész országot elfoglalta, aligha nem köszönhető azon körülménynek is, hogy őseink találkoztak itt a leigázott avarok utódjaival, kik velök könnyebben összeforrtak, mint régi ellenségeikkel s akkori uraikkal, a szlávokkal.

A pogány magyarok culturalis állapotáról csak torzképet nyerünk a német krónikákból s igen elégtelent a byzanti írókból, de néhány sirlelet erről is ad már most is némi felvilágosítást s azon reménnyel biztat, hogy e tekintetben is megszólalnak a halottak s elbeszélnek nekünk azt, a mit az élők megmondani elmulasztottak. Már most is tudjuk, hogy még sem voltak oly vad barbárok, minőknek őket a

szent galleni szerzetes s a német krónikák leírják, ismerjük ékszereiket, melyek stíljökben eltérnek az akkori byzantiaktól, s akár ők magok, akár rabszolgáik és hadi foglyaik készítették ezeket, tanuságot tesznek bizonyos izlésről és az iparnak bizonyos fokáról, melyet természetesen a byzanti hagyományok szomszédsága s a meghódított népek ügyessége befolyásolt.

Sokkal kevesebbet tudunk a szláv népek őskori művelődéséről. Hazánkban eddig még egy őskori leletet sem ismerünk, mely némi biztossággal a szlávokra volna visszavezethető, reméljük, hogy lengyel barátaink és szomszédjaink, kik oly országban laknak, hová a rómaiak soha el nem hatottak, s mely a német vándorlásnak útján kívül esett, oly emlékeket fognak felásni, melyekben fel fogjuk ismerni az őskori szlávság sajátosságait, amint azok műveikben jelentkeznek.

Csaknem ugyanazon homály, mely a népvándorlási időket fedi, rejti el szemeink elől a magyarok bevándorlásának történetét s azoknak pogány korát. Olasz-, Francia-, Németországban ez időben már nagyobb világosság uralkodik a történelemben is, nálunk még csak az év sincs meghatározva, melyben a magyarok hazánkban először megjelennek. Szt.-István alapítja meg az országot, ő téríti meg a kereszténységet, az ő uralkodásával kezdődnek a biztosabb kútfők. Egyébiránt nomád népet nem lehet hatalom szóval földmivelővé tenni s a földhöz lekötöni. Sokáig tartott, mondhatjuk: az Árpád dynastia férfiágának kihaltáig, míg az állapotok végkép megszilárdultak s Magyarország tökéletesen európai szint öltött.

Sokszor említettett már Szt.-István bölcsessége,

mely a kereszténységet nem Bizancból, hanem Rómából vette át s ezáltal nemzetét a nyugati művelődéshez kötötte. Nem kevesebb bölcseséget tanúsított abban is, hogy az ország kezdetleges állapotában azt a német császárságtól gondosan elkülönítette s ez maradt kevés kivétellel utódainak is folytonos politikája. Azok, kik, mint Péter és Salamon, a német császároknál keresték támaszukat nemzetök ellen, ezen merényletökért mindig lakoltak. Mig királyaink a német bevándorlókat a Szepességen úgy mint a királyföldön szívesen látták s bennök a nemzet gyarapodását találták, úgy mindig ellentálltak a csábitásnak, hogy a német császár felsőségét ismerjék el, csak a művelődést vették nyugatról, politikájuk inkább keletre fordult, hol északnak, hol délnek.

Mindamellett, hogy a tatárjárás okmányaink igen nagy részét elpusztította, elég világos az ország hagyományos politikája, mely szerint Magyarországot folyvást a szentszék oldalán találjuk, mig a német császárság folyvást összeütközött a római pápasággal, sőt midőn Franciaország is, mely büszkélkedett kereszténységében, annyira, hogy királyát is a legkeresztényebbnek czimezte, nem egyszer jutott összeütközésbe a pápákkal, Magyarország mindig hive maradt a Curiának, mindamellett, hogy királyaink apostoli jogokat féltékenyen megőrizték. A nagy investiturai harcz nem hatott Magyarországba s a vallási vakbuzgóság nem tartozik nemzetünk jellegéhez. Szt.-István rövid idő alatt megtéríti a magyarokat, a visszaesés a pogányságba András bejövetelénél szintén csak igen rövid ideig tart, Szent László óta megszűnik a pogányság minden nyoma. Ez időben kezdődnek a keresztesháborúk, a nyugat népei keletre

tartanak, hogy a szent sirt visszahódítsák a hitetlenek kezéből, seregeik nem egyszer Magyarországnak vesznek útjokat, itt azonban rokonszenvet nem tudnak költeni. Nem találnak itten egyebet hideg neutralitásnál; azon láz, mely egész Európát megtámadta, nem terjed el Magyarországra, királyaink a pápák minden intése és felszólítása daczára nem vesznek részt a kereszt-háborúkban s midőn végre II. András reá készül a soká halasztott kalandra, ez is inkább politikai utazás, mint hadjárat. Nem ütközik meg a szeldsuk szultánnal, hanem fegyverszünetet köt, mely alatt Jeruzsálemet mint zárandok látogatja meg s visszajő országába, anélkül, hogy a szent sir visszahódítását megkísérelte volna. Ez is egy oly jellemvonása nemzetünk s királyaink politikájának, mely mutatja, hogy a nyugati nemzetiségektől külön áll, mindamellett, hogy a keleti egyházhoz nem csatlakozott. A nyugati művelődés befolyása mellett is a magyar nemzetiség azon időben is fenntartja magát, midőn az nem volt még kötve a nyelvhez.

Az Anjou ház fényes uralkodása Magyarországnak alapítja meg az olasz művelődés befolyását hazánkban, mely eddigi történetiróink által talán nem lett még eléggé méltányolva, pedig Olaszország az újkori művelődésnek valódi bölcsője, itt soha nem szüntek meg a régi római hagyományok s a tudományok s a társasélet választékosabb formái csak innen terjedtek ki a francziákhoz, spanyolokhoz s németekhez, s ámbár Szt.-István koronája az Anjou ház kihaltával a meg-németesedett cseh Zsigmondra s az osztrák Albertre s fiára Lászlóra szállt, mégis az olasz művelődéshez vonzódott mindig a magyar, olasz egyetemekre jártak tudósaink, olasz tudósok s művészek jöttek a magyar

udvarhoz, a német elem, a közelebbi szomszédság daczára, kevesebb befolyással volt, sőt midőn Mátyás, ki az idegenek ellen nem volt elfogúlva, a német Beckenslohert nevezte ki esztergomi érseknek, ebben roppantúl csalódott, mert ez elrabolva a székesegyház kincseit, Salzburgba szökött, Mátyás legnagyobb ellenségéhez, III. Fridrik császárhoz. Onnét kerültek Vitéz codexei Münchenbe és Bécsbe.

A mohácsi csata határkövet képez a középkor és az új idők között. A német védelmet keresett a török hódítás ellen s egy része azt a német császárságban gondolta feltalálhatni. János király egyik kiáltványában figyelmeztette az országot, hogy a külföldön székelő fejedelem a nemzetiséget veszélyeztetné. Ferdinánd érezte ezen vádnak súlyát s ígérte a nemzetiség biztonságát. S ez csakugyan azon időben nem is volt még semmiképen veszélyeztetve, a nemzetiség kérdését nem értette még az akkori Európa, a vallási mozgalom foglalta el az emléket s Magyarország nem zárhatta el magát ezen áramlat elől, amint azon viszony, melybe fejedelme által a német császársághoz lépett, őt ezentúl mindig a legszorosabb összeköttetésbe hozta az összes külföldi viszonyokkal. A reformatio Németországból jutott közvetlenül Magyarországra, ez hozta be a német civilisációnak befolyását hazánkba, mindamellett, hogy a francia Calvin és az olasz Socinus tanai nagyobb befolyással lettek a magyar fajra. A német tudományosság lett azóta a magyar művelődésnek alapja, míg a lengyelek s újabb időkben az oroszok és románok inkább a francia civilisációt választották mintájuknak. Ez is oly végzetes egy esemény, mint a római egyház kereszténységének elfogadása Szt.-István által és ha a magyar

jellem ellenkezik is a némettel, mégis a nehézkes, formátlan, bölcselkedő, de a mellett alapos német tudományosság biztosabb vezérfonalul szolgált a magyar művelődésnek, mint a fényesebb, kápráztató, de sokszor felületes francia, melynek befolyása bizonyos időben csak Erdélyre hatott ki.

Másfél századig tartott csaknem szünet nélkül a bel- s külháború, Ferdinandtól Lipótig, hol a vallás, hol a politika szabadság harcza, mert ezen időbe esik egész Európában a korona hatalmának kiterjesztése, a vágy egységes államokat alapítani s a hatalmat a fejedelem kezében összpontosítani, tekintet nélkül a tartományok s főurak régi jogaira. Végre a török is viasszaszorított s az ország régi határai helyreállítottak, Erdély is ugyanazon fejedelem alá került, mint Magyarország, de hazánk ereje meg volt törve, s az alkalom kínálkozóan mutatkozott arra, hogy Magyarország beleolvasszassék az örökös tartományokkal együtt egy nagy birodalomba, mely idővel a szétmálló német császárság helyét pótolhassa Európában. Ezen cél lebegett folyvást a bécsi államférfiak szeme előtt, kik valóítását másfél század alatt a legkülömbözőbb formákban igyekeztek keresztül vinni, de épen ez által felköltötték a nemzetiség eszméjét, mely száz év óta a magyar történelemben uralkodik s végre a legkülömbféle viszontagságok után a mostani közjogi alapra vezetett. Hazánk földrajzi helyzete azonban oly szoros kapcsolatba hozta azt Európának minden államaival és viszonyaival s különösen azon nagy szellemi áramlatokkal, melyek az egész nyugaton uralkodnak s a nemzeteket annyira áthatják, hogy nincs többé ország, nincs fejedelem, mely magát ezen hatás alól kivonhatná. Az egyes nemzetek

története oly szoros kapcsolatban áll a XVII. század óta az összes európai történelemmel, hogy azon történetíró, aki azt elhanyagolná, feladatának nem felelhetne meg. Magasabb álláspontra kell helyezkednie, hogy láthatára hazánk területén túl is terjedjen, s fel kell fognia az összes európai állapotokat, hogy megmagyarázhassa azt, mi körülötte történik.

Történetíróink érzik feladatuk ezen nagyságát, s épen azért nem mernek belefogni a roppant anyag feldolgozásába, mely előttük fekszik. Mi szerényen anyagot gyűjtünk még s legfeljebb monografiákban kísértjük meg erőnket, melynek sikere nem hagy fel semmi kételyt, hogy a nagyobb feladat is előbb-utóbb meg lesz oldva. A haladás már a mi nemzedékünkben is érezhető. Mindenki látja a nagy különbséget, mely a debreczeni Szilágyinak historiája és Horváth és Szalay története közt érezhető, azóta viszonyaink is mindinkább kifejlődtek, érezni kezdjük azon solidaritást, melyben az európai nyugati művelődéssel állunk, nemzetünk tudja, hogy nem létezhetik teljes elszigeteltségben, s hogy minden európai kérdés előbb-utóbb hazánkban is megoldást kíván, a történetíró nem szoríthatja tehát figyelmét kizárólag azon tüeményekre, melyek hazánkban fordulnak elő, okaikat távolabb országokban kell keresnie, s meglehet, hogy már köztünk van azon férfiú, ki előbb-utóbb a nemzet történetét méltóan meg fogja írni és kinek munkája csakugyan, a római író szavai szerint, a nemzeti élet tanítója lesz. Mi csak az építési anyagot szedjük össze, s várjuk a mestert, ki a nemzeti méltóságnak megfelelő emléket emelendi. Ezen reményben nyitom meg a történelmi társulat jelen vándorgyűlését.

Gyulai Pál és a mostani kritika.¹

A „Budapesti Szemle“ valahára megtisztelt engem is figyelemével, pedig régóta nem tartozom a terméketlen írók közé, sokat írtam utolsó években értekezéseket, tanulmányokat, kisebb cikkeket, egy nagyobb négy kötetű munkát is „Életemet s koromat“, melynek példányai már el is fogytak, de a magyar kritika hallgatott rólam s megelégedett avval, hogy nagyobb munkáimat általánosan megdicsérje, rövidesen ismertesse és egy-egy cikket közöljön belőle szóról szóra. Újév táján azonban írtam egy cikket a „Harmóniába“, s egyet a „Hazánk“-ba, melyekben mellékesen Csengerynek s a doctrinair iskolának nézeteit a forradalomról megtámadtam s ime ez elégséges volt arra, hogy Gyulai Pál kritikája valahára rólam is emlékezzék meg. Azt találja, hogy az örök ifjúság szerencséjével meg vagyok áldva, most is oly élénk, szikrázó szellemű, szeles, meggondolatlan maradtam, mint ezelőtt negyven év előtt, könnyen felindulok s itélek, csak abból vehetni észre némi vénülést, hogy igen dicsérem a régi időt. Laudator temporis acti.

¹ Harmonia, 1884, 6. sz.

Öreg emberre, ki kevés hónap mulva eljut már hetedik évtizedéhez, ily ítélet mindenesetre hizelgő, de úgy hiszem, hogy Gyulai Pál azon is észrevehette volna vénségemet, hogy bírálójául és megfenyítőjéül álltam be a kisebbeknek: Censor Castigatorque minorum. De azért mégis inkább csak kritikájának módorával foglalkozom, mint személyével, holott ő szeret az enyémmel bibelődni, midőn például gunyosan megjegyzi, hogy már egész heroldjává lettem az új lapoknak; hogy nem tartozik hibáim közé megfeledezni saját érdemeimről, s hogy nem hisz szavaimnak, midőn erősebb kritikát követelek; csak azt hiszi, hogy örömet szemlélném, ha nekem nem tetsző írók ledorongoltatnának, de azt már kötve hiszi, hogy örömet okozna nekem, ha kedvelt íróimat vagy önmagamamat erősen bírálgnának stb. Mindezt nem azért hozom fel, mintha az ily apró csipkedések boszantanának, hanem azért, hogy a kritikának ezen gyanúsítgató módjáról, mely inkább az író személyével, mint nézetével foglalkozik, megjegyezzem, miként ezt komolyan venni alig lehet. Az igazi kritika nem azt nézi elsősorban, ki ír s hol ír, hanem főleg azt, hogy mit ír és mikép ír, s nem elégszik meg egy pár élczczel, egy kis ferdítéssel, s holmi oly gyanúsitással, minő például az, midőn szememre veti, hogy rossz néven veszem a „Budapesti Szemlé“-től, ha benne oly czikkek jelentek meg, melyek Kossuth munkáját s pályáját bírálni merték, sőt rossz kedvemnek néha oly módon adtam kifejezést, amely épen nem illett oly erős szellemű kritikushoz; pedig nem veszek ilyesmit rossz néven, de felelek reá a magam módja szerint, hol élczczel, hol érvel. Példával is akar szolgálni, csak hogy a példa nem találó.

Tudvalevő dolog, hogy Csengery 1850-ben az akkori gyászidők befolyása alatt jellemrajzt írt, melyben Kossuthot élesen s nézetünk szerint igazságtalanul támadja meg. Csengery aligha nem látta ezt be maga is, mert harmincz esztendőn keresztül nem adta ki ezen czikkét, ámbár Gyulai többször szólította fel, hogy tegye közzé. Végre halála után mégis kijött a Szemlében, én pedig, ki akkor a forradalomról írtam egy bevezető cikket a Hazánkba, természetesen a doctrinaireket is s a politikai csillagvizsgálókat említettem, kik különös előszeretettel a napnak foltjait tanulmányozzák, s keresik a hibákat s fogyatkozásokat, hogy a vezérférfi nagyságát tulajdon csekély személyiségüknek színvonalára lehúzzák. Ezt nevezi Gyulai oly oldaldöfésnek, mely hozzám nem illik, holott a kritikusnak feladata, Gyulai szerint, fogyatkozásokat s hibákat keresni, természetesen csak Kossuthban, nem ám Csengeryben, kinek ítéletében még akkor sem szabad kételkedni, midőn az ember nem is czikkéről ír kritikát, sőt avval nem is foglalkozik tüzetesen, hanem oly cikkben, mely a forradalom okaival s folyamatával foglalkozik, Csengerynek egy mondatára is reflektál.

Mi Csengery cikkében nem annyira bírálatot, mint vádlevelet látunk, úgy mint a Beksics által kiadott Kemény-féle emlékiratban nem egyebet, mint önvédelmet, melyeknek hangja és iránya azon idők által igen könnyen kimagyarázható, a melyekben irattak, de bírói ítéletnek sem az egyiket, sem a másikat nem tarthatjuk, mert sem Csengeryt, sem Keményt, sem senki mást, ki a forradalmat keresztül élte, nem tarthatjuk oly elfogulatlannak és tárgyilagosnak, hogy már 1850-ben képes lett volna

Kossuthot és a forradalmat igazságosan megbírálni. De mily joggal állithatja Gyulai, hogy az erős bírálatot nem tudom eltűnni, ha az személyemet sujtaná. Még nem mult sok hónapja, hogy egy különvéleményem következtében, két író támadott meg, az egyik ügyetlenül, a másik élesebben, de okosabban, feleltem reá, annak néhány élczczel, mert gyenge okoskodását többre érdemesnek nem tartottam, a másíknak alaposabban, elismerve ellenvéleményének jogosultságát az ő szempontjából, mely az enyémtől különbözik; vagy az eltérés csak abban áll, hogy az ember meghunyászkodik? ez sem Gyulainak nem szokása, sem az enyém. Most is felhivom a Budapesti Szemlét, bírálja meg Emlékirataimat, az alkalom kedvező, most jelennek meg második kiadásban, bíráljon szigorúan, sujtson, ha ezt indokoltnak látja, ne csak csattanjon, mint a jelen alkalommal, s meg fogja látni, hogy a komoly kritikát nem csak eltűröm, hanem szeretem; nem vagyok sem német principienreiter, sem franczia doctrinair, ugyanazért mások véleményét is meg tudom becsülni, nem csak a magamét, s szeretem a polémiát, mely minden oldalról világosítja fel a kérdést; sőt azt tartom, hogy az antikritika épen olyan szükséges, mint a kritika.

Hallottam egyébiránt, hogy mikor a japáni Mikadó a nyugati modern civilisatiót be akarta hozni birodalmába s tudósait s államférfiait kiküldte Európába s Amerikába, hogy tanulmányozzák a régi világ kulturájának okát s tényezőit, akkor megbízta egyik hivatalnokát azzal is, hogy tanulmányozza, melyik azon vallás, mely a legészszerűbb, mely a kulturát legczélszerűbben fejleszti s mely a józan uralkodásnak legjobban felel meg. A japáni körülhajózva

Ázsiát, a Suez-csatornán át Konstantinápolynak és a Dunának vette útját, így tehát Magyarország és Budapest volt az első civilizált európai ország és főváros, melyet útjában ért, s csakhamar jelentette császárnak, hogy itt főleg két civilizált vallásfelekezetet talált, hogy mindegyikének nagy az előnye s nagy a hátránya; az egyiknek az élén t. i. egy öreg úr áll messze külföldön, kit csalhatatlannak ismernek el, a mi néha igen jó, de néha nagyon alkalmatlan, a másik vallásfelekezet ellenben tagadja ezen alapelvet, mert tudja, hogy minden tagja csalhatatlannak tartja magát. Nem szükséges megnevezni ezen két vallásfelekezetet, elég megemlékezni, hogy vannak még doctrinairek is, kik nemcsak csalhatatlanoknak vélik magokat, hanem azt is követelik, hogy mások is azoknak tartsák. Ezeknek egyik nagy hibája, melylyel Gyulai Pál kritikáiban is gyakran találkozunk, az, hogy midőn valami eszmével ellentétbe jutnak, csak azután czáfolják azt, miután előbb értelméből kiforgatták, vagy nem czáfolnak, de e helyett mást vádolnak. Így például, ha én a cliqueket a kritikában nagy bajnak tartom s ez alatt a kölcsönös dicséretre alakult pajtáskodásokat értem, bírálóm nem tartja őket nagy bajnak, „csak emelkedjenek elvi álláspontra, s az eszmék kultusában lelje támaszát a személyek rokonszenve”: a mi szép phrasis ugyan, hanem csak annyit jelent, hogy a clique nem baj, ha megszűnik cliquenek lenni s elvbarátsággá válik.

Midőn ismét a lágyszivű optimisták s a békepártnak rövidlátású törekvését Debreczenben emlitem s megjegyzém, miként azóta sem józanodtak ki azon nyárspolgári mámorukból, melyben komolyan hitték, hogy Windischgrätzcel ki lehet egyezni, Gyulai nem

azt czáfolja, a mit mondék, hanem kiemeli néhány doctrinair nyárspolgár érdemeit 1851-ben és 1860-ban. Ha be igyekszem bizonyítani, hogy a bécsi kormányal lehetetlen volt a kiegyezés különösen V. Ferdinándnak deczemberben történt trónról való lemondása után, Gyulai Kossuthra hivatkozik, ki ezen nagy nevezetességű esemény előtt, októberben, kijelentette, hogy Magyarország szabad néphez illően az ausztriai *népekkel* bizonyára a legbarátságosabb uton ki fogja egyenlíteni mindazon érdekeket, a melyek három százados viszonyainkból erednek.

Az ily felelgetésben nem látok több logikát, mint abban, ha valaki, midőn Görgeyt vádolják, azt feleli, hogy Kossuth sem volt hibátlan. Ezt komoly kritikának nem fogadhatjuk el, ezt nevezzük Mómus ostroma csattanásának, mely nagyot szól, de nem sujt. A Budapesti Szemle jelen cikkében is végén bíráló még egyszer csattantja az ostort, csak hogy nem engemet sujt, hanem a Pesti Naplót, erre természetesen nem felelek, feleljenek azok, kiket illet.

Egy kérdés bántja egyébiránt régóta Gyulai kíváncsiságát; szeretné tudni, mit írtam én Kossuthnak külföldről s nagy hiánynak nézi emlékirataimban, hogy hivatalos jelentéseimet nem közlöttem bennök. Természetesen felteszi, hogy akkor is csakugy könnyedén levelezhattünk, mint most, hogy irtunk mindennap jelentéseket s azokat sem a német, sem az orosz, sem az osztrák posta nem fogta volna el; pedig megemlítettem emlékirataimban, hogy csak egyszer volt alkalmam Kossuthnak írni levelet, mely csakugyan egy angol barátunk közbenjárása folytán kézhez is jutott. Miután Gyulai Pál ily nagy súlyt fektet ezen levél tartalmára, van szerencsém ezt az

eredeti példányból, mely a múzeum könyvtárába jutott, egész terjedelmében közölni:

„Pulszky Ferencz Kossuth Lajos kormányelnök-höz. Páris, febr. 26. (1849.)

„Levelem átadója, Brown Frigyes Vilmos, kapitány az angol milicznél, ügyünk hő barátja, Lord Eddisbury közel rokona, a ki külügyministeri álladalmi altitkár s természetesen az egész angol aristocratiával összeköttetésben áll. Teleki kinevezte seregünknel tábornoki őrnagynak. Dembinski ismeri. Kinevezése politikai okokból történt; ő ismeri az angol statusférfiakat mind, ismeri a francia viszonyokat s tökéletesen megmondhatja dolgaink állását a külföldön s az angol követség által összeköttetésbe hozhatja a magyar dolgokat a civilizált Európával. Azt hiszem, jó hasznát fogjátok venni.

„A hajó ügye rosszul áll. *Domini* gazember s elárulta az egész ügyet az ausztriai követségnek, Londonban felvevén előbb Sivekingnél a tizezer forintot, melyre neki hitel nyittatott. Miután az angol törvényszékek Magyarhonban más kormányt nem ismernek, mint az austriait, törvény útján nem lehet e részben tenni semmit, — a hajó el van veszve. Matkovics szintén felvette a 10,000 forintot, melyre hitelt nyitott a magyar kormány, azonban kinyilatkoztatja írásban mely nálunk van, hogy annak adja vissza számadás mellett, a ki az ő nyugtatványát elé fogja tudni mutatni, melyet ő Duscheknek adott. E szerint ha jónak látod, ki kellene küldeni hozzánk ezen nyugtatványt, hogy azt valahogy realizálhassuk. Teleki folyvást beteg, — Irinyi nem tesz semmit, Splényi pedig bolondokat, egyébiránt Gioberti nagyon meg van elégedve vele, eddig azonban csak 50 huszár

ment át a sardiniaiakhoz. A háború Olaszthonban négy hét mulva kezdődik, előbb semmi esetre. A francia respublica valóságos monarchia, külügyekre nézve conservativabb, mint Fülöp Lajos alatt s dühös ellensége minden respublicai mozgalomnak a külföldön, örömmel üdvözölvén a piemonti interventiót Toscanában s segédkezet igérvén a római respublica elnyomására. Jó lesz győzelem esetére erről megemlékezni. Statusférfiaik kivétel nélkül kimondták világosan, hogy az orosz interventio Magyarhonban vagy Erdélyben reájok nézve tökéletesen közönbös. Angolország politikája, ámbár eddig reánk nézve nem igen kedvező, mert erős Austriát akarnak mind az orosz, mind a német ellen, annyiban jó, hogy *rendkívül* ellenséges az oroszok ellen. Minthogy minden tudósítás Debreczenből austriai kezekben megy keresztül, itt csak azt tudják, hogy az osztrák sereg már 25-ször vert meg bennünket s közel 1000 ágyút vett el tőlünk, még Schliknek megveretése is roppant győzelem a bulletinek szerint. A sajtó nem akar foglalkozni külügyekkel s csak nehezen sikerül olvasott lapba magyar irányú czikket becsempészni, leginkább azért, hogy a socialisticus s demokrata lapok pártolnak, — a francziák pedig egyáltalában nem demokraták és szinte bizonyos, hogy a legközelebbi választásoknál ezen párt roppant kisebbségben marad. Egy-néhány legitimista szintén buzgólkodik mellettünk. Itt csak békét akarnak s a *börsefolyam* (börscours) emelkedését, — revolutió bizonyosan nem lesz.

„Németországban az osztrák és Poroszország közti barátság tökéletesen megszűnt, a porosz király az austriai protestatiók s diplomaticus lépések daczára rövid idő mulva német császár, mind a mellet cur-

rentáltatja a magyarokat, kik tán Poroszhonnak vénék útjokat. Jordánt is elfogták, de kiszabadult. Szabó remélem, megérkezett nállatok.

„A brüsseli congressusnak nem lesz semmi eredménye, Austria csak az 1851-iki béke alapján akar abban részt venni. Szalay egyébiránt ott van s teszen a mennyit tehet.

„A német democrata lapok s valamennyi austriai lap szidják Windischgrätzet, hogy összeköttetésben [van], a mint ő[k] mondják, a magyar aristocratiával. Az 1848-ik előtti állapotot vissza akarja hozni s az ország integritását nem bántja. Kiss Niki útban van Olaszország felé. Jellachichnak van itt egy agense, Berlich, ki a demokratákkal coquetirozgat s mind a mellett Apponyinál ebédelget. A szerb agens Herkalovics valóságos marha. Barátod P(ulsky).“

Hogy lettem magyar íróvá.¹

A század első tizedeiben a német szó volt a magasabb műveltség jellege az egész felföldön, nőkkel nem is tartották illendőnek más nyelven beszélni, mint németül, többsége alig tudott magyarul, a német volt tehát minden úri házban a társalgás nyelve, csak Erdélyben s az Erdélylyel szomszédos néhány alföldi megyében tartotta fenn magát a magyar mint családi nyelv. Anyanyelvem azonban mind a mellett, hogy házunkban Eperjesen csak akkor nem beszéltek németül, ha nagyanyám, ki nem tudott németül komlós-keresztesi jószágáról bejött, mégis a magyar volt. Atyám, a mint az a felföldön szokásban volt, egyik vinczellérünk leányát hozatta hozzám Mádról pesztonkának, a mint akkor a száraz dajkát hívták, ki most a franczia bonne névvel tiszteltetik meg. Ettől tanultam magyarul s csak mint öt esztendősz gyerekek kezdtem németül is fecsegni, de ámbár a nyarat nénémmel mindig nagyanyánknál falun töltöttük, mégis, a mint iskolába kezdtem járni, lassan-lassan elszoktam a magyar nyelvtől, magyar könyvet vagy hirlapot nem

¹ Magyar Szellemi Élet, Budapest, 1892.

is láttam, az iskolában deákul kellett beszélnünk s olvasnunk, otthon nénémmel Schiller költeményeit szavaltuk s Walter Scott regényeiben német fordításban gyönyörködtünk, csak nagyanyánk látogatása alkalmával hallottunk magyar szót. De szüleim restelték, hogy a magyart felejteni kezdtem s cserébe adtak egy évre Miskolczra Tomka ügyvéd családjához, hol az iskolában felfrissitettem magyarságomat, de azért mégis azt hittem, hogy tudományt, költészetet s élvezetes olvasmányt csak német könyvekben találhatok. Igaz, hogy azon időben gyenge volt még a magyar szépirodalom s ritka a jól irt tudományos munka. Midőn tehát Nemessányi, az akkori instruktorom, vagyis házi oktatóm 1827-ben az eperjesi tanulók közt magyar olvasótársaságot szervezett s mi meghozattuk mind a megszerezhető magyar szépirodalmi könyveket, Heckenast csak az Aurórákat, Kisfaludy Sándor és Károly szinműveit — a Himfy nem volt kapható — Kölcsey verseit és Vörösmarthy Zalán futását küldte meg. Mohón olvastam ezeket, de azt találtam, hogy a magyar irodalom mégis szegény s ki nem elégítheti tudvágyamat. Francziául is kezdtem tanulni, a német és francia irodalomból nyertem művelődésemet, a külföld politikája jobban érdekelt, mint a kisorsú megyei mozgalmak, kosmopolita lettem, különösen midőn 1830-ban nagybátyám, Fejérváry Gábor is Eperjesre jött, mert a vörösvágási opálbányákat vette bérbe a kormánytól. Ő azelőtt Bécsben és Pesten a nagy világban élt, beutazta Európa nagy részét s egészen új láthatárt nyitott nézeteimnek. Gazdag könyvtára, gyönyörű műgyűjteményei és szellemes társalgása mély s állandó benyomást tett reám. El is vitt magával Pestre, Bécsbe, sőt egész Olaszországba,

mielőtt még huszadik évemet betöltöttem volna. Olvas-tam nála Heinét és Börnét, rajongtam Lamennais „Egy hívő szavai“-ért és a francia forradalom eszméiért, fel tudtam volna áldozni életemet a szabadságért, de a magyar haza eszméje elhalaványodott lelkemben és háttérbe szorult a világszabadság eszményképe megett.

1834 tavaszán Pozsonyba mentem mint gróf Haller Ferencz Ablegatus Absentiuma és báró Vay Miklós táblabíró oldala mellé felesküdt juratus. Itt minden reggel vivőleckét vettem. A Hollinger-kávéházban az országgyűlési ifjúsággal reggeliztem, az országházba mentem s Kölcsey háta megett foglaltam helyet, éljeneztem az ellenzéki, lepisszegtem az aulikus követeket, ülés után ebédeltem báró Vay Miklósnál, délután sétálgattam a ligetben és billiárdoztunk a kávéházban, vacsoráltunk a zöld fánál s miután abban az időben a követeknél nem volt divat tarokkozni, az ifjúság sem kártyázott, legfőlebb néhány a vagyonosabbak közül ferblizett s makaózott minden hónap kezdetén, mielőtt havi pénzők elfogyott, a kávéház egy félreeső elzárt helyiségében, hova a tisztességesebbek be nem jártak. A sétánál s vacsoránál megbarátkoztam Ormós Zsigmonddal, Dániellel, Lovassy Lászlóval, Vukovics-csal, kikkel később az ifjúsági társalkodási egyletet alapítottuk, politizáltunk, bíráltuk a követek beszédeit, szidtuk a kormányt s búsultunk a haza sorsa felett. Ezek közt kozmopolitizmusomtól lassan-lassan meg-váltam, főleg midőn Stierle Holzmeister német író házához is eljártam, hol gróf Majláth Jánossal, Pyrker egri patriarkával és Pazziazzival, a kancellária szellemes fogalmazójával megismerkedtem s át kezdtem látni, hogy a kozmopolita idegenné válik a hazában,

hogy másképp érez, másképp gondolkozik mint a magyar. Több követtel is jöttem érintkezésbe, Nagy Pálnak gróf Dessewffy József, családunk ezen régi barátja mutatott be, Beöthy Ödönnel az uszodában ismerkedtem meg, Baloghgal, Madocsányival vivásnál, Prónayval, Szirmayval, Zmeskállal még Eperjesen találkoztam atyám házánál, Kölcseyt magam kerestem fel, mert benne láttam az országgyűlés szívét, a mint Deákban annak fejét. Kölcsey igen szívesen fogadott, ő az ifjúságban látta a nemzet jövőjét s azért szívesen foglalkozott vele, engem különösen megkedvelt s óraszámra elbeszélgetett, ha meglátogattam. Ő figyelmeztetett arra, hogy az egész emberiségnek úgy szolgálhatunk legjobban, ha hazánknak, nemzetünknek áldozzuk tehetségeinket, munkásságunkat. Tőle tanultam, hogy a nemzetnek jelképe a nyelv, ugyan azért gondolataimat, ábrándozásaimat, ítéleteimet, melyeket eddig németül irtam naplómbe, még a tél kezdete előtt magyarul jegyeztem fel s természetesen arra gondoltam, hogy elébb-utóbb én is magyar író leszek. Pesten felkerestem tehát Bajzát, a ki Toldyval és Vörösmartyval az Athenaeumot adta ki s az újabb iskolát képviselte, a régi tekintélyeket minden kegyelet nélkül ostromozta, gúnyos epigrammákkal nevetségessé tette s a kritika székéből ítélte az élők és halottak felett. Nála találkoztam Czuczorral, Garayval, később Toldyval, Vörösmartyval, kik mindnyájan annyira megszerettek, hogy ámbár közvetlenül a mint az ügyvédi vizsgát letettem, Német-, Angol- és Franciaországba utaztam, s utazásom leírását, hogy atyámnak és nagybátyámnak kedveskedjem, német könyvecskében adtam ki, mégis jó reménység fejében 1838-ban levelező tagnak választottak meg az Aka-

démiában, pedig csak kéziratban ismerték akkor úti-jegyzeteimet, melyek az „Árvizkönyv“-ben jelentek meg. Éreztem, hogy ezen megtiszteltetés oly előleg, melyről később be kell számolnom, ötvenhárom év óta igyekeztem tehát mindig bebizonyítani, hogy az akadémikus koszorút nem tették érdemetlennek homlokára.

NÉVMUTATÓ.

A

Adorján császár 154, 165.
 Aegyptus 72, 148, 149, 152,
 153, 219, 226.
 Aeneas Sylvius Piccolomini
 221.
 Aeschylus 150.
 Alexandria 152.
 Albert (angol) herczeg 228,
 230, 236.
 — helytartó 97.
 — király 262.
 Alexandria 82.
 Alsát (Elszász) 111.
 Alster 43.
 Altona 43, 44.
 Alvanley lord 65.
 Amália (solmsi) herczegnő 74.
 Ambras 222.
 Amphion 190, 248.
 Amsterdam 76, 78, 80.
 Amstel 78.
 Anacreon 187, 249.
 András király 26.
 Angolhon 46, 65.
 Angolország 9, 40, 41, 168,
 219, 233, 257, 273, 278.
 Anjou-ház 261.
 Antiken-Cabinet 258.
 Antwerpen 98.

Apelles 147.
 Apollo 157.
 — belvederi 141.
 — szobor 153.
 Apponyi 274.
 Aristophanes 203.
 Aristoteles 163.
 Árpád 259.
 Artemisium 226.
 Árvízkönyv 279.
 Asinius Pollio 220.
 Assyria 226.
 Athén 48, 124, 182.
 Athene 131.
 Athenæum 278.
 Atlantis 141.
 Attila 258.
 Augustus 13, 127, 141.
 Aurora 276.
 Austria 273.
 Avoca 57.

B

Bach-korszak 246.
 Bajza József 243, 245, 278.
 Balogh 278.
 Ballyecastle 58, 60.
 Barbarossa 84.
 Bargello 224.

Batávia 71.
 Bártfa 169.
 Bath 51.
 Bathó 257.
 Bátori Zsigmond 17.
 Bayreuthi örgrófné 28.
 Béarn 111.
 Beckensloher 263.
 Becker 19.
 Bécs 7, 16, 222, 224, 236, 263, 276.
 Beksics Gusztáv 268.
 Belfast 58.
 Belgium 93.
 Belvédère 222, 224.
 Bengal 129.
 Bengore Kleád 61.
 Beöthy Ödön 278.
 Béranger 187, 249.
 Berga von Gutta 9.
 Berlich 274.
 Berlin 30, 224, 233.
 Bernini 70.
 Berzsenyi 243.
 Bethnalgreen 229.
 Bieberich 93.
 Birchet (aegyptolog) 228.
 Birmingham 51.
 Blacos herczeg 226.
 Blanc, Charles 231, 232.
 Blumauer 194.
 Bonn 89, 232.
 Bootslo 80.
 Bora Katalin 21.
 Boscó 197.
 Bourbon 175.
 Bourbonok 112, 174, 230.
 Boynei csatátér 58.
 Börne 185, 277.
 Braun Adolf 235.

Bristol 51.
 British Múzeum 218, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 235.
 Brown Fr. V. 272.
 Bruck (Hollandia) 80, 81.
 Brutus 182.
 Brüssel 95, 96, 98.
 Buccleugh 67.
 Budapest 82, 270, 271.
 Budapesti Szemle 267, 269.
 Buffon 223.
 Bulok 219.
 Bulwer 90.
 Buremputer 129.
 Burgund 94.
 Byron lord 5, 45, 241.
 Byzancz 9, 141, 261.

C

Caesar 33, 84, 165.
 Caligula 75.
 Calixtinusok 9.
 Calton-Hill 65.
 Calvin 263.
 Campara-muzeum 232.
 Canova 147, 225.
 Capitolium 167, 224.
 Caracalla 33.
 Caracci 144, 146.
 Caravaggio 144.
 Carell Armande 114.
 Carnot 98.
 Castellani 226.
 Caub 91.
 Causeway 60.
 Certoza 234.
 Ceylon 129.
 Chenevière, marquis 232.
 Chersonesus 131.
 Chester 52.

Chevalier Mihály 117.
 China 19, 56, 75, 76, 81, 236.
 Christian herczeg 16.
 Christy, de 227.
 Churchill 51.
 Cicero 165, 220.
 Claudius 32, 75.
 — Civilis 72.
 Cluny, hotel 218, 230.
 Clyde 63.
 Coblenz 92.
 Cockerill 95.
 Cole 228.
 Columbus 141.
 Cork város 233.
 Correggio 142.
 Corvinus 10.
 Courier, Paul Louis 175, 176.
 Cramer 90.
 Crebillon 14.
 Cumberland 53.
 Csehország 7.
 Csengery Antal 268.
 Csokonai 242.
 Cyrene város 226.
 Czuczor 242, 243, 278.

D

Daedalus 150.
 Dakeith 67.
 Danczig 30.
 Dante 203, 251.
 Darnley 66.
 Dávid 147.
 Debreczen 270, 273.
 Delft 70.
 Delhi 167.
 Dembinski 272.
 Demosthenes 154.

Dessewffy Aurél gróf 252.
 — — József 278.
 Diderot 14.
 Dinglinger 13.
 Dippold 26.
 Domini 272.
 Donatello 228, 234.
 Drachenfels 89.
 Drezda 11, 12, 15, 20, 224,
 225.
 Droghedán 58.
 Dsemsid 161.
 Dublin 54, 55.
 Duna 256.
 Dunkerry 60.
 Duschek 272.
 Dürer 18, 143, 144.

E

Eddisbury 272.
 Edinburgh 64, 67.
 Eduárd I. 52.
 Egmont gróf 96.
 Egyesült-Államok 219.
 Ehrenbreitstein 92.
 Eichelstein 92.
 Elbe 12.
 Elgin lord 226, 233.
 Elster 23, 24.
 Emich Gusztáv 246.
 Eötvös József 201.
 Eperjes 254, 275, 276, 278.
 Ephesus 226.
 Erasmus 69.
 Erato 187, 249.
 Erdély 264, 273, 275.
 Erdélyi János 190, 246.
 Eremitage 224.
 Erneszt érsek 9.

Escorial 224.
 Esték 221.
 Esterházy-képtár 240.
 Etruria 153.
 — gyártelep 229.
 Euripides 47, 203.

F

Farnese-palota 226.
 Farnesék 221.
 Fauszt 18.
 Fazekas 243.
 Fejérváry Gábor 276.
 Ferdinánd 9, 97, 113, 263.
 Ferdinánd V. 271.
 — főherczeg 222.
 — spanyol király 175.
 Ferencz I. 97.
 — francia király 222.
 Fergusson 169.
 Fichte 37.
 Florenz 12, 168, 224.
 Forth 65.
 Fővárosi Lapok 252.
 Franche 111.
 Franciaország 40, 41, 48, 112,
     113, 117, 127, 175, 177, 184,
     204, 219, 238, 257, 260, 261,
     278.
 Francks 228.
 Frankfurt 235.
 Fridrik II. 7, 26, 110.
 — III. 263.
 — Rótszakállú 83, 90.
 Fuggerek 23.
 Fülöp Lajos 273.

G

Garay 278.
 Gaston de Foix 234.

Gedeon, Szent 84.
 Gerhard kertje 23.
 Germanisches Museum 237.
 Ghibellin 7, 203.
 Ghiberti 221.
 Giants Causeway 58, 60.
 Gioberti 272.
 Gironde 114.
 Glasgow 63, 65.
 Glendalough 57.
 Glyptotheka (München) 224.
 Goar 91.
 Görgey Arthur 271.
 Göröghon 73, 148, 149, 150,
     220, 226.
 Goethe 45, 187, 249.
 — Faust 85.
 Graecia 153.
 Grimm Hermann 235.
 Grünes Gewölbe 224.
 Gudula 97.
 Gusztáv Adolf 17, 21.
 Guttentberg 75.
 Guttenstein 91.
 Gürzenich 85.
 Gvadányi 242.
 György IV. 233.
 Gyulai Pál 252, 253, 267, 268,
     269, 270, 271.

H

Habsburgi Rudolf 7.
 Hadrián 220.
 Hága 71, 76.
 Haller F. gróf 277.
 Hamburg 42 s köv.
 Hamilton William 19, 226,
     229.
 Hannover 113.

Hanza 42.
 Harlem 77.
 Havel 25, 29.
 Hazánk 268.
 Head Francis 69.
 Hebridek 63.
 Heckenast 276.
 Heeren 120, 123.
 Heine 185, 194, 198, 245, 277.
 Hellas 170.
 Hemlinx 144.
 Henrik, száműzött 91.
 — Fridrik kormányzó 74, 75.
 Herkalovics 274.
 Hercules (Farnese) 141.
 L'Herminier 44.
 Herodot 149, 150.
 Hestia Giustiniani 234.
 Highlander 63.
 Himalaja 129.
 Himfy (dalai) 276.
 Hoangho 129.
 Holbein ifj. 144.
 Holland 68, 72, 73, 93, 95, 146.
 Hollinger-kávéház 277.
 Holywod-palota 65.
 Homér 251.
 Horác 5, 197.
 Horne 96.
 Horváth M. 265.
 Houthous 74.
 Hradsin 8.
 Hull 68.
 Hume 230.
 Huon (bordeauxi) 191.
 Husz 7.
 Hyppokrene 101.

I

Iaxartes 129.
 Indus 129.
 Innsbruck 222.
 Irinyi 272.
 Irland 53, 114, 233.
 Itália 144.
 Izabella helytartó 97.

J

Jakab, VI. 66.
 Jancsekiang 129.
 János király 263.
 Japáni palota 224.
 Jáva sziget 71.
 Jellachich 274.
 Jeruzsálem 261.
 Johannesberg 92.
 Jóna 63.
 Jordaens 75.
 Jordán 274.
 Jósika M. báró 244.
 József (bibliai) 161.
 II. — 110, 121, 181.
 Jupiter 4, 167.
 Juvernes 63.

K

Karolina-völgy 11.
 Károly I (angol) 74.
 — IV. 10.
 Károly V. 97, 222.
 Károly X. 66.
 Károly XII. 17.
 Károly herczeg 29.
 Kassa 169.
 Katalin czárnő 110.
 Kaulbach 233.

- Kazinczy (Ferencz) 182, 242.
 Kárpátok 184, 258.
 Kelemen pápa 223.
 Kelet-Frizia 113.
 Kemény Zsigmond 252, 268.
 Kertbeni K. 251.
 Kisfaludy Károly 276.
 Kisfaludy Sándor 243, 276.
 Kisfaludy-Társaság 246.
 Kiss Niki 274.
 Kleon 47, 48.
 Klopstock 40.
 Klosterneuburg 155.
 Koczebue 182.
 Kompolti Dávid 197.
 Konstantin császár 167.
 Konstantinápoly 14, 270.
 Koppenhága 237.
 Kossuth Lajos 252, 253, 267,
 268, 269, 271, 272.
 Koster' Donatusa 75.
 Kölcey Ferencz 182, 276, 277,
 278.
 Kölln 82, 89, 93.
 Kranach Lukács 15.
 Kulmi völgy 7.
- L**
- Laetitia, Napoleon anyja 92.
 Lafontaine 182.
 Lajos II. 97.
 Lajos, XI. 111.
 Lajos, XIV. 70, 73, 101, 111,
 126, 127.
 Lajos, XV. 26, 76.
 Lajos Fülöp 110, 112, 231.
 Lamartine 49.
 Lamennais 277.
 Laocoon 141, 153.
- Larne 59.
 Lateran 224.
 László, V. király 262.
 Leith 65.
 Lenau 244.
 Lenoir 230.
 Leo, X. 221.
 Leonardo 98, 142, 143.
 Leopardi 234.
 Leopold, I. 97.
 Leyden 76.
 Linné 223.
 Lipcse 21, 22.
 Lipót, I. 264.
 Liverpool 52, 53.
 Loch Lomond 63.
 Lombardi 234.
 London 49, 218, 224, 233,
 235, 236, 244, 272.
 Londonderry 59.
 Lorenzo, Medici 221.
 Lotharingia 94, 111.
 Louvre 168, 218, 224, 230,
 231, 232, 237.
 Lovassy László 277.
 Lőcse 169.
 Luca della Robbia 228, 234.
 Lucius Verus 33.
 Lurley-szikla 91.
 Luther Márton 21, 202.
 Lüttich 95.
 Lysipp 152, 154.
- M**
- Maas 95.
 Mac Mahon 232.
 Madrid 175.
 Madocsányi 278.
 Magyarhon 273.

Magyar Nemzeti Múzeum 238.
 Magyarország 76, 169, 182—
     185, 188, 198, 250, 261, 263,
     264, 270, 271.
 Magyar Szépirodalmi Szemle
     246.
 Mainz 82, 92, 93, 237.
 Majanó 234.
 Majland 83.
 Majláth János gróf 277.
 Manchester 52, 53.
 Marathon 150.
 Marlborough herczeg 51.
 Matkovics 272.
 Mád 275.
 Mária királynő 97.
 Márk-kolostor 224.
 Matthiae: Grundriss etc. 6.
 Mátyás király 97, 168, 263.
 Mecaenas 165.
 Medicik 221.
 Medicis Cosmus 23.
 Medicis Katalin 85.
 Medicis Lőrincz 168.
 Mengs 147, 232.
 Messes Quintin 99, 100.
 Metternich herczeg 174, 175.
 Michel Angelo 142, 143, 228,
     234, 251.
 Midlothian 64.
 Miklós czár 27.
 II. Miksa 9.
 Mirabeau 59.
 Miczkievicz 244.
 Miltiades 131.
 Mino 234.
 Miskolcz 276.
 Moldva 7, 8.
 Momus 188, 250.
 Moore Tamás 57.

Móricz választófejedelem 17.
 Morva mező 7.
 Mosel 92.
 Muszely (kereskedő) 191.
 Müller Ottfried 48, 232.
 München 82, 224, 237, 263.

N

Nagy Fridrik 26, 27, 28, 32.
 Nagy Gergely pápa 167.
 Nagy Károly 89, 90, 191, 259.
 Nagy Pál (Felsőbükki) 180,
     278.
 Nagy Péter 17, 80.
 Nagy Sándor 256.
 Nagy Sándor 151, 152.
 Napoleon 1, 7, 33, 77, 111,
     112, 121, 126, 127, 168, 174,
     175.
 III. Napoleon 231.
 Nápoly 174, 224, 225.
 National Gallery 218.
 Newton (müthörténész) 228.
 Nemessányi 276.
 Nero 220.
 Németalföld 72.
 Németbirodalom 177.
 Némethon 155.
 Német-o. 9, 12, 40, 41, 44,
     113, 117, 118, 144, 145, 184,
     219, 232, 245, 259, 260,
     273, 278.
 Netscher 74.
 Nieuvekerke 231.
 Nil (Nilus) 149.
 Nilföld 150.
 Nilus 72.
 Ninive 226.
 Niobe-csoportozat 141.
 Nürnberg 237.

O

Oban 63.
 O'Connell 46, 55, 59, 65, 114.
 Oesterreichisches Museum für
 Industrie und Kunst 237.
 Olaf Trygvason 2.
 Olaszhon 127, 144, 145, 157,
 273.
 Olaszország, alsó 153.
 Olaszország 155, 174, 175, 184,
 219, 221, 258, 260, 262.
 Olympia 150.
 Onofrio-kolostor 224.
 Orcagna 234.
 Ormós Zsigmond 277.
 Oroszország 80, 219, 232.
 Orsolya, szent 84.
 Ossian 63.
 Ottensee 44.
 Ottokár (cseh király) 7.
 Owen Jones 228.
 Oxford 51.
 Oxus 129.
 Ögyén (Savoyi Eagén) 168.
 Öhlenschläger 244.

P

Palladio 32.
 Papst báró 75.
 Páris 94, 111, 117, 126, 138,
 147, 218, 224, 230, 235, 236,
 244.
 Parthenon 225, 233.
 Patent Office 236.
 Pazziazzi 277.
 Peel 46, 169.
 Perenna 197.
 Perikles 47, 48.
 Persia 58.
 Pesti Hirlap 252.

Pesti Napló 252, 271.
 Pest 188, 224, 250, 276.
 Petits Augustins (gyűjtemény)
 231.
 Petőfi Sándor 187—191, 193—
 198, 241, 245, 246, 248—
 253.
 Péter (király) 261.
 Pétervár (Szentpétervár) 224,
 235.
 Phidias 147, 150, 154.
 Phigalia 151.
 Pinakotheka Münchenben 224.
 Pindar 187, 249.
 Pisa 96.
 Pisiistratos 131.
 Pitti-palota 224.
 Pius II. 221.
 Pius pápa 223.
 Plataea 150.
 Pláto 149, 154, 194.
 Pleaskin 61.
 Plenheim 51.
 Plinius 4.
 Plutarch 199.
 Plutus 188, 250.
 Pollen 228.
 Pompeji 18.
 Ponyatowszky 23, 24.
 Portsmouth 51.
 Poole (numizmata) 228.
 Poroszország 18, 40, 41, 46,
 273, 274.
 Portugali János 97.
 Potsdam 25 s köv.
 Pozsony 184, 277.
 Prága 7, 8, 10.
 Praxiteles 147, 151, 154.
 Prometheus 4.
 Prónay 278.

Pückler herczeg 20.
 Pückler Muskau herczeg 49.
 Ptolemaeusok 152.
 Pyrker 277.
 Pythagorasz 149.

Q

Quandt (tudós) 15.

R

Rafael 221.
 Rajna 72, 89, 145, 155, 202.
 Rajnászövetség 117.
 Raphaël 4, 12, 142, 145, 147,
 161, 235.
 Rauch 28.
 Raumer 18.
 Rembrandt 145, 161.
 Richelieu 111.
 Rizio 66.
 Robinson 228.
 Rolandseck 89, 90.
 Róma 3, 127, 128, 129, 147,
 148, 153, 165, 167, 170, 182,
 223, 232, 261.
 Rosellino 234.
 Rosslyn 67.
 Rotterdam 68, 69.
 Römisch-germanisches Museum
 237.
 Rubens 75, 85, 98, 99, 100, 143,
 145, 161. ✎
 Ruyter 80.

S

Sah Mahmud 167.
 Salamis 150.
 Salamon (király) 261.

Salisbury 51.
 Salzburg 263.
 Sanssouci 26, 28.
 Sappho 187, 249.
 Sardanapal 236.
 Sáros vármegye 254, 258.
 Schenkel 25.
 Scopas 151.
 Scott Walter 276.
 Schiller 182, 276.
 Schinkel 32, 33, 37.
 Schlik 273.
 Schorell 144.
 Schön 144.
 Schweitz 257.
 Sedan 232.
 Seine 47.
 Seneca 6.
 Seraing 95.
 Seven Churches 57
 Siebold 77.
 Siveking 272.
 Skandináv-országok 232.
 Skócia 58, 62, 65.
 Sobiesky 17.
 Socinus 263.
 Solon 149.
 South Kensington múzeum 218,
 224, 227, 228, 229, 234, 235,
 237.
 Spanyolország 174, 175, 184,
 224.
 Spárta 48, 124, 131, 182.
 Spies 90.
 Splényi 272.
 Spréa 38, 39.
 Stadthonder (orániai) 74.
 Staffa 63.
 Steindrach gróf 76.
 Straffordshire 229.

Stierle Holzmeister 277.
 Stockholm 237.
 Stonehenge 51.
 Stuart Mária 66.
 Studj-palota 224.
 Stuttgart 82.
 St. Germain-múzeum 232.
 Styria 90.
 Sydenham 233.
 Sysimmachus 167.
 Szabó 274.
 Szalay L. 265, 274.
 Székes-Fejérvár 82.
 Szemere Pál 195, 243.
 Szent István 260—263.
 Szent László 261.
 Szent Marczell 167.
 Szent Péter-templom (Köln) 85.
 Széchenyi István gróf 182, 252.
 Szicília 153, 174.
 Szilágyi 265.
 Szirmay 278.

T

Talleyrand 4
 Tegnér 244.
 Thébé 152.
 Themistokles 182.
 Themse 49.
 Theodosius 167.
 Thiers 202.
 Thierisch 42.
 Thorwaldsen 24, 147.
 Thule 141.
 Tibér(ius) 32.
 Tibur 154, 220.
 Tilly 16, 21.
 Titus 33.
 Tivoli 220.

Tizian 142, 143.
 Tocqueville 115, 117, 124.
 Toldy Ferencz 243, 245, 278.
 Tomka (ügyvéd) 276.
 Toscana 273.
 Tower 227, 230.
 Townley 226.
 Townley-gyűjtemény 225.
 Törökország 219.
 Traján 154.
 Tuileriák 231.
 Turin 231.
 Turner 229.
 Tyho de Brahe 11.
 Tyrtæus 202.

U

Uhland 187, 249.

V

Vandamme 7.
 Van Dyk 74.
 Van Eyk János 144.
 Van Soelen 76.
 Van Speyk 79.
 Varró 4.
 Vasari 224.
 Vasco de Gama 141.
 Vatikán 223, 231, 233, 235.
 Vay Miklós báró 277.
 Velenceze 23, 71.
 Velenceze, német 78.
 Venus, Medicei 141.
 Verres 220.
 Verocchio 228, 234.
 Versailles 82.
 Verstolk 76.
 Victoria királynő 228.

Vilmos herczeg 29.
 Vilmos, oraniai 70, 72.
 Virág (Benedek) 242.
 Voisenon 14.
 Voltaire 14, 26, 27.
 Vörösmarty 243, 244, 245, 276,
 278.
 Vukovics 277.

W

Wales 52, 63.
 Wallenstein 7.
 Warwick 52.
 Washington 236.
 Wedgewood 19.
 Wedgewood, Josiah 229.
 Welcer 117.
 Welker 232.
 Westend 46.
 Westphál 113.
 Wiesbaden 92.

Wight-sziget 51.
 Windischgrätz 270, 274.
 Winckelmann 147, 224, 232.
 Withehaven 53, 54.
 Woolvich 80.

X

Xenophon 48.

Z

Zaardam 80.
 Zápolya-czímer 10.
 Zedlitz 244.
 Zeusz 150.
 Zipser 76.
 Zmeskál 278.
 Zsigmond császár 9.
 Zsigmond (király) 262.
 Zsizska-hegy 11.
 Zuydersee 80.
 Zwinger 11, 13, 26.

TARTALOM.

Bevezetés.

Pulszky F. a tudományban és a közéletben, írta
Marczali Henrik . . . . . I—LXXI

Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai.

Úti vázlatok 1836-ból (1839)	1
Népmondák (1840)	101
Centralisatio (1842)	109
A régi műemlékek befolyása az új művészetre (1841)	140
Élet és művészet (1845)	162
A parlamentarizmus (1842)	174
A magyar ifjúság (1845)	178
Petőfi Sándor összes költeményei (1847)	187
„A falu jegyzője“ (1847)	201
A muzeumokról (1875)	218
Petőfi és a kritika a negyvenes években (1877)	241
A „Fővárosi Lapok“ szerkesztőségéhez (1880)	252
A magyar történelem korszakai (1881)	254
Gyulai Pál és a mostani kritika (1884)	266
Hogy lettem magyar íróvá (1892)	275
<u>Névmutató</u>	292

Megjegyzés. E kötet sajtó alá rendezője, dr. Lábán Antal, már a most folyó háború első napjaiban a déli harctéren súlyosan megsebesült és még most is betegen fekszik. A kötet szerkesztését azért a főtítkári hivatal folytatta és fejezte be

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1918 /1957 N. SZ.